

АРХИВ

3
ЗӘРБӘҮЧАН

ӘДӘБИ - БӘДИИ ЖУРНАЛ

8

1980



ЗӘРБӘҮЧАН

Атам сорушду:

—Нә үчүн, доктор?

Һәким деди:

—Сизин чамаат чарын элиндән чох ачыглыдыр, мән дә рус, гор-
урам...

Атам онун сөзүнү жарымчыг кәсиб деди:

—Нә данышырсыныз, доктор? Сиз һара, чарын чиновникләри
һара?.. Бәјәм чары тахтдан јыхан елә русларын өзү дөјүл?!
Анам да эләвә етди ки:

—Нә үчүн үрәјинизә һејлә шеј кәлир, доктор? Бизим чамаат си-
зә өз доғма адамы кими бахыр, сизин хатирчнизи истәјир.

Атам деди:

—Истәјирсиниз көчүн бизим евләрин биринә...

КЕРИЈӘ БАХМА, ГОЧА!

Доктор дәриндән нәфәс алыб деди:

—Мән өзүм дә билирәм ки, халг мәни сеvir, анчаг дедим... бир-
дән...

Атам деди:

—О барәдә үрәјиниз буз кими олсун, доктор, сизә тохунмаг һеч
кәсин ағлына да кәлмәз.

Анам деди :

—Сиз һеч касыблардан пул-зад да алмырсыныз.

Доктор деди:

—Мән сизин халгынызы сеvirәм.

Анам деди:

—Буна һеч кәсин шүбһәси олмаз, өзүнүз көрүрсүнүз ки, бурда
олан малаганлара һеч гачаг-гулдур да тохунмур, чүнки биз онлардан
пислик көрмәмишик, чамаата һәр нә еләјиб началникләр, приставлар
еләјиб.

Доктору мән өзүмә о гәдәр јухын билирдим ки, инди онун бизим
адамлар сарыдан тәшвишә дүшмәсини анлаја билмирдим. Мән дили-
мизин, динимизин ајры олдуғуну билсәм дә халгларын—азәрбајчан-

...ыларын, русларын, ермөнилерин, күрчүлөрүн, даһа нө билим ким...
рин бир-бириндэн тамам ажры олдуғлары барөдө һеч заман дүшүнмө...
мишидим. Ермөнилерин ичиндө дө бизим јакшы достларымыз варды
ки, атамкил онлара «кирвә» дејирди. Бизим шөһәрин отуз верстлијя...
дөки «Тур» адлы ермөни кондиндө јашајан уста Манас адлы кирвә...
миз арвады Сатинки хала илө һәр тајыз чүрбөчүр совгатларла биз...
гонаг кәләрдиләр, бу да бизим евдө тој-бајрам оларды, анамкил о...
лары јакшы һәдијјәләрлө јола салардылар.

Мән һеч вәһлә бизим чамаат арасында доктор Иван Серкејевич
инчидөчөк адам тәсәввүр елијә билмирдим. Мән «Сизин халғ», «Биз...
зим халғ» сөзләрини биринчи дөфә ешидирдим. Зөһнимдөки бу гарма...
гарышығлыға бахмајараг атамкиллә сөһбәтиндөн сонра докторун рә...
һат нәфәс алдығыны һисс еләјиб чох севиндим. Доктор кедәндө атам
она тәкрар деди:

—Иван Серкејевич, үрәјиниз лап архајын олсун. Һеч кәснин сизнә
иши олмас.

Атамын бу сөзләри мөни фәрәһләндирди. Мән, атамын бу сөзләр...
ри мөһкөм инамла, доктору үрәкдөн истәјәрәк дедијини һисс едирдим.
Доктор архајын һалда чыхыб кетди.

ИМАШЛА КҮЛЛҮ НЕЧӘ ГАЧДЫЛАР...

Дајым шөһәрдән ҫыштырыг чала-чала, кефикөк кәлди, һәтта мән
нә бахыб күлүмсәди дә. Сонра артырмада стулда отуруб:

—Күллү су кәтир!—дејә чағырды.

Дејәсән, Күллү ешитмәди, дајым бир дө чағырды. Бу дөфә Күл...
лу Иماش јатан евдән чыхараг һөвләк јүјүрүб кәлди, дајым она диг...
гәтлө бахыб сорушду:

—Орда нә гајырырдын?

Күллү горхмуш һалда чаваб верди:

—Һеч нә.

Дајым јенә сорушду:

—О кәдә дө ордады?

Бирдән елә бил ки, Күллүјә бир чәсарәт кәлди, дајымын дүз кә...
зүнүн ичинә бахыб деди:

—Ордады.

Онсуз да сарыбәниз бир адам олан дајымын рәнки гачды.

—Јери, чағыр бура.

Күллү дајыма бахмагда давам едәрәк јериндән тәрпәнмәди...

—Санилө дејиләм?!—дејә дајым гәзәблә сәсләнди.

Күллү ити аддымларла Иماش олан отаға келәндө Фатма нәнәм
дә тахтын үстүндән дүшдү. Дајым галхыб јун чырпаг үчүн гарыл...
мыш зоғал чубуғуну бучагдан көтүрдү, Иماش ағыр аддымларла кә...
ди. О, үч-дөрд күн иди ки, титрәдиб-ғыздырырды. Анчаг хәстәлијини
елә ајаг үстүндә кецирди. Нечә дөфә нәнәм демшиди ки: «Узан јат».
Амма Иماش јатмырды. Ҫыздырмасы дүшән кими јенә дә дуруб бағда...
бостанда ишләрини көрүрдү, Фатма нәнәм дә дајымдан хәлвәт она
кинә, чај, хөрәк верирди.

О, јакынлашан кими дајым габағына јеријиб бәт-бәнизи гачмыш
һалда деди:

—Ө, көпәк оғлу, Ирандан бура ешгбазлыға кәлмисән?

Вә онун ағыны ачмағыны көзләмәјиб салды чубуғун алтына.

Фатма нәнәм ваһимә илә пычылдады:
—Аллаһ, сән сахла.

Иماش ғырлымсыз нәзәрләрлө дајыма бахыр, о да оғланын һарасы
кәлди, будајырды. Евни диварына сөјкөниб тамаша елијән Күллү
бирдән өзүнү ирәли атараг Имашла дајымын арасына кириб ғыш...
ғырды:

—Нијә өлдүрүрсән јазығы?!

Дајым әл сахлајыб тәәччүблә Күллүјә баханда Иماش ејни са...
житкиклә:

—Сән о јана кет, Күллү!—деди—Гој аға үрәјини сојутсун.

—Јох!—дејә, Күллү ғышғырды.

Бу дөфә дајым чох пис сөјүшлө Күллүнү салды зоғал чубуғунун
алтына, Иماش ирәли сохулуб көрүнмәмиш бир гүввәтлө чубуғу тутуб
дајымын әлиндән алараг:

—Аға,—деди,—мәни ишл-күт еләдин, динмәдим, ахы бу зәнән
хәлағымдыр.

Дајым евә јүјүрәрәк маузер-тапанчаны көтүрүб ајаға чәкәндә
Фатма нәнәм јалығыны башындан алыб онун габағына атараг дән...
шәтлө пычылдады:

—Аллаһдан горх, ај бала!

Дајым санки бир ан донараг дајанды вә елә бу ан да анам кәлиб
чыхмасајды, ким билир, нејлијәчәкди... Анам горхмуш һалда сорушду:

—Нә олуб, Нуру?

Дајым она чаваб вермәдән тапанчаны гајтарыб гојду јеринә, мән
дә даһа орда дајана билмәјәрәк гачдым баға, көрдүм ки, Иماش ар...
хин ғырағында отуруб көзләрини зилләјиб суја. Мән она јакынлаша
билмәдим. Мәнә елә кәлирди ки, онун јанында мән дә күнаһкарам.
Онун үсјанла чубуғу тутуб дајымын әлиндән алмасы мәнә мәрданә
бир әһвал јаратмышды. Инди, ажры вахтларда олдуғу кими, мәним
Имашла јазығым кәлмирди, инди о мәним нәзәримдә бөјүјүб, һәтта,
дајымдан да чәсарәтли, гочаг олмушду. Онун ғыздырмадан саралыб
солюш арыг үзү инди мәнә бир икид чөһрәси кими көрүнүрдү. О,
Ҫагаг Нәби, Ҫагаг Сүләјман һағғында ешитдикләримнә јадыма салыр...
ды: онлар да әввәлләр Иماش кими касыб, сакит оғланлармыш. Анчаг
бу анларда мәним Фатма нәнәмә јазығым кәлирди, арвадын ағ сач...
ларыны ачараг, ваһимә ичиндә оғлуна: «аллаһдан горх!» демәси һеј
хәјалымда доланырды. Әкәр нәнәм бу сөзләри башға, кәнар бир ала...
ма ләсәјди, бәлкә дә мәнә бу гәдәр ағыр кәлмәзди. Инди мәним Күл...
лудән дә ачығым кәлмирди, онун Имашы о чүр мәрдиклө мүдафиә
еләмәси мәнә Бајрам бабамын аныс Сәкинә гочаны, Фатма нәнәмнән
аныс Ханым нәнәни хатырладырды. Вә мән Күллүдә онларын чәса...
рәтини, мәрданәлијини дүјүрдүм вә әјәр инди Күллү мәним үзүмдән
өпсәјди, даһа һирсләнмәзлим.

Мән она дә тәәччүб едирдим ки, Күллү илә Имашын достлуғу
нә үчүн дајымы бу гәдәр әсәбиләшдирмишидир? О достлуғдан дајыма
вә зәрәр дөјә биләр? Мәјәр адамларын бир-бирини истәмәси пис шөј...
дир?

...Сәһәр мән бабамкилә кәләндә көрдүм Фатма нәнәм өзү дајы...
мын көјнәкларини јујур, сорушдум:

—Бәс Күллү һаны, нәнә?

Мә'лум оладу ки, Имашла Күллү кечә бир-биринә гошулуб га...
чылар. Дајым да һәр дәрәјә бир од вуруб, амма һеч јердә онлары
«көрдүм» дејән олмајыб.

Имашкилин јохлуғу илә мән бабамкилин бағында да, евнидә дә
бир сојуглуғ, бир бошлуғ һисс еләдим. Мән «Имашкилин» дејирәм,
чүнки инди Күллүнүн дә јохлуғу мәни сыхырды. Онларын бир дө бу...
ра гајытмајамағларыны дүшүндүкчә аз галырдым ағлајым. Һеј фи...

кирлеширдим ки, көрөсөн оңлар нечө олдулар? Һара кетдиләр? Мән һөҗәтҗымда илк дөҗә олараҗ юхсул инсанларын үсҗаныны көрүрдүм. Елә бил ки, бу үсҗан мәнним варлыҗымда да нәҗинсә җаҗнаҗыб чошма-сына сәбәб олмушду. Мән үрөҗимдә, Күллү кими, Имашын тәрәфини сахлаҗараҗ даҗымын гарасына гәзәбләнирдим. Һөҗәтҗымда биринчи дөҗә олараҗ варлыларын әдәләтсизлиҗини һисс едөрөк мәзлумларын мүдәфиәсинә галхырдым. Әлбәттә, буңлар һамысы мәнним үрөҗимдә иди вә буңлардан һеч кәсин хәбәри юх иди. Мән Имашын һанында өзүмү, Фатма һәнәмни һанында олдуғу кими, сәрбәст—јуңкүл һисс едирдим. Даҗымын тәҗирини, данлаҗыны һәнәмни динмәз-сөҗләмәз гәбул етмәси мәнним иززәти-һәҗимә тохунурду. Амма аңам, һәнәм кими деҗилди, атам бирини деҗәндә аңам ики чавабыны верирди вә бу да мәнним үрөҗимдән олурду. Мән истәҗирдим ки, һәнәм да даҗыма гаршы аңам кими олсун.

БИЗИМ ҖАҖЛАҒА КӨЧМӘҖИМИЗ, О ТАҖЛЫ ГАЧАҖЛАР... ЧАВАН ӘМӘДАЛЫНЫН БИР ТОҖЛУНУ ТӘК ҖЕМӘҖИ, НУРУ ДАҖЫМЫН ТӨРӘТДИҖИ ИШЛӘР ВӘ ОНУН АЧЫҖ ЕЛӘҖИБ АРАНА ҖАҖЫТМАСЫ

Җаҗ исти кәлдиҗиндән аңам тәҗид едирди ки, биз дә Күрдоба җаҖлаҗына кедәк. Ел чоҳдан көчмүшдү җаҖлаҗа, демәк, бизим аилә тәҗид кетмәли иди. Фатма һәнәм разы деҗилди,—«җоллар долудур гаҗаҗла» деҗирди, аңам да чаваб верирди ки, «бир учу Колгарабаҗы», бир учу да Зәнкәзур һаһалы, һәр җердә кишини таныҗырлар, неҗлиҗөкчәлар биз». Аңчаҗ Фатма һәнәм өз төшвиши барәдә Нуру даҗымын һанында бир кәлмә дә данышмырды, һәнәм билрди ки, әкәр данышса, даҗымын чини галхачаҗ. Мән ону да һисс едирдим ки, һәнәм җолларын горхулу олдуғуну деҗидкә ән чоҳ Нуру даҗымын сарыдан ештиҗат едир, билр ки, әкәр бир шеҗ олса даҗым динч дурмаҗачаҗ.

Җарабулаҗла Күрдоба җаҖлаҗларынын арасы үч јүз километрдән чоҳ оларды. Ел көчү бу јолу гојун-гузу, мал-гара отара-отара он-он ики күнә кедиб чыхырды, аңчаҗ биз үчатлы фајтонла кедирдик, атам-ла Нуру даҗым исе фајтонун һанында аты кедирдиләр. Даҗымын аты күрән, атамнхы исе боз иди. Икиси дә чаван, гаҗаҗан атлар иди. Даҗым узунбоҗаз чәкмә кеҗиб белинә үч патрондаш чәкәрәк, заҗлы кедәк бешачылан, тахта гобурлу оватылан тапанча көтүрүмүшдү. Атам исе елә өз таҗир палтарында иди, аңчаҗ белиндә тапанчасы вар иди. Атамн бу чүр һәшәри боз ата миниб тапанча баҗламасы, мәңә ујғунсуз көрүнүрдү, чүнки мән һеч бир заман ону Нуру даҗым кими ат чапан, күллә атан көрмәмишдим.

Биз күн чыханда јола дүшүб, ахшама јахын Дәдәләр адлы кәндә чатараҗ Бајрам бабамн көһнә достларында олхы һачы Фәрһадын евинә дүшүдү. Һачы Фәрһад нечә мин гојуну, ат иләнсы олан бир төрәкәмә иди. Өз бүтүн андәсәлә чоҳдан җаҖлаҗда иди. Евдә гапы-бәҗә чаҗа бахан гоча бир киши илә онун гоча гарысы галмышды. Оңлар олмазын һәрмәт еләдиләр, нечә чоһла кәснб чыҗыртма биширдиләр, нечә дөҗә сәмоав гаҗнатдылар, кечә бирмәртәбә евини мејдан кими кениш артырмасында һамымыз үчүн ипәк јорған-дөшөк ачдылар. Сәһәр чаҗ-чәрәкдән сонра дүзәлдик јола. Обадан бир жеҗли араланмышдыҗ ки, һансы јолла кетмәк үстүндә атамла даҗымын арасында мүбәһисә дүшдү. Даҗым деҗирди ки, «Көҗөн јола кедәк, чүнки кәсәди, шосе јолла отуз-гырх верст тәфәвүтү вар, мәңәрәли јерләрдән кечир».

Атам деҗирди: «Җаҗын бу исти вахтында Көҗөн дүзү јәгин ки, чәһәннәм кими од тутуб јапыр, өзү дә бу гармаҗарышыҗлыҗда гаҗаҗсыз-гулдурсуз олмас.

Даҗым изтеһза илә күлдү:

—Денән горхурам, вәссалам.

Атам бәрк тутулду:

—Сәнин дә бир икидлиҗини көрмәмишиҗ.

Даҗымын көҗ көзләри гәзәблә парлады:

—Сәнин кими төрәзи дибн кәсдирәниҗ, тапанча баҗламаҗыны көрәндә адамын күлмәҗи тутур.

Сонра о, фајтончу Чүмшүдә әмр етди:

—Көҗәнлә кет!

Чүмшүд Җарабулаҗын јахынлыҗындакы кәндләрдән иди. Чәкинә-чәкинә даҗыма деди:

—Абдулла доғру деҗир, Көҗәнлә кетмәк бу саат горхулуду.

Даҗым чин көтүрдү:

—Ахмаҗ оғлу ахмаҗ!—деҗә фајтончуја ғышгырды.—Сүр Көҗөн јолу! Сиз кәндчиләрин горхаҗлаҗыны әләмдә мәшһурдур.

Даҗымын бу ахырынчы сөзләриндә атамн да паҗы вар иди. Бизим төрәфләрдә көчәри төрәкәмә чамаатынын отураҗ кәнд әлли илә арасы олмазды, төрәкәмәләр отураҗ кәндиләри горхаҗ, аңиз-авара һесаб едәрдиләр.

Фајтончу јәгин ки, даҗымын һасијәттини билрди, она көрә дә динмәз-сөҗләмәз атларын аҗыны дөндәрди Көҗөн дүзүнә төрәф. О заман атам да атыны дөрдәмә чапараҗ парлаҗ шосе јолла биздән узаҗлашды. Гарабаҗын чәнүб тәрәфиндән та Араза гәдәр узанан Көҗөн дүзү, атам деҗән кими, од тутуб јапырды. Күнәш ишыҗында ғызыл кими парылдаҗан иланлар фајтонун габаҗындан о төрәф-бу төрәфә шүтүҗүб кечирдиләр. Тәпәләрини һанындан кечәндә дашлыҗларда истидән аҗызларыны аҗырыб бахан боз кәкликләр көрүрдүк. Даҗымын дәмәҗинә көрә көрәк биз бу јолла Күрдоба җаҖлаҗларынын јахынлыҗындакы балача ермәни шәһәри Коруса даҗа тез чатаҗдыҗ, аңчаҗ һеҗ кедирдик, һеҗ бир кәнд-шәһәр әләмәти көрүнүрдүк. Сусузлудан дилимиз аҗымызда јапырды. Бачым Маһтаб «су!» деҗә ғышгырды. Даҗым дурбинлә һәр төрәфини нәзәрдән кечирирдисә дә, һеҗ нә көрмүрдү, мәлум олду ки, азымышыҗ. Даҗым тез-тез алһынын тәрини силәрәк фајтончуну сөҗүб данлаҗырды ки, нә үчүн азыб? О да һиссини удараҗ һеҗ бир сөз дәмәҗиб, истидән, сусузлудан јорулуб тагәтдән дүшән атлары шаллаҗлаҗырды. Бачым Маһтаб сусузлудан тамам бинал олмушду. Фатма һәнәм һеҗ муштуғуну түстүләдиб сусурду. Аңам да тез-тез папирос чәкирди, мән бәрк сусасам да, сәсини чыхармырдым. Бу ғызмар күн ишыҗы ичиндә аңчаҗ чырчырамаларынын арамсыз, јекнәсәҗ сәси ешидиләриди. Инди фајтон атлары да, даҗымын аты да, аддым-аддым кедирди. Бирдән даҗым дигәтлә үфүгә бахараҗ фајтончуја деди:

—Бир сахла көрәк, ә!

Чүмшүд атларын чилууну чәкиб даҗанды, аңам да, мән дә даҗымын көзләри зилләнән истиҗамәтә бахараҗ күчлә сечдик қи, тоз гопара-гопара о јандан бәри бир топа гаралты кәлир.

Даҗым тоз гопара-гопара прәдидәҗән гаралтыны дурбинлә бир нечә саниә нәзәрдән кечириб сәнит, гуру сәслә деди:

—Иран атдылардыҗыр!—Сонра әләва етди.—Сәккиз нәфәрдирләр.

Фатма һәнәм пычылдады:

—Аллаһ, сән сахла!

Даҗым тәләсик атдан дүшәрәк фајтончуја әмр етди:

—Дүш, фәрмәши, чамаданлары ач, јыҗ бура.

Фатма нәнәм чәкинә-чәкинә дајыма деди:

—Бала, күллә атарсан, төкүлүб бизи гырарлар.

Дајым ачыглы чаваб верди:

—Јохса ки, күллә атмасам бизә рәһм елијәчәкләр Иран гачаглары?.. Тез!—дејә фәјтончуја ғышгырды.

Чүмшүд фәјтонун архасындан ири фәрмәши, ики чамаданы дүшүрән кими дајым женә дө әмр етди:

—Фәјтону дөндәр, атлары гов кери!

Өзү исә фәјтондан дүшүрүлән шејләри сәнкәр кими дүзәлдәрән архасына ыжылыб, инди артыг ачыг сечилән атлары басды күлләја. Чүмшүд исә атлары дөндәриб керија чапды. Дајымнын аты бир гөлдәр фәјтонун бөјрүнчә дәрдемә кедиб бирдән кери дөндү. Дајаныб дајыма тәрәф бахараг кишәди. Биз дајымдан тәхминән бир километр аралананда анам фәјтончуја ғышгырды:

—Сахла!

Дејәсэн, фәјтончу гәсдән өзүнү ешитмәмәзлијә вуруб атлары гомаға давам етдиклә анам чәлд һәрәктәлә фәјтонун ичиндә ајага галыбы, архадан Чүмшүдүн пенчәрәндән дартараг гәзәвлә сәсләнди:

—Демирәм, сахла?! Нуруну гөјүб һара гачырсан?!

Чүмшүд атларын чиловуну чәкиб фәјтону дајандырды. Анам да, мән дә фәјтондан дүшүб кери бахды. Дајым күлләләјир, атлылар исә буна әһәмийјәт вермәјәрәк тоз гопара-гопара о јандан бәри чапырдылар. Көрүнүр, күллә мәнзилинә чатанда лап габалда кәлән ат шаһә галхарәк ыжылды. О заман о бири атлылар да она чатыб дајандылар. Нејләдикләрини ајдын сөзә билмирдик. Анчәк көрдүк ки, дајыма тәрәф үч дәфә јајлым атәши ачдылар. Дајымнын әтрафында тоз галыбы бир ан ону көрүмәз етди. Фатма нәнәм һеј дејирди:

—Аллаһ, сән сахла! Аллаһ, сән сахла!

Дејәсэн, гулдурлар дајымны вурумуш һесаб едәрәк женә дө үзү бәри чапдылар, инди онларын ағ кечә арагчыларынны да ајдынча көрүдүк. Женә дә дајым пулемјот кими далбадал атәш ачды. Онлар женә дә бир ан дајанараг бир женә топлашдылар. Соңра бир-бириндән араланараг сөјрәкләниб женә дә дајыма тәрәф чапдылар. Елә бу анларда бир дө көрдүк биздән тәхминән үч јүз метр сағ тәрәфдән тәпәнин далындан бир дәстә түфәнкли атлы чыхараг атларыннын башыны чәкиб атышма кедән тәрәфә бахдылар. Анам габагдакы ғырмызы чухалы боз атлыја бахыб фәјтончуја ғышгырды:

—Сәлә онлары! Бизим тәрәфин адамларыды! Фәјтончу бир андә дәмәлинын шаллағынын башына кечириб тәләния үстүнә галхан атлылары тәрәф јелләјәрәк ғышгырды:

—Аја, көмәк еләјин, Иран гачагларыдыр габағымызы кәсән! Онларла атышан күрдобалы Бајрам бәјини оғлудур!

Тәпәнин үстүндәки атлылар күллә ата-ата иранлылаара тәрәф чапдылар. Буну белә көрән Нуру дајым да галхды, јүјүрәрәк атыша миниб онларын дәстәсинә гошулды. Иранлылар атларыннын башыны дөндәриб керија чапдылар, бәлкә дә бу ондан олду ки, Иран гачаглары бу женәлә набәләд идиләр. Бәлкә дә горхдулар ки, һансы тәрәфдән сә женә дә дајымкилә көмәк кәләр.

Бүтүн бу мүддәтдә Фатма нәнәм бир дәгигә дә ара вермәјиб һеј дајыма дуа еләјирди. Дајымкил иранлы гачагларын далынча чапачапа кәздән итәлдә анам ғызыл сујуна чәкилмиш вә ағзында ири јагут олан гутусуну ачды, бир папирос чыхарыб јандырага фәјтончуја әмр етди:

—Сүр шејләрин јанына!

Фәјтон, дајым сәнкәр еләјән женә чатыб дајанды. Биз фәјтонлан дүшүб шејләрә бахдыг: чамаданлар, фәрмәш дешик-дешик олмушду. Фатма нәнәм һеч бир шејә әһәмийјәт вермәјәрәк бизим атлылар кәздән итән үфүгә бахыб дуа едирди.

Фәјтончу анома деди:

—Сиз беш-он дәгигә бурда дајансајдыныз, мән о тәпәјә чыхыб бахардым, бәлкә бир јол-ириз көрүндү.

Анам деди:

—Јахшы, кет.

Горху совушдуғу үчүн сусузлуғ, исти јениндән бизә диван тутмаға башлады. Ваҷым Маһтаб биһуш һалда фәјтонда узанмышды. Фатма нәнәм исә көзләрини үфүгә зилләјиб һеј додағынын алтында нә исә шычылдајырды. Нә истини һисс едирди, нә дә сусузлуғу.

Фәјтончу тәпәни јүјүрә-јүјүрә ениб јанымыза кәләрәк деди:

—О тәрәфдә бир бина көрүнүр, јәгин чәјханады, кәдәк ора.

Фатма нәнәм бајагдан бәри биринчи дәфә дилләниб деди:

—Бәс Нуру нә биләчәк биз ордајыг?

Фәјтончу чаваб верди ки, «јәгин о атлылар һәмнин еви таныјырлар. Көрсәләр бурда јохуг, ора дәјмәмиш олмазлар.»

Биз ғызмар күнәш алтында зәбанә чәкән дүзүн ортасында, торпағ јолун үстүндә балача кәрпич чәјханаја чатараг фәјтондан төкүлүшүб кирдик ичәри. Шүшәләри һисдән саралмыш тәк пәнчәрәдән шығ күчлә сымзығы үчүн ичәри јарымгаранлыг да олса, сәрин иди. Торпағ дөшәмәјә тәзәчә су чиләмишдиләр, башларында түкүлү гојун дәрһисандән басма папағ, әјинләриндә шал чуха, ајагларында јун чорабла чарыг олан ики кәндли скамјанын үстүндә отуруб тәр төкә-төкә чәј ичирди. Бу истидә онларын бу чүр кејинмәји мән һејрәтләндириди. Ваҷым Маһтаб су ичирдиб өзүнә кәтирәндә ғыз ири су парчыны гучаглајыб һеч кәсә вермирди.

Биз дојунча су ичиб сәринләјәндән соңра дөшәндик чәја. Бу заман дајымкил кирдиләр ичәри.

Дајыма көмәк еләјәнләрин башчысы анома деди:

—Хош көрдүк, бачы.

—Хош күнүн олсун, Ханмурад, аллаһ сәни лап вахтында јетирди, јохса иранлылар бизн ғырачагдылар.

Һис басмыш пәнчәрәдән сызан зәиф ишыгда Ханмурадын јарашыглы сифәти чох солғун көрүнүрдү. О, хәфиф күлүмсәјиб деди:

—Нуру кими оғул олан женә онлар бир гәләт елијә билмәзди.— Соңра гашларыны чатыб әлава етди:—Сизә көрә гајытдыг, јохса онларын бирини дә сағ бурахмаздыг.

Нуру дајым мис парч долуғу су ичиб, нәш'ә илә деди:

—Мән атыны вурудуғым, дејәсэн, башчылары иди, амма билмәдим вурудуғым гачаг сағ галмышды, јохса... Ханмурад деди:

—Дејәсэн, сағ иди, чүнки јолдашларынын тәркиндә ики адам отурмушду, бири аты вурудан, бири дә јәгин күллә дәјән адам иди.

Нуру дајым ејни нәш'ә илә әлава етди:

—Гәсдән адама атмырдым... Јохса бир-бир һамысыны дөиләрдим.

Чәј ичән кәндиләрдән бири дајыма деди:

—Адама атмамагда јахшы еләмисән, бала, ахы онлар да бизим кими түркдүләр даја.

Ханмурад деди:

—Нә тәһәр түркдүләр ки, кечиб бу таја чапавулчулуға кәлирләр? Киши:

—Ај Ханмурад,—деди,—кефләриндән кәлмирләр һа. Одеј, бир сән өзүн, бәјәм дурдуғун јердә гачаг олмусан?

Ханмурад гашгабагла чаваб верди:

—Мән падшаһын учбатындан гачаг олмушам.

Киши деди:

—Онлар да Иран шаһынын учбатындан дәрәләрә дүшүрләр.

Ханмурад деди:

—Мән һеч вахт касыб-кусуба, арвад хајлағына дәјмәмишәм...

Киши дәриндән нәфәс алыб деди:

—Һәр јердә мәрд дә вар, намәрд дә...

Елә бу заман байыра ага аҗағынын таппылтылары ешидилди, сонра атам ичәри кириб салам верди, Ханмурад ону танығыб күлүмсәди:

—Бу нечә ишди гардашылыг, сән нијә көчдән ајры дүшмүшдүн?

Атам деди:

—Мәним балача ишим вар иди.

Сонра гачаг Ханмурад галхараг деди:

—Бачы, тај биз мүрәххәс олаг. Бурдан бу јана ештијат еләмәјин.

Коруса аз галыб.

Фатма нәнәм деди:

—Сағ ол, Ханмурад, өмрүн узун олсун.

Гачаг Ханмурад атланыб јолдашлары илә кетди, лакин мән бүтүн јол боју онун һаггында дүшүнүрдүм. Анам атама гошулуб гачагдан Пирағбулаг дәрәсиндә она нечә раст кәлдикләрини вә Ханмурадын анама бојкөрүнчәји үзүк дә бағышладығыны Мөһнәт гары данышмышды, буну гадын достларына нағыл еләјәндә дә ешитмишдим. Мәмин үзүк инди дә амамын бармағында иди Гачаг Ханмурадын һәјат мәнин үчүн бир мүәмма иди. Өзү дә казибәдар мүәмма иди. Инди биз дән ајрыланда да мәнә елә кәлирди ки, о, һара исә өфанәли бир аләмә кедир вә о аләмдә ону, ким билр, нәләр көзләјир...

Гачагларын ардынча биз дә чајханадан чыхыб јолумуза давам етдик. Инди атам да атыны фајтонун јанынча сүрүрду: өзү дә һеч кимлә кәлмә дә кәсмирди. Фајтончу Чүмшүд иранлыларла олан әһвалаты, бизим азмағмызы она данышанда атамын үзүндә истезәләл бир тәбәссүм јаранды. Бу, о демәк иди ки, әкәр дајым тәрслик еләмәјиб онун сөзүнә бахсајды вә биз үмуми көч јолу илә кетсәдик, башмыза бә әһвалатлар кәлмәзди.

Чәкдјимиз әзијәтләрә бахмајараг көч јолу илә кәлмәдјимизә мән тәәссүф еләмирдим. Од түгүб Јанан Көјән дүзү илә кәлмәјимиз дә, иранлы гулдуларла раслашдығымыз да, дајымын онларла о чур атышмасы да, сонра гачаг Ханмурадын өз дәрәсилә кәлиб бизим һарајымыза чатмасы да мәнә дәрнбә бир гүрүр һисси доғурурду, елә бил ки, бүтүн бу һадисәләрдә мән өзүм дә мүһүм бир рол ојнамышдым, елә бил ки, гачаг Ханмурадда нә исә мәнә јахын, мәнә доғма олан бир шеј вар иди. Онун јарашылыг үзүнүн солғунлуғу, күләркән көрүнән аҗаппаг дишләри, киләнар рәнкли диагонал чухасы, гырмызы аҗаг гоурлу онатылан тапанчасы мәнә сөз илә ифадә едә билмәдјим шаһранә һиссләр јарадырды. Гачаг Ханмурад кедәндән сонра атам да, дајым да мәнә сојуг, јапышыгсыз, һәтта јад кими көрүнүрдүләр. Мән истәјирдим ки, анам ејзән онун һаггында данышсын. Һисс едирдим ки, анам онун хатирини истәјир, мәним дујдуғларымы анам да дујур. Әлбәттә, мән бүтүн булары тәһтәлшүүр һисс едирдим, јәни бу һиссләрим барәдә ајдын һеч нә дејә билмәздим.

Биз дағлар арасындаки балача Корус шәһәринә чатдыгда, шәһәрин кирәчәјиндә голбәнд олунуб отлаға бурахылан бир нечә јәһәрли

ат көрүб Чүмшүд фајтону дајандырды. Јәһәрли атларын јанында узанан ики оғлан галхыб бизә тәрәф јүүрдү. Дајым орта бојлу, еңликүрак, гүмрал бығлы оғландан сорушду:

—Әһмәдалы, чоҳдан бурдасыныз?

Әһмәдалы деди:

—Чоҳдан, бир аз да кеч кәлсәјдиниз, кедәчәјдик габағыныза, дедик көрән нә олуб.

О бири гарабығ, гарасач, назик оғлан дајымдан сорушду:

—Гаға, патрондашларын нијә габагдан бошалыб?

Дајым деди:

—Иран гачагларыјла даваја дүшмүшдүм, һачы.

Һачы деди:

—Кәрәк лап араначан кәләјдик габағыныза.

Дајым нәш'ә илә деди:

—Онсуз да вајларыны вердик, әввәл тәк өзүм бир саат вурушуб габагларыны сахламышдым. Анчаг гәфил Ханмурад дәрәсилә кәлиб чыхды. Мән башчыларыны, биринни дә атыны вурмушдүм.

Һачынын көзләри парлады:

—Демәли, гаға, мөһкәм атышмышыныз.

—Мөһкәм! Башыкәсик күнбәзәчән говмушуг. Ушағлар күнүн габағында галмасајды, әл чәкәси дејилдик.

Әһмәдалы сорушду:

—Нечә нәфәр идиләр?

Дајым деди:

—Сәккиз.

Һачы деди:

—Һејиф, орда олмамшығ.

Әһмәдалы да, Һачы да түфәнкли, патрондашы идиләр. Икисини дә ајағларында узунбоғаз чәкмә, әјинләриндә тәрәкәмә арвадларынн елдә тохудуғлары јун шалдан пенчәк, шалвар, башларында бухара папағ варды, икисини дә јашы ијирми бешдән артыг олмазды.

Даһа Корусдан Курдоба јајлағына, үмумијәтлә јајлагларла фајтон јолу јох иди, она көрә дә Бајрам бабамын гардашы Ејваз габағымыза ат көндәрмишди.

Атам фајтончу Чүмшүдүн һаггыны верәндән сонра фајтон Коруса кетди ки, кечәни карвансарада галыб, сәһәр гајытсын кери.

Биз чәмәлиликдә бир гәдәр динчәләндән сонра галдық. Әһмәдалы, үстүндә јумшаг јастығлы газағы јәһәр олан кәһәр мајданы Фатма нәнәмни јанына чәкәрәк бир әли илә чиловдан, дикәр әли илә дә үзәнкидән јапышыб деди:

—Кәл, биби!

(Әһмәдалы Бајрам бабамын узаг гоһуму иди. Она көрә нәнәмә «ханым» әвәзинә «биби» дејирди) Фатма нәнәмни ата минмәји һәмишә мәнә марағлы көрүнүрдү, елә бил ки, арвадын һеј өз-өзү илә дапышмағы, дајымдан горхмағы бу анда јох олуб кедирди, елә бил ки, бирдән-бирә чаванлашырды, зирәк олурду.

Нәнәм ајағынын бирини үзәнкијә гојуб, ондан көзләнилмәјән јүкүллүкә галхды атын беллине.

Һачы да, беллиндә тәзә инкилис јәһәри олан үркәни амамын јанына чәкәрәк деди:

—Кәл, бачы!

(Һачы да Бајрам бабамкилин гоһумларыннан иди. Она көрә «Јағут ханым» әвәзинә «бачы» дејирди.)

2. «Азербайжан» № 8

9165

Сонра Әһмәдалы атына миниб, мәни алды гучагына. Һачы да ба- чым Маһтабы көгүрдү вә биз Корусун габагындакы гәлби дагың до- лајларыны галхмаға бацладыг.

Биз бу дагы галхдыгча Мөһнәт гочаның «Корусун гашы» һаггың. да, Гачаг Нәби һаггында данышдыгы әһвалаты хатырлајырдым. Мән, «Әјри гаја»ның үстүндә дајаныб, ајналы түфәнки әлинда сиккәләјәрәк үзү ашагы Коруса тәрәф гышгырыб начальники һәдәлә- јән, гара бығлары ешмә-ешмә олан Гачаг Нәбини көрүрдүм. «Әјри гаја»дан бир гартал галхыб, Корусун үзәриндә дөврә вур- ду, мән гарталы көстәриб, Әһмәдалыдан сорушдум:

—Сән ону бурдан күллә илә вура биләрсән?
Әһмәдалы ағ булудларын алтында дөврә вуран гуша бир неча сәнијә бахыб деди:

—Мән гартала күллә атмарам, гагаш.

Мән сорушдум:

—Нијә?

—Икид гушдур. Икидә күллә атмаға адамың әли кәлмир.

Мән дедим:

—Нәби дә икид иди, амма Мөһнәт гоча дејирди ки, јолдашы ону јатдыгы јердә вуруб.

Әһмәдалы кинли-кинли деди:

—Чүнки јолдашы түлкү кими горхаг, мәрдизамар көпәк оғлуну бири иди.

Биз долајлары чыха-чыха мән сорушдум:

—Нәбинин һеч басылдыгы вахт олмайыб?

Әһмәдалы деди:

—Олуб... Нијә олмайыб?... Анчаг икид елә басыланда да икид!

Сонра Әһмәдалы әввәл Гачаг Нәби һавасыны фышдырыгдә ча- ды, сонра папагынын даыны галдырыб охуду:

Боз ат, сәни сәр төвләдә бағларам,
Анд ичирәм, сәңи мәхмәр чулларам.
Әкәр мәни бу давадан гуртарсан
Гызылдан, күмүшдән сәни налларам.

Мән көзүмү «Әјри гаја»дан чәкмирдим. Мәнә елә кәлирди ки, бир заманлар икид Нәбинин сәнкәр еләдији бу гаја әсрәрәнкиз, чанлы бир мәхлугдур, елә бил ки, о, ахшамын тораны ичиндә, әбәди сусмаға мәһким едилмишидир.

Мән Әһмәдалыдан сорушдум:

—Сән һеч алам өлдүрмүсән?

Әһмәдалы күлдү:

—Нејнирсән, гагаш?

—Елә-белә сорушурам... өлдүрмүсән?

—Өлдүрмәмишәм, амма јараламышам.

—Күллә илә?

—Јох, хәнчәрлә.

—Бу белиндәки хәнчәрлә?

—Һә...—дејә Әһмәдалы күлдү.

—Нә чүр?—Мән әл чәкмәдим.

Әһмәдалы деди:

—Нә чүр олачаг?... Зарафатлашырдыг, сөзүмүз чәп кәлди, хәнчә- ри чыхарыб јеритдим бөјрүнә. Амма өлмәди.

—Бәс сонра оғлан нечә олду?

—Одур еј, күрән дајын үстүндә кедир.

Мән тәәччүблә дедим:

—Һачы?!

—Һә...—дејиб Әһмәдалы күлүмсәјәрәк ајағларыны үсдүфча тәр- ләтди вә атыны һачының атына јахынлашдырараг зарафатјана мән- деди:

—Инаимырсан, өзүндән соруш.

Мән дедим:

—Һачы дајы, о дүздүр ки, Әһмәдалы дајы хәнчәри сохуб сәни бөјрүнә?

Һачы күлүмсәјиб деди:

—О дүздү, амма сән ондан соруш ки, бәс һачы сәни бөјрүнә не- чә күллә иләнширдиди?

Мән ганрылыб тәәччүблә Әһмәдалыја бахдым. О күлүмсәјиб де- ди:

—Сәһеһ күлләләр иди, гагаш, үчү дә дәрнини үздән дешиб кеч- мишиди.

Һава гаралмышды. Биз долајлары чыхыб дагың дөшүндән кечә- дар чыгырла бир-биримизин ардынча кедирдик. Чыгырын алт тәрәфи гаранлыг учурум иди. Сонра чискин башладыгыңдан бир аддым габа- гы көрмәк олмурду. Анчаг атлар раһатча кедирдиләр. Биз дагы дола- ныб дүзәндијә чыханда анам атыны јорғаладараг бизә јахынлашды, гаранлыгдә үзүмә диггәтлә бахыб сорушду:

—Јухуламырсан ки?

Мән бу чискили гаранлыгдә онун сәсиндәки мөһрибанлыгдан фараһләнәрәк:

—Јох,—дедим.

Анам атының тәркинә бағланмыш кечә хурчундан мәним көдәк- чәми чыхарыб Әһмәдалыја верәрәк деди:

—Ала буну, кејиндир Мурада.

Әһмәдалы көдәкчәни мәнә кејиндирди.

Биз бир гәләр кедәндән сонра чискин кәлди. Гара булудлар ара- сындан ајын бир парчасы көрүнүб јанларындан кечдијимиз еылды- рымлы гајалары, тәпәләриң ишыландырды, һавада кәкликоту, јабәни һана атри дүјүлдүрдү. Биз габагдә кедирдик, архала бәзән дајымла ятамын, анамын данышдығларыны ешидирдим, јалныз Фатма нәзә- мин сәси чыхмырды. Мән, ајдынлыг ичиндә олан бу дағларә бахдыгча анамкинли мулајим сәйбәтиндә иә неә аңлашылмаз бир үмид, севинч вә ширин гајы дујурдум вә бу дују елә бил ағ ипәк кәлағајы кими үзүмә тохунараг мәни хошһаллашдырды. Мән Әһмәдалының голум- дан јалышан әлиндә етибарды, доғма бир гүввәт һисс едирдим, мәнә елә кәлирди ки, биз һә замандан бәрвә елә һеј белә кедирик... кедирик...
—Гагаш, јатма, аз галыб, инди чатырыг.

Мән диксениб көзләримн ачдым. Ај јенә дә булуда кирмишид. Елә гаранлыг иди ки, көз-көз көрмүрдү. Бирдән јағыш үзүмә чилә- јәрәк мәни тамам ајылтды. Биздән хејли јухарыда төк-төк ишығлар көрүндү, елә бил ки, бу ишығлар кејүн бир парчасына сәләләмишид вә биз дә ејәнә онлара тәрәф галхырдыг: мән атларың јохуша дикләп- дикләрини һисс едирдим. Вә мәнә елә кәлирди ки, дүңја бу нитәһасыз гаранлыгдан, бир дә учалыгдә көрүнән о ишығлардан, бир дә мәним һисс еләдијим хош дујуғлардан ибарәтдир. Сонра, санки о ишығлар кејдән јерә ениб бизлә барабарлаширдиләр. Сонра узатдан итлә- рин сәсини ешитдим, елә бил ки, бу сәсләр һарданса тамам ајры бир аламдән, намәлум, көзәл бир аламдән кәлирди. Анчаг биз пролила- дикчә о сәсләр дә күчләниб реаллашырды вә реаллашыгча бајатдан бәри ағ ипәк кәлағајы кими үзүмү, бүтүн варлыгымы охшайан дујуғ- тар да санки учуб кедирди вә мән аңлашылмаз бир мәјуслүг һисс едирдим...

Нәһәјәт, биз алачыгларга јахынлашанда ири гојун итләри гәзәблә һүрә-һүрә бизи дөврәјә алып, аз галырды атларын үстүнә туллансыңлар.

—Ә, кимсиниз?!
Вә бу сәсин ардынча түфәнк чахмагларынын шаггылтысы ешидилди.

Әһмәдалы сакит сәслә дилләнди.
—Бизик, ә! Итләрин габагына дурун!
Һәмнин сәс гаранлыгдан сорашду:
—Әһмәдалы, сизсиниз?!

Әһмәдалы деди:
—Ај таңрысыз, итин габагына дурун!—Кишиләр итләре ачыгылаңыб гөвдулар. Атамла дајым габагча дүшдүләр. Ејваз дајынын арвады Күләр бачымы һачынын гучагындан алып үзүндән өпәрәк алачыга апарды, Әһмәдалы мәни јөһәрдән галдырыб јерә гојараг өзү дә дүшдү.

Бир оғлан јүјүрүб, амамын, дикәри дә нәнәмнин атынын башыңы тутараг үзәнкисини басды, анамкил дә атлан дүшдүләр.

Сонра һамымыз ортасында очаг аловланан ири кечә алачыга кирдик. Алачыгын чубуғундан зәиф ишыгы фәнәр асылмышды. Бајрам бабамын анасы Сәкинә гары Фатма һанәмлә атамдан башга һамымызын үзүндән өпдү. Учабојлу, еңликүрәк, ағ үздә гоша халы олан көјчәк бир арвад иди, јашынын сәксәни чоҳдан кечмәсинә бахмајараг гәдди дүмдүз, дишләри ағанпаг иди. Әһиндә түнд парчадан узун туман, архалыг вар иди, киши кими бәркәдн вә долғун сәслә данышырды. Мәнә күлүмсәјә-күлүмсәјә бахыб, дејирди:

—Көзләри лап Јагугун көзләриди.
Бајрам бабамын гардашы Ејваз дә кишиләрлә әл тутмушду. Онуң арвады Күләр очагын ырагында кеченин үстүнә күллү дөшәкчәләр салды. Нава сојуг олдуғу үчүн очагын истиси бизә ләззәт верирди. «Јәгин инди араңда Зинјәт тәр төкүр» дејә мән дүшүндүм вә ону гојуб кәлдијимизә һејифиләнирдим.

Бизә дәрһал чај кәтирдиләр.
Ејваз әми бардашгурма отуруб, үзәриндә чейран шәкли олан гарә рәңкли тахта гутуусундан пәпирос бүкә-бүкә деди:

—Сәһәрдән гојмамышың самоварын оду сөнсүн ки, инди кәләр синиз, бир һовур кәләр синиз.

Нуру дајым јолдакы әһвалаты данышды. О данышдыгча Ејваз дајынын үзү чидди бир ифәдә алырды. Киши, Нуру дајыма дигтәтлә бахараг санки онун нә дәрәчәдә дүзкүн һәрәкәт еләмиш олдуғуну тәјјин еләмәк истәјирди. Бу вахт һачы илә Әһмәдалы дә бајырда алачыгын гапысындан дүшән ишыгга јекә бир гојун кәсиб сојурдулар. Һәр бири аз гала бир өкүз бојда олан итләр бир гәдәр аралыда дајаныб көзләрини сојулмағда олан гојуна зилләмишдиләр. Әһмәдалы һәрдән әтин орасындан-бурасындан кәсиб онлара атыр вә итләр тикәни һавада гапыб једикчә бачым Маһтаб гәһгәһә илә күлүрдү. Сәкинә нәкә дә «башына адым»—дејә ону севиб охшајырды. Ејваз дајынын тәхминен мән јашда олан әркејун оғлу Күләглан да гызын итләрә белә күлмәјинә тәәччүблә тамаша едирди.

Сонра һачы илә Әһмәдалы мөтбәх вәзифәси көрән о бири комадан дәлбадал кабаб, бозартма бишириб кәтирдиләр.

Јемәкдән, сөһбәтдән сонра атам, анам, мән, бир дә бачым бу алачыгга јатдыг, Фатма нәнәмлә Нуру дајым о бири алачыга кечдиләр. Ејваз дајымкил дә комада јатдылар.

Биз јеримизә кирәндә атам арха тәрәфдән алачыг кечәсинин бөјрүнү аача јухары адым ки, һава кәлин, сонра атам асма фәнәри сөн

дүрдү. Мән јеничә һуша кетмишдим ки, алачыгын бөјрүндә бајырдан хышылытыја бәнзәр бир сәс ешидиб:

—О нә сәсди?—дејә бөјрүмдә јатмыш анамдан сорашдум:

—Дәвәди,—дејә анам јухулу чаваб верди,—көвшәјир.

Атам да мәнә деди:

—Көзүңү јум, јат.

Мән көзүмү јумдумса да, узун заман јухуја кедә билмәдим. Јадыма кәлән замандан бу ана гәдәр көрүб ешитдикләрим мәнә нағыл кими көрүңүрдү. Вә мәнә елә кәлирди ки, һансы замандаса мән бүтүн бу һадисәләрин иштиракчысы олмушам. Елә бил ки, һансы вахтдаса, ичиндә јатдығымыз бу алачыгга јатмышам. Мән алачыг кечәсинин ачыг јериндән булулдуз көјү вә ајы көрүрдүм вә јенә дә мәнә елә кәлирди ки, бәлкә јүз, ја мин ил бундан габаг алачыг кечәсинин ачыг јериндән көјү вә ајы елә беләчә көрмүшәм вә инди нәјә иса һүрән итләрин сәсини ешитмишәм.

Сәһәр мән кәјини алачыгдан бајыра чыханда көмкөј сәмајә галхан Күнәшин алмаз кими ити ишығында бүтүн чөлү бүүрүјән гыпгырмызы ләләләри мөһ тәрпәдирди. Горугда чидарланмыш еркәк ат башыны дик тутараг узагга отлајан чылпаг мајданлара бахырды. Боз гајалы дағын дөшүнә јайылмыш гојун сүүрүлери көрүңүрдү. Ајаггалын оба ушағлары шәһли отун ичиндә сәс-күјлә ора-бура гачышыб ојнајырдылар. Бир аз бөјүкләри, аналарынын сағдыглары инәкләри апарыб дағын дөшүндә отлајан һејванлара гатыр, ја да чылпаг атлары миниб ашағы дәрәдән чыхан булаға сувармаға апарырдылар.

Ејваз дајымкилин ағ алачыгларынын әтрафында гара кечәләрдән гурулмуш комалар дүзүлмүшдү. Буңлар касыбларын иди. Буңлар алачыг кими уча вә кениш дејилди. Күрдоба бир нечә ојмагдан ибарәт иди. Һәр ојмағын өз јурду вә өз «башбиләни» вар иди. Башбилән иса сәјялә: адам һесаб олунурду вә бүтүн ојмағын тәәссүбүнү чәкирди. «Ешишәк булағы» үстүндәки дағын дөшүнә дүшән бу ојмаг «Кәр-балајы Ибиханлылар» иди. Бир гәдәр аралыда «Әјри гар» дејилән дағын дөшүндә көрүнән «Қарлар» ојмағы иди. Күрдобаның «Узунһәсанлылар», «Һачы Гулулар» адланан ојмағлары дағын о бири үзүндә дүшүкләри үчүн көрүңүрдүләр.

Сәкинә нәнә алачыгдан чыхараг мәнә деди:

—Ғадан алым, итләр сәни таныјаначан узага кетмә.—Сонра Сәкинә нәнә үзүнү комалардан биринә тәрәф тутуб чағарды: Гарача! Ај Гарача!

Он бир-он ики јашында гарабәниз, ајаггалын, әһиндә әлдә тохума кобуд шалдан көһнә шалавар-пенчәк олан бир оғлан комадан чыгып, мисмар дешникләринә бәнзәјән хырда көзләрини овушдура-овушдура баттын сәслә сорашду:

—Нәди, әши?

Сәкинә нәнәм она мөһрибанлыгга нәзәр салыб деди:

—Индијәчән нијә јатмысан, ај таңрысыз? Сонра мәни көстәриб, алачыг етди: апар Мурад гағаны сапаңд һәр, шаггылдајан сапаңд, ала-бәзәк...

Гарачанын бурну узун вә јана тәрәф әјри иди. Она көрә дә јандан баханда бурну гылыңы кими көрүңүрдү. Мәнә гыјгачы бир нәзәр салыб, Сәкинә нәнәјә деди:

—Илим һардады?..

Сәкинә нәнә деди:

—Кәл бәри, ип верим.

Гарача, Сәкинә нәнә илә алачыга кирәрәк әлиндә гырмызы, сары, парынчы ип бајыра чыгыб мәнә бир сөз демәдән кетди өз комаларына, мән дә онун ардынча кетдим. Комада торпағын үстүнә көһнә

бир кеча салынмышды, орта очагында гоюн гыгы түстүлөйрдн, ко-
манын бир бучагында бир нече мис габ-гачаг, о бири бучагда исе үстү-
нө көһнө килим чөкылмиш жүк жыгылмышды.

Гарача (сонра билдим ки, онун эсл алы Лусифдир) кеченин үс-
түндө отуруб иплери төкдү габагына, сонра алтдан јухары мөнө гы-
гачы бахыб деди:

—Ај таңрысыз, нәјә дурмсан, отур дајна.

Сонра о, иплери команын чубугуна кешириб, чөлд һөрмәјә баш-
лады, мән дә чөмөлтмә отуруб она бахырдым. Сонра уча бојлу, чоң
арашыглы, сағам бир көлин олан анасы Гызјетәр һис басмыш мис
газанда сүд көтүрүп, үчбучагы шөклиндә очагын әтрафына дүзүл-
үш дашларын үстүнә гојду вә гар кими ағ дилһәрини көстәрәрак,
күлүмсәјиб мәнә деди:

—Сән бизим бу касыб комамыза хош кәлмисән, гадан алым.—
сонра Гарачаја деди:—Бачын кәләндә сүд төкүб чөрөклә ичәрсиниз.—

—Вә Гызјетәр жахасындакы күмүш пуллары чинкилдәдә-чинкилдәдә
ити аддымларла чыхыгда мән Гарачадан сорушдум:

—Һара кедир, анан?

О, көзүнү ишиндөн чөкмәјәрәк гуру тәрздә чаваб верди ки:

—Әминкилә, һеһрә чәхламаға кедир.

Гарача, Бајрам бабамын нечә ил габаг вәфат еләмиш гардашы-
нын оғлу иди, анчаг мән лап илк көрүшдөн һисс еләдим ки, онларла
бабамкили, Ејваз дајымкили һәјатлары бир дејил, јәһни Гарачакила
чох касыбдырлар. Мән ону да көрдүм ки, Гарачанын әлинин ики ахы-
рынчы бармагы бүкүлмүр, анчаг бу онун сүрәтлә сапанд һөрмәјинә
мане олмурад.

Сонра аһам мәнн сәһәр јемәјинә сәсләди. Мән дөнүб бөјүкалачы-
ға кетдим. Фатма нәнәм, Нуру дајым, атам-анам, Ејваз дајы вә онун
әркәјүн оғлу Күлөглан бөјүк сүфрәнин әтрафында әјләшмишдиләр.
Ејваз дајынын арвады Күлзәр савоварын бөјрүндә отуруб чај төкүр-
дү. Сүфрәлә, сары бугда уундан папирос кағзыы кими назик ағ јуха,
гајмаг, бечә балы, үзлү мотал пендири, һеһрәдән тәзә чыхмыш кәрә ја-
гы вар иди.

Мән бу јемәкләрә балдыгча Гарачакилин касыб комалары көзү-
мүн габагындан кетмирди вә Ејваз дајымын шәнлији, зарафатлары
мәнн ачыгландырырды. Ахы Ејваз дајы Гарачанын эмиси иди. Бос
өстүн үрәји нечә дөзүрдү ки, өзләри белә јејиб ичдикләри һалда вәфат
етмиш гардашынын ушаглары о чүр олсунлар? Елә һәмнин бу андан
да мән Ејваз дајынын әркәјүн оғлу Күлөгланы севмәдим, онун тоғус
гырмызы јанаглары мәнн әсәбиләшдирди, јаньма кәләндә хәлвәтчә
ачыгланьб говурдум. Ушаг да (о мәнән бир јаш кичик иди) һәмниш
мәннн онунла бу чүр рафтарыма тәччүб едирди.

Мән һөнүлсүз јејиб-ичирдим, көзүмү алачыгын ачыг гапысындан
Гарачакилин комасына зилләмишдим, мәнә елә кәлирди ки, онларын
балача, касыб комаларынын габагында бизим бу чүр јејиб-ичмәјимиз
әјиб ишидир. Гарачанын мәнә сапанд тохумасы да инди мәнн әввәлим
кими севиндирмирди.

Бирдән Гарача бајыра чыхараг бизә тәрәф гыјгачы бир нәзәр
салыб, алабәзәк сапанды мәнә көстәрди вә сүфрәдәки јемәкләрә бир
дәфә дә олсун бахмалы. Онун бу һәрәкәти елә бил ки, бизим арамызда
бирдән-бирә лал бир үнсизјәт јаратды. Сүфрә әтрафында әјләшәнләр
Гарачаны көрдүләр, амма әһәмијјәт вермәдиләр. Мән сүдү тәләсик
ичәрәк галхыб, онун јаньна јүзүрдүм.

—Кәл бәри!—дејә о, габага дүшдү, биз обадан бир гәдәр арала-
ныб, боз гајалыға галхдыг, дашларын араларында битмиш кәклик
отуун, јабаны нәнәнин әтри инди сәһәрин бу тәрәвәтли һавасында

даһа кәскин дүјүлдүрдү. Гарача, сапанд бир даш гојараг һәрләјиб
атды дәрәнин о бири үзүнә, сапандын шагылтасы гајалыгда әкс ет-
ди. Сонра Гарача, сапанд бир даш гојуб верди мәнә:

—Ала, ат!

Мән онун кими узаға ата билмәдим, сапанд да шагтыламады.
Гарача мәнә мөзәммәтлә бахыб:

—Ај таңрысыз,—деди, һејлә нијә атырсан, чолаг-зад дөјүлсән ки?

—Ва јенә дә өзү лап дәрәнин о тәрәфинә даш атыб сапанды шагтыла-
тты.—Көрдүн?! Ала, мәннн кими ат.

Мән јенә дә дашы на узаға ата билдим, нә дә сапанды шагтылат-
дым. Гарача мәнә сәрт, гыјгачы бир нәзәр салыб даг јухары гачараг,
кәлиб гуру отаран ушагларла гошүлдү. Мән дә өзүм-өзүмә ачиз-авара-
нын бири кими көрүнәрәк гајытдым алачыгын габагына.

Чаван гыз-кәлин јыгышмышды аһамын башына. Бабамын, әтли-
чанлы, дөшләринин һәр бири балача бир гарыш бојда, зарафатчыл
бачысы гызы Күләндәм нә исе мәзали бир әһвалат данышыр, аһамкил
дә күлүшүрдү. Онлардан бир аз аралыда күнејдә Сәкинә нәнә, атам,
бир дә Ејваз дајы отуруб сөһбәт едирдиләр. Фатма нәнәм исе алачы-
гын агзында тәкчә отуруб, бир әлиндә папирос түстүләнән муштуғу,
узаг үфүгдәки думанлы дағларла бахырды. һисс олвнурду ки, арханын
фикри дә узаглардадыр. «Ким билир... Бәлкә нәнәм Күрдүстан мешә-
ләри арасындакы бачы-гардашларыны, гоһум-ағра-баларыны хатыр-
лајыр» дејә фикримдән кечиртдим, үрәжим аһаһылаз гәм-һүссә
ләјүрдү, нә үчүнсә «јазыг нәнә...» дејә дүшүндүм, бәлкә дә бу ондан
илд ки, Фатма нәнәм бу обада гәриб көрүнүрдү. һисс едирдим ки, һа-
мы арвада јад кими бахыр, буну бұрузә вермәсаләр дә, мән һисс едир-
дим, Фатма нәнәм дә сөһбәтләре гарышмаға, адамларла гајнәјиб-га-
рышмаға чан атмырды.

Һансы гәдим заманлардаса јухары дағлардан топуб јуварлана-
раг «Ешшәк булагы»нын үстүндәки бу јердә гәрар тапан гајанын кәл-
кәсиндә оба чаванлары Нуру дајымын башына јыгышмышды, бөркдән
данышыб күлүрдүләр. Мән Фатма нәнәмә нә исе мәнрибан бир сөз
демәк истәдим, амма бир сөз тапмадым, бәлкә тапсам да дејә билмә-
дим. Чүнки атам, аһам (хүсусән атам) һеч бир заман мәннмлә мәнри-
бан данышмадылары үчүн, мәннн севиб охшамадыглары үчүн мән дә
башгасына мәнрибан бир сөз демәкдән чәкинирдим, елә бил ки, буну
һәзәрәт һесаб едирдим, мән инсанлар һаггында јахшы һиссләрими
гејри-шүүри олараг кизләмәјә чалышырдым (бу һал мәндә чох-чох
сонралар да давам еләдији үчүн киши тајфасы мәнн «јекәхана»,
«сөгәст», галын тајфасы исе «даш үрәкли», «гәддар»... даһа билмирәм
нә ағландырырды).

Мән Фатма нәнәмин јаньнда дарьхараг гачдым дајымкилин јань-
нына, она көрә ки, мәнннн хошума кәлән Әһмәдали ордајды. Һачы
ордајды; онларын һәрәкәти, данышығы мәннн марағландырырды, мән-
дә ишти, сәмими дүјүләрә ојадырды.

Нуру дајым багына топлашан чаванлардан сорушду:

—Ким үчәјлыг тоғлулу тәкбашына јејә биләр?

Араја аһн бир сүкут чөкдү, сонра Әһмәдали габарыг дөшүнү нрә-
ли вәрәрәк деди:

—Мән!

Дајым ону гызышдырмаг үчүн деди:

—Јејә билмәзсән!

Әһмәдали әлини она узадыб, деди:

—Кәл мәрчләшәк!

—Мәрчләшәк!—дејә дајым онун әлиндән тутду.—Нәдән?

—Сәниә дурбининдән (дајымын дурбини обада ән мараглы шеј һесап олуурду)...

—Сән дә боз үркәдән!—дејә дајым. Әһмәдалынын чидарланмыш атыны көстәрди. Боз үркә обанын ән гачаған чинс атларындан һесап олуурду.

Әһмәдалы бир аз фикирләшиб:

—Јахшы,—дејә дајымын әлини гуввәтлә сыхды.

Дајым ики чаван оғлана деди:

—Јүүрүң, әмижкилин сүрүсүндән бир тоғлу кәтирин.

...Беш доғигәнин ичиндә тоғлуну Әһмәдалы өзү кәсди, сојуб, доғрады. Сонра бөјүк бир очаг чатдылар. Мәрчин шәртина көрә тоғлунун баш-јағьындан башга һеч нәји галмамалы иди. Әһмәдалы әввәлчә тоғлунун будларыны шишә чөжик гојду көзүн үстүнә, сонра үзүнү өз комаларына тәрәф тутуб бәркдән деди:

—Аааз! Ордан бир парч ајран кәтир!

Әһмәдалынын, белиндә энли күмүш кәмәр, әјниндә күллү читдән туман гофта олан он алты-он једди јашлы кәлини ири кнс парч долу-су ајран кәтириб верәрәк, һеч кәсин үзүнә бахмадан гајыдыб кетди, о, ити аддымларла јердикчә јахасына дүзүлмүш күмүш пулларын чинкилтиси ешидилдири.

Әһмәдалы кабаб олмуш будлары балта кими сағлам, ағаппаг дилшәринә чөкәндән сонра, сачы тәрсинә очағын үстүнә гојуб доғранмыш эти төкдү ичинә, башлады говрулдугча јемәјә.

Гәрәз, Әһмәдалы ајрандан ичә-ичә тоғлуну ахырынчы тикәсинә чән једи, сонра ајага галхарак боз үркәсини чидардан ачыб үстүнә тулланараг үзүшағы чапды вә чапа-чапа тапанчасыны гобурдан чыхарыб, далбадал һаваја үч күллә сыхды, күлләләр гајаларда «шарраг-шарраг» әкс-сәда верди. Команын ағзында дајанмыш гоча Мустафаоғлу Мейди узун чубуглу демисини ағзындан көтүрүб, дәриндән һәфәс алараг деди:

—Атасы Танрыгулу да белә икид иди.

Һачандан-һачана Әһмәдалы гајыдыб јерә тулланараг боз үркәни јенә дә чидарлады. Мән һейрәтлә она бахырдым, елә бил ки, һеч нә јемәмиши. Дајым мәнә деди:

—Јүүр, алачыгдан мәним дурбиними кәтир.

Мән дә һәвәслә јүүрүб дурбини кәтирдим вә дајым ону алыб, Әһмәдалыја узадараг деди:

—Һалал малынды.

Әһмәдалы дурбини алыб, көзүнә тутараг деди:

—Бундан өтрү лап ики тоғлу да ашырмаг олар.

Сонра Әһмәдалы орадаки адамла деди:

—Ә, бу һеч јахшы олмады ки, сиз дуруб бахдыңыз, мән једим.—

Сонра кечик гардашы Гачаја деди:—Јүүр бизим сүрүдән бир тоғлу кәтир!

Нуру дајым нәшә илә деди:

—Һә, бах буна вараң!

Тәзәдән очаг чатдылар. Бу дөфә гојуну һачы кәсиб сојду... Әһмәдалынын кәлини јуха, пендир, ајран кәтирди. Хырман кими јасты гајанын үстүндә һалај вуруб отурдулар.

ГАРАЧА

Мән Гарачаны көрүб, онун јанына јүүрдүм. Биз дәрәнин гырағына кедиб сапандла даш атдыгда мән она дедим:

—Көрдүң, Әһмәдалы чылпаг-чиловсуз аты үзү ашағы чапандә һеч јыхылмады.

Гарача мәнә тәәччүблә бахараг деди:

—Нијә јыхылыр?

Мән сорушдум:

—Сән дә јыхылмаздың?

—Јох.

—Јалан демә!

—Јалан нијә дејирәм, ај танрысыз?—Истәјирсән кедәк чапым.

—Кедәк!

Биз даш атдығымыз дәрәни кечиб «Дәвә учан» адлы дағын дөшүндә отлајан илхынын јанына галхдыг.

Гарача, атлардан биринә јахынлашараг јалындан тутду. Ат бащанын гачырмаг истәјәндә лап бир анын ичиндә тулланды белинә, ат бир-ици дөфә јериндән о јана-бу јана сычрајараг бирдән үзү енишә—Әһмәдалынын чапдығы «Алтын тахта» дүзүнә тәрәф көтүрүлду. Гарача әјилиб һәр ики әли илә атын јалындан јапышмышды. Ат Алтын тахтаја чатмамыш уча гајанын далына буруларак көрүнмәз олду. Илхынын габағында отлајан ајгыр башыны дик тутараг Гарачанын миңиб чапдығы атын далынча бахырды. Бирдән мәни ваһимә басды, мәнә елә кәлди ки, ајгыр индичә башыны дөндәриб мәним үстүмә чумачаг. Мән чеврилиб обаја тәрәф гачмаг истәдикдә дағын бу бири тәрәфиндән Гарача, атын үстүндә јохушу галхарак илхыја чатыб, јерә тулланды. Бу вахт, Гарачадан бир аз бөјүк бир оғланын бизә тәрәф јүүрүдү. О, бизим отуз-гырх аддымығымыза чатдыга:

—Ә, ганчыг оғлу,—деди,—нијә бизим аты миңиб гаранәфәс елә-бирсән?!

Гарача деди:

—Ганчыг оғлусан да, кәпәк оғлусан да!

Оғлан әлиндәки сапанда даш гојуб атды. Сапанд тапанча кими шаггылады, даш Гарачанын лап гулағынын дибиндән кечди. Гарача да јердән даш көтүрүб она тәрәф чумду. Оғдан јериндән тәрпәнмәјиб јенә дә сапандла Гарачанын башыны тушлајыб атды вә бу дөфә даш таппылыт илә Гарачанын аллына дөјиб, јерә дүшдү. Гарачанын үз-көзүнү ган бүрүдү, буну көрән оғлан чеврилиб гачды. Гарача гаңы аха-аха онун ардынча јүүрүб, ики даш атдыса да, һеч бири оғлана чатмады. Гарача дајаныб бир хысма ат пејини көтүрәрәк јарасына басды, сонра јерә чөмәлиб бир дәстә от гопарараг үзүнү гаңыны силдди.

Мән она дедим:

—Һаһаг јаранын үстүнә пејин басдың, кедәк аңам јод вурсун.

Гарача гыгачы бахыб сорушду:

—Јод нәди?

—Дәрманды.

—Лазым дејил. Сән һеч кәсә демә.

—Һә үчүн?

—Ај танрысыз, дедим, демә дајна!

Сонра биз гајаларын арасы илә ениб кетдик—«Ешшәк булағы»на. Булағын сәһәр шығында шәфәг сачан сојуг сују гајадан чыхыб, мунчуг кими рәикбәрәнк хырда дашларын үзәринә төкүләрәк јабаны јарпызларын, нанәләрин, балдырганларын арасы илә ахыб кедирди. Гарача јарасынын үстүндән пејини көтүрүб туллајараг үз-көзүнү гаңыны јуду, сонра биз балача чығырла обаја тәрәф галхдыг. Гарача јолда гузугулағы, јемлик јығыб мәнә дә верирди, өзү дә јейирди.

Биз обаја чатанда мән команын ачыг гапысындан көрдүм ки, Әһмәдалы ичәридә отуруб тапанчасыны тәмизләјир, Гарачадан ајрылыб ошлара кетдим. Хајнамаз да комада отуруб Әһмәдалы илә зарафатлаша-зарафатлаша өкүз дәрсиндән чарыг тикирди.

Әһмәдалы мәни көрөндә күлүмсәјиб деди:

ларын сөһбәтинә гулаг асырды, өзүнүн чаван олмасына бахмаларга обанын бу шән кәңчләрилә гәйнаҗыб-гарышмырды, кәңчләр дә атамн онларла уушмамасына, кәнар кәзмәсинә әһәмијјәт вермирдиләр.

Гарача, онула ојнамагымын үстүндә атамн мәни данлаҗыб-дәјмәсини көрәндән сонра мәнимлә һеч данышмаг дә итәмирди, мәни көрәндә сојуг, мәгрүр бир көрүнүш алыб узаглашырды. Амма мән дә ондан әл чәкмирдим. Оуну бу һәрәкәти дә, мәним һәмишә тәзә палтар кејмәјимә, јахшы жејиб-ичмәјимә, обада һамынын мәни әзизләмәјимә зәррә гәдәр әһәмијјәт вермәмәси дә она олан марагымы артырыр, оун мәним нәзәримдә нә исә әсрарәнкиз бир мәхлуга дөндәрдири, мәндә она гаршы бир ештирам һисси доғурурду. Мән онда јазыкыг, јетимлик дејил, мөһкәм гүрүр һисс едирдим. Бир дәфә мән она конфет вермәк итәдим, о мәним узатдыгым конфетә анн, сојуг бир нәзәр салыб деди:

Бабә дөјүләм ки, ширни јејим?

Мән көрүрдүм ки, һеч кәс Гарачага әһәмијјәт вермир, һеч кәс она лош бир сөз демир, һеч кәс онун нә жејиб-ичдији илә марагланмыр, санки о да бунырыл һамысына түнүрүб, һеч нәји вечинә алмырды, һеч кәсдән һеч нә уммурду, һеч кәсдән көмәк, мәрһәмәт көзләмирди. Сөзүн дүзү, мән јахшы шејләр жејәји, һәмишә тәзә палтар кејмәји хошлајырдым, мән итәјирдим ки, һамы мәни севсин, амма Гарачанын бүтүн бунырла бир гәпниклик әһәмијјәт вермәмәси мәнә тохунурду, мәни өз көзүмдә кичилдирди, мән өзүм-өзүмә зәиф бир мәхлуг кими көрүнүрдүм.

ГАЧАГ ХАНМУРАД ВӘ СЕЛБАСАРЛЫЛАРЫН ОБАМЫЗА БАСГЫНЫ

Јасты гајанын үстүндә чаванлар дајымын өз гоһум Күрд Агакиши һаггындакы мәзәли сөһбәтинә гулаг асыб, гәһгәһә илә күлдүрдүләр. Бир дә көрдүк дағын далаындан бир дөстә атлы чыхыб обаја кирди, габагда да гачаг Ханмурад. Дајымкил галхыб онларны габагына јеридиләр. Ханмурадын рәнки агаплаг иди, һаванын исти олмагына бахмаларга чийиндә јапынчы варды. О, атдан дүшәндә дајым соршду:

—Нә олуб, Ханмурад, биртәһәр көрүнүрсән?

Ханмурад башыны булаҗыб, чаваб верди ки:

—Гыздырма әңдими кәсиб,

Дајым соршду:

—Сојуг дәјиб?

Ханмурад деди:

—Билмирәм. Нечә күндүр титрәдиб гыздырырам.

Дајым деди:

—Малјаријадыр.

Гачаглардан һисбәтән јашлы бир киши деди:

—Кәтирдик, беш-алты күн јатыб дава-дәрман еләсин.—Чаванларын һамысы гачагларын кәлишинә севинири.

Әһмәдалы, Ханмурадын голуна кириб апарды өз комаларына. Мән сонра билдим ки, о, Ханмурадын достудур.

Обанын башбиләни Ејваз дајы дәрһал өз сүрүсүндән бир тоғлу кәтирдиб кәсдирәрәк гачаглары гонаг еләди, сонра һәмни јашлы гачаг Ејваз дајыја деди:

—Таншыр ушаглар Ханмурадын бурда јатдыгыны гоншу обаларә демәсинләр, јүз дүшманы вар.

Ејваз дајы деди:

—Дүшман көпәк оғлу бир гәләт елијә билмәз, архајын олуи.

Сонра гачаглар үч-дөрд күндән сонра кәлиб Ханмурада баш чәкәчкәрини сөјләјәрәк, атланыб кетдиләр.

Анам чох малјарија кечирмишди, она көрә дә өзү илә ештијат үчүн кишә-филян көтүрүмшду, үмумијјәтлә, анамын чох хәстәликдән башы чыхырды, достумуз доктор Гулијев зарафатла дејәрди ки:

—Јагүт ханым јарыдоктордур.

Анам һәр күн сәһәр-ахшам Ханмурада кишә, даһа билмирәм, һансы дәрманлары исә верир, онун үчүн тојугдан, дана әтиндән јүнкүл хәрәкләр биширирди. Анамын бу һәрәкәти обада һамынын—гочаларын да, чаванларын да, гоһумларын да, јадларын да хошуна кәлирди. Мәмы гачага бачардыгча һөрмәт еләмәк итәјирди. Ејваз дајы, һәтта, Нуру дајым да саатларча онун јанында олурдулар. Анамын хәстә гачага бу чүр көрүм-бахым еләмәји јалһыз атамн хошуна кәлирди. О, гашгабагла анама дејирди:

—Ахы сәнә нә дүшүб бу гачагың гуллуғундан әл чәкмирсән? О, сәнини гардашын дејил, әмин оғлу дејил!?

Анам да чаваб верирди ки:

—Нә олсун гардашым дејил?! Бәс о бизи өлүмдән гуртаранда јахшы иди?

Анамн гачаг Ханмурада кәстәрдији хидмәт мәни фәрәһләндирирди, үрәјимдә мән анамы тамам һаглы билиб, онула фәхр едирдим. Бир дәфә Ханмурад мәнә шәрә илә анама деди:

—Јагүт бачы, о вахт Пирағбулаг дәрәсиндә сәни тутуб Абдулланн әлиндән алсајдыг, инди бу көзәл оғлан да олмазды.

Икиси дә күлдү.

Күндә бир нечә дәфә атамн көзүндән оғурланараг Ханмурадын јатдыгы комаја кедирдим. Анамн вердији дава-дәрман өз тәсирини көстәрирди. Ханмурад инди әввәлки кими шиддәтли титрәдиб гыздырырды, гыздырмасы күнашыры, өзү дә, јүнкүл кәлирди. Оба чаванлары тез-тез онун башына топлашырдылар, сөһбәт... зарафат... Нуру дајым да онун үчүн Корус шәһәриндән һәким кәтиртди. Әлбәттә, Ханмурадын гачаг олдуғуну һәким билмәди, јәни инди билмәјинин дә әһәмијјәти јох иди, чүнки—«һүрријјәтлик» иди. (јәни рәсми һөкүмәт јох иди, чамаат һөкүмәтсизлији белә адландырырды),

...Мән комаја кирәндә Ханмурад күлүмсәјиб деди:

—Һә, гагаш, кәл отур, сөһбәт елә көрәк.

Мән Бајрам бабамла, Фатма пәнәмлә олдуғу кими онун да јанында өзүмү чох сәрбәст һисс едирдим, елә бил ки, биз лап чоһдан дост имшик.

Ханмурад архасы үстә, әлләрини башынын алтында чарпазлајараг узанмышды, мән ондан соршудум:

—Сән нә үчүн гачаг олмушдун?

О, команын гапысындан көрүнән вә зирвәсиндә һәмишә гар олан Гызылбогаз дагына баһараг сакит һалда деди:

—Адам өлдүрүмшүдүм.

Мән тәәччүблә соршудум:

—Ким иди о адам?

О, көзләрини Гызылбогаздан чәкмәјәрәк деди:

—Бир сәфәһи начальник иди.

—Иңјә өлдүрүрдүн оун?

О, гашгабагы деди:

—Мурдар адам иди.

—Јәни нејләмишди, ахы?

О, дәриндән нәфәс алыб деди:

—Мәним атам касыб бир киши иди, гагаш, көзүмүзүн ағы-гарасы бир атымыз вар иди, анчаг јахшы ат иди, бүтүн маһалда ала дејилдири, билдирсән, биз нәсилликчә ат һәвәслисә олмушуг, дәдә-бабадан һәмишә јахшы ат сахламышыг. Мән атамн тәкчә оғлу идим, амма киши о аты

мәндән аз истәмирди. Биздә мәсәл вар, дејәрләр: «арвады әрилә, киши ии атыла саярлар». Һәмин дедјим началник бир күн кәндә кәләнә көзү дүшдү ата. Нә гәдәр атамны дилә тутду ки, «аты сат мәнә», атам разы олмады. Деди: «О атсыз мән нәјә ләзымам?».

Бир күн атамла мән гошду кәндә муздуна зәми бичдјимиз заман началникни јасавулары кәлирләр.—анам да нә гәдәр һарај-Һәшир сәләр, олмур, аты чәкиб апарырлар. Биз ахшам бичиндән јоргун-аргын сәләр гајудыб әһвалаты биләндә елә бил ки, атамны гәфил күллә илә вурдулар, кишини данышмаға итти олмады. Киши елә сарылымшыды ки, сәһәр бичинә дә кәдә билмәди. Амма мән бичин ады илә кетдим шәһәрә, атам јерини өјрәниб, кечәнин бир аламы гара оғурдула јеридим товлаја, киллиди сындырыб аты апардым.—Ханмурад бура чатанда дәриндән нәфәс алыб, бир аз сусду; сонра:—Еһ, гагаш,—деди, сән ушагсан, баша дүш-мәрсән, дүнјада чох һансаф көпәкоғдулар вар.

Мән сәбир еләјә билмәјиб, сорушдум:

— Бәс сонра нә олду?

— Атам деди: «Ханмурад, бала, началник әл чәкмәјәчәк, горхурам үстәлик сәни дә тутуб кәндәрә Сибирә». Мән дедим: «Танса, тутуб кәндәрсин!» Атам деди: «Нејләмәк фикриндәсән?» Кирс мещәсинин лап дәрин јериндә олан Алјанлы обаларында бизим дәдә-баба гонағымыз вар иди. Дедим: «Аты апарачам Алјанлыја, һаләлик гојарыг галар орда, кәрәк сонра нә олур». Атам деди: «Һамысы бирди, јенә началник биздән јанышачаг». Мән дедим: «Дејәрсән, бизим хәбәримиз јохдур». Киши галмышды наалач, нә атдан кечә билирди, нә дә мәнним чәнчәлә дүшмәјимә разы ола билирди. Мән дедим: «Әши, өлсәм дә аты о ит оғлуна вер-мијәчәјәм».

Мән Ханмураддан сорушдум:

— Инди миндијини ат Һәмин атды?

— Һәмин атды, онда лап чаван үркә иди.

Мән јенә сорушдум:

— Сонра нә олду?

— Сонра да белә олду ки, анам һејбәмә чәрәкдән-заддан гојду, атам дедим: «Мәни сорушанда дејәрсән кедиб Вақыја, фәһләлијә». О вахт бизим кәндәрдән Вақыја чох адам кедирди фәһләлијә. Гәрәз, гагаш, елә кечә икән кәндән чыхыб һәр јердә чөл-јолу илә кедиб күн-күнорта јеринә галханда кирдим Кирс мещәләринә...

Мән јенә дә сәбир еләмәјиб сорушдум:

— Сәһин онда печә јашин оларды?

— Он сәккиз-он доғуза...

— Түфәнкини варды?

— Јох.

— Бәс ајудан, чанавардан горхмурдун? Дејирләр, Кирс мещәләринә дә јаман ајы олур.

Гагаш солгун тәбәссүмлә деди:

— Јох, гагаш, онлардан горхмаг һеч аглыма да кәлирди, чүнки чарын началникләри онлардан да гудуз иди.

— Демәк, кедиб галдан Алјанлыда?

— Јох, чох тала билмәдим. Әмин оғлу хәбәр кәтирди ки, мәндән сонра началник кәндә кәлиб, күнүн күнорта чагы чамаатын көзү габағында атамны мејданда јыхдырыб дөјдүрүб, өзүнүн дә дилиндән кағыз алыб ки, кәрәк оғлуну үч күнәчәп кәтирдәсән. Буну ешиндә аглым башымдан чыхды. Дост-дүшманнн көзү габағында атамны о чүр биһәрмәт етәмишдиләр. Алјанлыдакы гонағымызын елә мән јашда дәлиганлы бир оғлу варды, инди дә дурур. Она дедим: «Ә, Мәһәр, мәнә бир талапчә тәд-мешә јериди, ора-бура кедирик...». Әл фикримди демәдим. Мәһәр дә

Душа галасына сатмаға еркәк апаранда мәнә бир наған алыб кәтирди, мән дә гагаш дајы миниб дүз кетдим Гарабулага, аты гагыда бағлајыб тәлхдым началникни идарәсинә. Гагыда дурән јасавул етәди мәнни бу-рахмасын, дедим: «мәни началник өзү чағырыб». Кирдим ичәри, начал-никни башына үч күллә чыхыб, пенчәрәдән тулландым, һа еләјиб јаса-вулар ел тәрпәдинчә гагаш дај мәнни арадан чыхарды. Беләликлә дә ол-дум гагаш:

Бу сөйбәт заманы Сәкинә нәнә комаја кириб:

— Гадаһ алым, Ханмурад, нечәсән?—деди.

Ханмурад дәрһал дикәлиб отураг:

— Инди бабатам, нәнә,—деди,—Јагут бачынын дәрманлары, дејә-сән, һарајыма чатыр.

Сәкинә нәнә деди:

— Аллаһа шүкүр. Мән дә Бајрамдан јаман најранам. Сифариш көндәрәби ки, бу күнләрдә кәләсиди... Јоллар да ки, гармагарышыг...

Ханмурад деди:

— Әши, Бајрам дајыны аләм таныјыр, нәдән нараһат олурсан?

Сәкинә нәнә деди:

— Орасы һејләди, амма дүшман да дүшманды.

Сонра Ханмурад күлүмсәјәрәк мәнә ишарә илә деди:

— Нәвән (аслиндә мән Сәкинә нәнәнин нәтичәси идим) гагашларла, атыб-тутмагла јаман марағланыр.

Сәкинә нәнәм бәркдән күлдү:

— Амма һеч өз дәдәсиндән сорушмур ки, күллә ата биләр?

Нәнәмин атам һаггында белә зарафаты хәтримә дәјди, чүнки мәнним атамнн да Ханмурад кими, бу оба чаванлары кими—атыб-вурән олма-масы сарыдан һәмнишә хәчәләт чәкирдим, нәстјирдим ки, мәнним атам да ләзым оленда Бајрам бабам кими, Нуру дајым кими үч патрондаш бағ-лајыг, бешачылан көтүрсүн, гагашларла вурушсун, ишана атсын.

Ханмурад мәнним пәртлијими һисс еләјиб, зарафатјана деди:

— Күллә атмаг атасынын нәјинә ләзымды, тачир адамды?

Алчак гагашын сөзү мәнә даһа да бәрк тохунду. Мән көрдүм ки, оба чаванлары, тачирләр, алверчиләр һаггында ејзән ришхәндлә данышыр-лар, онлары «тәрәзи дибиндә отуран», «јумуртадан јун тырхан», «көлкә-синдән горхан», даһа билмиром, нә адландырырдылар. Она көрә дә мән «тәрәзи дибиндә отуран» алверчиләрә инфрәт едирдим. Мә'лум иди ки, мәнним атамнн бөјүк мағазасы вар. О, «тәрәзи дибиндә отуран бағгал-лардан, әллафлардан» дејил, амма кимә дејирсән? Һисс еләјирдим ки, бу оба чаванлары мәнним атам да Гарабулагдакы бағгал Мәшәди Әлибала кими бахырлар.

Сәкинә нәнә деди:

— Јох, Ханмурад дајысы, мәнним бу гәшәнк нәтичәм Бајрам бабасы-на, Нуру дајысына охшајачаг. Ат мәннә, күллә атаһ олачак, сүнииләрә чәкмијәчәк.

Билмиром ки, нәнәм «сүнииләр» дедиклә мәнним ата тәрәфими нәзәр-лә тутур, она көрә дә үсјанла дедим:

— Бәјәм сүнииләр түфәнк ата билмирләр? Олур еј, Әфәнди бабам, бизә кәләнә өзү илә түфәнк дә көтүрмүшдү, һалә десән лап субашына да түфәнкли кедирди.

Сәкинә нәнә бәркдән күлдү, гагаш Ханмурад да күлүб деди:

— Сәкинә нәнә зарафат еләјир, сүнииләрнн ичиндә дә о гәдәр икид оғланлар вар ки.

Сәкинә нәнә деди:

— Амма, дајысы, сүнниләрин бир пис ишләри вар ки, кечи кими иртмәклидрләр, она көрә дә һөһөт олулар.

Мән лап агламаг дәрәчәсина кәләрә һәҗәчанла дедим:

— Јаланды, сүнниләрин иртмәжи-зады јохдур!

Сәкинә нәнә јенә дә киши кими беркдән күлүб деди:

— Өзүнә бахма, ахы сәнин анан шијәди, гадан алым, она көрә сәнин иртмәжин јохду.

Мән јенә дә үсјанла нә исә демәк истәјирдим, елә бу заман бајырада сәс-күј галхды, арвадлардан кимсә һәҗәчанла ғышгырды:

— Селбасар атлылары гојунлары апарырлар!

Сәкинә нәнә јашына ујмајан бир чәлдликлә галхыб бајыра чыхды. Мән дә онун ардынча гачыб көрдүм ки, «Ешшәк булағы»ндан о јана «Алтын тахта» дејилән дүзәнликдә дөрд-беш атлы-түфәнкли адам чобанлары шаллагла дөјүб говараг, сүрүдән бир дәстә гојуну атдөшү еләјиб апарырлар.

Дајым бурда јох иди—чаванлары башына јығыб гарадолағлар обасына тоја кетмишди—јохса селбасарлылары габагына дурарды.

Сәкинә нәнә киши кими курутлулу сәслә онлара тәрәф ғышгырды:

— Енеј, ај селбасарлылар, чаһыллар обада јохдур дејин, кишиләм-миснииз?! О гојунларын бирини әвәзинә онуну верәчәксиниз!

Гачаг Ханмурад киләнар рәнкли чухасыны чижиннә атарга бајыра чыхыб, дигәтлә атлылара бахды, сонра чухасыны чәлд әјнинә кејәрәк тәкрар комаја кириб, бир әлиндә түфәнк, о бири әли илә патрондашы чижиннә ашыра-ашыра бајыра чыхыб јасты гајаја тәрәф јујурду вә ајағынын бирини даша дирәјәрәк атлылара сары бир күллә атды.

Јарым күллә мәнзилдә олан атлылар чеврилиб күллә атылан тәрәфә бахында гачаг Ханмурад ғышгырды:

— Ә, бинамус иш тутмајын! Чыхын гојундан!

О заман атлылардан икис Ханмурад тәрәфә ики күллә атды.

Анам бајыра јујүрүб мәнә ғышгырды:

— Кир селәва! Күллә дәјәр.

Мән јурду бөјрүндән кечән селәва кирәрәк, хәлвәтчә ордан башымы чыхарыб тамаша еләмәјә башладым, оба ушағлары да јујүрүб додулар селәва.

Атлылар гојуну говурдулар. Ханмурад нишан алыб атды, бу дәфә атлылардан үчү ганрылыб Ханмурада тәрәф атәш ачды.

Гачаг онлара ғышгырды:

— Ә, мән ган төкмәк истәмирәм, рәдд олун, кедин!

Анчаг атлылар ону веһләринә алмадылар, Ханмурад јенә дә нишан алыб атды. Атлылардан бири ашды, анчаг һәмин дөгигә дә дурду. Сонрадан мәнләум олды ки, күллә онун голуидан дәјиб—јенә атын белинә галхды. Ханмурад јенә дә атды, бу дәфә онлардан о бири атлы јыхылды, дәрһал галхды, амма ат тәрһәнмәди. Ханмурад јенә дә онлара ғышгырды:

— Ә, залым ушағы, өзүңүзү гојундан өтрү ғырғына вермәјин, гачаг Ханмурадын күлләси јайынан дөјүл, чыхын гојундан! Сизә дедим ки, ган төкмәк истәмирәм.

Атлылардан бири јериндә арам тутмајан атынын башыны керн дөндәриб беркдән сәсләнди:

— Ханмурад, гурбан олсун сәнә о гојунлар! Күллә атма, өзүн билир сән ки, селбасарлы һүсејини дә күлләси һаваја кедән дөјүл, билсәјдиң сән обадасын, кәлмәздиң!

Аты вурулан адам минди јолдашларындан биринин тәркиснә вә атлылар гојун сүрүсүндән чыхыб долајанараг дағын далинда көрүнемәз олдулар. Ханмурад комаја кириб, јенә дә архасы үстә узанараг, әлләрини башынын алтында чарпазлады, мән дедим:

— О атлылар сәндән горхуб кетдиләр?

Ханмурад деди:

— Јох, гагаш, о һүсејн дејилән горхан чанавар дејил, анчаг көрдүлар ки, кирәвә мәндәди, мән сәнкәрләәм, онлары ачыгда, бир-бир һамысыны дәнләјә биләрәм. — Ханмурад бир аз сусуб, сонра аста сәслә, лап өз-өзү илә данышан кими эләвә етди: — Ола билсин ки, һүсејн гәсдән дапаја кирмәк истәмәди.

Сәкинә нәнә бајыра обаны башына көтүрүб селбасарлыларын гарасына дејирди:

— Намәрд көпәкушағы, билибләр ки, кишиләр обада јохду, әлләринә кирәвә дүшүб!

...Ахшам чағы оба кишиләри тојдан гајыданда Сәкинә нәнә онлара әһвалаты данышыб деди:

— Гејрәтиниз варса, кәрәк бу ачығы јердә гојмујасыныз! Күнүн күн-орта чағы селбасарлылар Кәрбәләји Ибиханын обасына басғын еләсинлар!?

Ејвәз дајы тахта гутусундан папирос бүкә-бүкә деди:

— Дарыхма, ај ана.

Сәкинә нәнә деди:

— Кәрәк Ханмурад о бинамусларын бирини дә сағ бурхамајайды.

Сарысағгал Мустафоғлу деди:

— Елә онларын о чүр әлибош говулмағлары онлар үчүн өлүмдү, Ханмурад истәмәди гојундан өтрү ит ушағынын ганыны төксүн.

Бу заман һәмин јасты гајанын үстүндә Нуру дајым башына јығылан чаванлара нә исә ғызғын дејирди. Мән онлара јахылашадан сөзүнү кәсиб, мәнә ачығланды:

— Итил, кет ојна!

Әһмәдалы да күлүб деди:— Гагашын хәтринә дәјмә. Сонра Әһмәдалы мәнә чағырды:— Кәл бура, гагаш.

Кетмәдим. Адамларын јанында дајымын мәнә елә демәјиндән бәрк ишчидәрәк гајалығын обадан көрүнемәјин тәрәфинә гачдым. Мән һәмишә ишчидәдә тәк галмаг истәјирдим. Бу вахт дағдан енән думан әтрафы елә буруду ки, һеч нә көрүнемәди. Мәнә елә кәлирди ки, бүтүн дүндәдә өз партициплә јалғызам, елә бил ки, бир ан габаг көрдүјүм дајым да, онун башына јығылан оба адамлары да, Ханмурад да, Әһмәдалы да, ајры дүндәдадылар. Анчаг һеч мән өзүм дә билмирдим ки, нә истәјирәм? Нә үчүн һәмишә өзүмү, һәтта, дејиб-күлән шән адамларын да јанында јалғыз һисс еләјирәм? Елә бил ки, үзләринә бахдығым, сөлбәтләринә гулағ асдығым адамлар мәнн көрмүрдүләр. һәтта, бәзән мәнә елә кәлирди ки, анам өзү дә мәнән хәбәрсиздир, әлбәттә, мән бу хәбәрсизлијин нәдән ибарәт олдуғуна ајдын чаваб верә билмәздим, мән буну анчаг һисс едирдим вә бу һисс мәнн дахилимдә һәмишә мәннмлә олан бир кәдәр иди. Белә бөһранлы аныларымда атамын гачаг Ханмурад кими, Нуру дајым кими, Әһмәдалы кими түфәнк-тапанча кәздирмәсиди дә, онун «тәрәзи дибиндә отуран тачир» олмасы да, бу обада һамынын Фатма нәнәмә гаршы бикәнәлији дә гәрибә бир ағырлы кими, гүссәли бир шеј кими мәннм үрәјимә чөкүрдү. Гарачанын шикәст бармағлары, һәддиндән артыг узун, әјри бурну, мисмарла ачылмыш хырда дешикләрә бәнзәјән көзләри, јохсуллуғлары, һеч кәсин онула марағланмамасы, онун мәнә сојуг бир шүбһә илә ғығачы бахмасы мәннм кәдәрим артырды. Сон вахтлар, јәнин мәннм дүндәдә бир шеј баша дүшмәјә башладығым замандан бәри атамла анамын тез-тез далашыб күсүлү галмалары мәннм кәдәрини артырды! (Өзү дә бу далашмалар, һәмишә бош шејләр үстүндә олурду). Мән күлләри, чичәкләри чох хошлајырдым, амма сары күлләр, сары чичәкләр мәнә сојуг, гүссәли һиссләр тәлгин едиб, һәмишә мә-

нимлэ олан кэдэри ми артырырды! Она көрө мэн Гарабулагда, багча-мызда атамны өкмүш олдугу сары гызыл күллөрдөн нэнки дөрмөздүн, неч жахынларына да кетмөздүн...

Гарача мөни конара чөкиб пычылты илэ деди:

— Бу кечэ Нуру эмикил Селбасар обасына басгын елижөчкөлөр.

Мэн сорушдум:

— Нэ билдин?

— Дашлыгда данышырдылар, мэн дэ ашагыда сапанд атырдым. Амма сөн неч кимэ демэ һа.

Мэн дэ неч кэсэ демөүрөк сөбирсизликкэ кечөнни дүшмөснни көз-лөйрдим. Билмөк истөйрдим ки, даймкил басгына нечэ кедэчкөлөр? Кунортажа жахын Ханмурадын гачаг жолдашлары кәддилөр.

Онлардан бири Ханмурадын үзүнү исти су илэ исладыб, гатлама үд-күчлө грхды. Ханмурад үз-көзүнү жууб, башыны дарады. Узунбогаз чөкмөлөрүнн, күмүш атлаз архалыгыны кежиб патрондашларыны баглады, агач гобурлу онатыланы бөйрүндөн асды, киләнар ронкил чухасыны кежиб, күмүшү папагыны гојду. Бәннизи әввәлки кими солгун вә кезәл иди. О, һамы илэ көрүшдү, мөнимлэ дэ әл тутушараг күлүмсәйиб зара-фатла деди:

— Јәгин сән дэ гыз көтүрүб гачанда Ханмурад дајын дәстәсилә чхачаг габагына.

Анам, һәтта, атам да күлүмсәди. Бу, Пирагбулаг дәрәсиндәки әһвәлата ишарә иди.

Сонра гачаглар атланыб кетдилөр. Елә бил үрөјимдә бошлуг ачылды. Онлар обадан чыхыб «Гызылбогаз» дагына дикләндилөр, сонра јана бурулуб учурумлу дагы дөшүндөн кечән дар чыгыра дүшөрөк тәккәниб сыраландылар вә кетдикчә узаглашараг дагы доланыб, бир-бир көздән итдилөр, елә бил ки, онлар далбадал дәрин, мави фәзаја дүшүб јох олулар.

Сонра мән гачаглар кедән тәрәфә ишарә илэ анамдан сорушдум:

— Инди онлар һара кедирләр?

Анамын әвәзинә атам чаваб верди:

— Һара кедәчкөлөр, сојгунчулуг етмәјә, јол кәсмәјә.

Мән атамны сәсиндә кизли бир ачыг һисс едөрөк, бу дәфә онун габагында чәсарәт көстәриб дедим:

— Ханмурад дајы, касыблара, арвадлара дәјмир һа. Өзү дэ амам һәлә үзүк дэ багышлајыб.

Атам мәнә сојуг бир нәзәр салыб деди:

— Јашындан бөјүк данышма, ушагсан, кет ушаг ишинә.

Анам күлүмсәйиб деди:

— Доғру дејир дә...

Мән онлардан араланыб ејнилә, далбадал дајанмыш дәвәләрә охшан гәјаларын јанына кедәрөк фикирләшдим: «Атам башгасына нишанлы олан амам көтүрүб гачанда гачаг Ханмурад һәмни Пирагбулаг дәрәсиндә онлары соја да биләрди, һәтта, фәјтонун атларыны илән онлары шеилкдән узаг дәрәдә пијада да гоја биләрди, бәлкә лап ајры адамны нишанлысына гачырдыгы үчүн ачыгланыб атамы өлдүрә дэ биләрди. Амма о, бунларын неч бирини еләмәјиб, һәлә үстәлик амам гижмәтли үзүк дэ багышлајыб. Демәк, гачаг Ханмурад атамкилә јахшылыг еләјиб. Бәс нијә атам онун һагында белә кинли данышыр? Амма амам ону мудафиә еләјир... Обанын Әһмәдалы кими, һачы кими гочаг оғулары дэ ону чох истәјир...»

Белә дүшүнчөләр атама гаршы мәндә олан кизли сојуглуғу артырды. Мән онун һағлы олдуғуну неч вәчһлә гәбул еләјә билмирдим. Мә-

ним тәһтәлшүурум неч бир фәналыгы Ханмурада јахын гојмаг истәмәрдим.

Кечә Нуру дајымкилин басгына нечә кетдикләрини көрә билмәдим. Сәһәри күн обادا бир чанланма вар иди. Әһмәдалы, һачы комаларынын габагында отуруб түфәнкләрини силиб тәмизләјирдилөр. Кәлинер бир-бирләрилә пычылдашыб күлүшүрдүлөр. Јалһыз неч кәсин јан алмадыгы фатма нәнәм алачығын далында отуруб көзләрини бир нөгтәјә зилләјәрәк өз-өзүнә һәјчәанла данышырды. Һәмишә олдуғу кими инди дэ мән нәнәмин нә барәдә дејимәји илэ марағланыб куја ојнајырам кими әлим-дәки чомагы чобан сајагы товлаја-товлаја онун архасында дајанараг гулаг асырдым вә нәнәм Нуру дајымын гарасына дејирди:

— Ај сағ олмуш, обанын чаһыл-чуһулуғу башына јығыб, кедиб-кечә халһын обасыны күлләјә басырсыныз. Һејваныны чәләкәјиб кәтириси-низ... Демирсән ираг олсун, ираг олсун, күллә дәјәр сана. Селбасарлылар да гудуз тајфадыр, кечөнни бириндә гәфил кәлиб бизи гыралар?! Ахы, сән чаван ушагсан, елм охумусан, русун дилини билирсән, нијә о күллә-дәјмиш Ејвазын фитиәсинә ујурсан? Ејваз атајын гәзандығыны камына чәкир, дојмур, инди дэ истәјир сәни биләјинә доласын, нијә баша дүш-мүрсән, ахы? Кедиб халһын гојун-гузусуну, атларыны кәтириб верирсән Ејваза?!

Нуру дајым исә јасты гәјанын үстүндә әтрафына топлашан оба ча-ванларына нә исә һәрарәтлә дејирди...

Ејваз дајы папирос чәкә-чәкә јашлы кишиләрә данышырды, Сәкине нәнә дэ бу күн һәр заманкындан кефи көк вә күмрәһ көрүнүрдү.

...Гарача мәнә деди:

— Бу кечә обادا атышма олачаг.

— Нә атышма?— дејә мән сорушдум:

Гарача мәнә чәпәки баһараг мөзәммәтлә деди:

— Ај таирсыз, халт малындан әкәчкәк? Бизимкиләр кечән кечә селбасарлыларын бир һејлә һејваныны кәтирибләр..

Мән сорушдум:

— Һардады о һејванлар?

— Мән нә билим?... Јәгин кечәјкән пај-пүш еләјибләр.

— ...Лакин үч күн неч бир һадисә баш вермәди. Гарачаја дедим:

— Бәс нијә атышма олмады?

— Ејваз әмин һәр күн оба чаһылларына тапшырыр ки, сәрвахт олун, онлар бизи ала гојурлар ки, архајын салыб гәфил һүчүм еләсинләр.

Амма Ејваз дајы өзүнү елә туртурду, елә бил бу ишләрин неч бирин-дән хәбәри јох иди. Һәмишәки кими үстүндә чәјран шәкли олан гутудан папирос бүкә-бүкә, алачығын габагында отуруб ағсаггалларла тамам ајры шејләр һагында — арандан кәлән хәбәрләр һагында, јолларда, о бири обаларда олан сојгунлар, басгынлар һагында сөһбәт елиб дејирди:

— Дүңјада дүзлүкдән јахшы шеј јохду.

Фатма нәнәм һаваја јерә мәнә «әллама» демирди, мән Ејваз дајыдан сорушдум:

— Бәс нә үчүн сиз селбасарлыларын һејванларыны кәтириси-низ?

Ејваз дајы күлүмсәйиб деди:

— Она көрө ки, онлар да фүрсәт һагында бизимкини апарырлар, о күнү көрдүн ки...

Мән тәслим олмајыб дедим:

— Оғурлуг дә әвәзә—әвәзди?

Ејваз дајы ејни тәбәссүмлә јанындакы кишиләр деди:

— Көрүрсүнүз... Әјјам ушагыды да...—Сонра мәнә чаваб вериб деди: —Пејғәмбәр әвәзә—әвәз дејиб!

Мән јенә дә әлламәлик еләјиб дедим:

— Пејгамбар бәлкә јахшылыг барәдә әвәзә—әвәз дејиб?

Ејваз дајы бу дәфә чидди ифадә илә деди:

— Јох, гагаш, сән ушагсан, билмирсән ки, әкәр биз бу үзүмүзә силлә вуруланда о бири үзүмүзү чевирсәк, торпагымызы ат торбасында дашы-жарлар. Бујузүзлү гочун габагына кәрәк бујузүзлү гоч чыхарасан!

Мән нә гәдәр «әллама» дә олсам бурда фикрим долашды, нәјин дүз олуб-олмадыгыны тәјин елијә билмәдим. Узагда, дагын дөшүндә Гарачаны кәрүб онун јаньна гачдым. О, «гушәппәји» жыгыб жејирди. Дедим:

— Кәл «кизләнгач» ојнујат.

О, мәнә чаваб вермәди, мән тәкрар етдикдә әлиндә дәстә илә тутду-гу јемлијин торпагыны чырпараг ачыгла деди:

— Ај таңрысыз, ојнамырам дајна!

Вә Гарача мәнә јемлик вермәди, чүнки кечән дәфә атам бизим чөлдән «гузугулағы» жыгыб жејимизи кәрәкәк Гарачаја бәрк ачыгланьб демишди: «Ушаға өјрәтмә белә зир-зибил јемәји».

Һәр кечә Нуру дајым чаванлардан обанын учгарларына түфәнкли гаравулчулар гојурду. Мән ону да һисс едирдим ки, атам, Нуру дајымын бу ишләриндән бәрк дилхор олуб бизим јайлаға кәлмәјимизә пешимандыр, аямын исә вечинә дејилди, һатта, мәнә елә кәлирди ки, аням бу басгынлардан, атышмалардан зөвг алыр. Дајымын, селбасарлылар етдикләри кечә басгыны һаггындакы сөһбәтинә һәвәслә гулаг асырды. Опу да дејим ки, бир әһвалаты шрип нағыл еләмәкдә һеч кәс Нуру дајыма чатмазды...

Ејваз дајынын сөзү дүз чыхды: гаранлыг, чискин кечәдә селбасарлылар бизим обаны басдылар күлләјә, анчаг бизимкилә әввәлчәдән һа-зыр дајандыглары үчүн селбасарлылар һеч нә апара билмәдиләр, һеч кәсә дә күллә дөјмәди.

Бу атышма заманы атамын да, о адамларын арасында олмамағы, гаранлыг алачыгда бизим јаньмызда отурмағы мәнә сәһәри күн утандырды. Әһмәдалы, һачы, Нуру дајым кечәки әһвалатдан һәвәслә даньшдыглары заман мән үрәјимдә хәчәләт чәкирдим. Белә басгынларын һеч дә јахшы иш олмадыгыны мән үрәјимин дәринликләриндә һисс едирдим... Селбасарлыларын јенә дә әлибаш гажьтмалары оба адамларына ләззәт верирди. Сәкинә нәнә гүрурла, бәркдән дејирди:

— Көпәк ушағы!.. Кишиләр обада олмајанда кәлиб гојуну дәстәлә-јирдиләр, елә билирдиләр бир дә елијә биләрләр!

Күрдобалыларын һәјатында баш верән бу һадисәләр атамла аямын мунасибәтинә, дедим ки, пис тәсир еләјирди, онлар демәк олар ки, бир-бирләрә һеч даньшмырдылар. Мән дә бунун сәбәбини баша дүшә билмирдим.

БАЈРАМ БАБАНЫН ОБАЈА КӘЛМӘСИ ВӘ ГЫЗЈЕТӘРИН ӘҲВАЛАТЫ

Сәһәри күн һеч көзләнилмәдән Бајрам бабам Гызылбаш оғлу Алы илә кәлди. Бабам гачарағы вә нәчиб чинсдән олмағы илә мөшһур кәһәр атыны минмишди. Белиндә онатыдан тапанча, ајагларында зәриф хромдан тиклимиш узунбогаз чәкмә варды. Бабам һәмшиә јахшы кејинәрди, узун, тәпәси кең папағы ән баһалы дәридән оларды.

О, атдан дүшән кими биринчи мәним үзүмдән өлдү вә онун чаллаш-мыш гумрал бығларындан кәлән папирос ији мөндә доғма, севинчли бир һисс ојатды. Бабам бачым Маһтабы гучагына кәтүрүб, үзүндән өлдү. Атамын, аямын кефини сорушду. Анчаг нә Фатма нәнәмлә саламлашды, нә дә дајыма... Бабамын кәлиши бүтүн обада аз гала бир бајрам шәһ-ләји әмәлә кәтирди, кишиләр онун башына топлашдылар. Сәкинә нәнә:

— Габагында өлүм, ај Бајрам,— деди,— нә јахшы кәлдин.

Обадакы бүтүн аһыл арвадлар да кишиләр кими кәлиб Бајрам ба-бамла көрүшдүләр.

Ејваз дајы дәрһал сүрүдән бир еркәк кәтирдиб кәсдирди. Сачы тәр-синә гојуб, тәркәмә чамаатынын ән ләззәтли хәрәји һесаб олуна сач-ни биширдиляр. Обанын ағсагаллары да Бајрам бабамла бир мәчлис-дә әјләшиб жедиләр, чај ичдиләр, арандакы һадисәләр барәдә сорғу-су-аллар вердиләр. Сонра селбасарлыларын обанын гојунуну чәкиб апармаг истодикләриндән сөһбәт дүшдү. Сәкинә нәнә селбасарлылары гәзәблә сө-јүб дејирди:

— Бинамус көпәк ушағы арвад-ушаг үстүнә кәлмишдиләр, гадасын алдыгым Ханмурад азарлы-азарлы тәкбашына онлары ит сүрүсү кими говуб гојундан чыхартды, өлсәјдиләр ондан јахшы иди. Демирдиләр ки, ахы бу Кәрбәлаји Ибихан тајфасынын, Бајрамын, Ејвазын обасыды! һејлә көпәк ушагынын кәрәк нәфәсини кәсәсэн!

Бабам деди:

— Ај ана, Кәрбәлаји Ибихан тајфасы да динч отурмур.

Сәкинә нәнә кинли-кинли деди:

— Кәрбәлаји Ибихан тајфасы һејлә намәрдлик еләјиб арвад-ушаг үстүнә кетмәз, кишисиз обаја кирмәз!

Мән һисс еләдим ки, мәчлисдәки кишиләр Сәкинә нәнәнин сөзләрини үрәкләриндә тәсдиг едирләр.

Бирдән Әһмәдалы деди:

— Әши! Дајы, сәнин һүзурунда бојнумуз түкдүр, түкдән дә назикди. Лап башымыза күллә вурсан да ихтијарын вар, амма, ахы, селбасарлы-лар бизи нә јеринә гојурлар ки, күнүн күнорта чағы кәлиб арвад-ушагын көзүвүн габагында обанын гојун-гузусуну жыгырлар?! Бәјәм бизим ба-шымыздакы папаг дөјүл? Сабаһ әләтин габагына нә үзлә чыхарыг?!

Бабам бу дәфә бир гәдәр јумшаг тәрәдә деди:

— Јахшы, селбасарлылар бир ахмаглыг еләдиләр, Ханмурад да һеј-ваны салдырды, тај нә истәјирсиниз?

Әһмәдалы гашгабаглы чаваб верди:

— Ханмурад әһмәдалыларданды, дајы, Күрдобадан дөјүл.

Бајрам бабам онун нә демәк истәдијини баша дүшәрәк әсәбиләшди: — Әл чәкин бу ишләрдән! Аразын о тајындакыларына Иран шаһы диван тутур, бу тајында да сиз чарын әлиндән дүшән гуртармысынын! Дидмәјин бир-биринизи! Јолда мәнә дедиләр ки, сиз дә селбасарлыларә басгын еләмисиниз, нә вахтачан давам елијәчәк бу әвам ишләр?!

Һеч кәс динмәди.

Бајрам бабам Мустафаоглуна деди:

— Булар селбасарлылардан нә гәдәр һејван кәтирибләрсә, һамысы-ны гатарсан бир чобанын габагына, апарыб верәрсән өзләринә!

Мустафаоглу тохтаг сәслә деди:

— Ихтијар саһибсән, апар дејирсән, апарыб верәрик.

Сәкинә нәнә деди:

— Адамлары динч отурајды, вурулмајайды, билмирди ки, Күрдобаја саташанын аясыны ағлар гојарлар?!

Адамлар дағылышандан сонра Бајрам бабам Фатма нәнәми алачы-ға чагырыб ачыгыла тапшырды:

— Оғлуна дејәрсән, бир дә мәним көзүмә көрүнмәсин. Чәһәннәм ол-сун, лап күнү сабаһ кетсин арана!

Бир һејли сүкутдан сонра Фатма нәнәм тәәччүблү бир чәсарәтлә деди:

— Кетмэк лазымды, није гардашын Ејваза демирсэн? Нуру ушагды, није јолдан чыхарыб обанын чаһыллары илә басгына көндәрирди?! Није фикирләширди ки, Бајрам көзүнүн ағы-гарасы бирчә оғлу вар, кедәр —узаг олсун, узаг олсун,—күллә-зад дәрә! Јохса чанындан иди?..

Бабам ачыгланды:

— Сән атајын қору сарсаг данышма, сана дедим ки, тапшыр, чыхыб кетсин арана.

Мән Бајрам бабамы нә гәдәр чох истәсәм дә онун Фатма нәнәмлә белә рәфтары үрәјимә тохунду, онсуз да обада һеч кәс Фатма нәнәми истәмирди. Һәтта, мәнә елә кәлирди ки, һеч анам да ону истәмир.

Нуру дајым ајагларында сон дәблә тикилмиш узунбогаз, белиндә патронла долу ики кәмәр, элиндә кәдәк бешачылан, башында габардини күмүш папаг, шән һалда алачыгдан чыхыб өз атына јахынлашараг чило-ву кери гајтарыб, гәсдән ајағыны үзәнкијә гојмадан сычрады јәһәрә. Әһ-мәдалы илә һачы да түфәнкли, патрондашлы атландылар. Фатма нәнәм элиндә су илә долу парч тутараг ваһими вә һәјчәнлә дајыма бахырды, дајым исә бир дәрә дә олсун она тәрәф бахмады.

Анам дајыма деди:

— Гој Әһмәдалы илә һачы сәни лап Гарабулағачан өтүрсүн.

Нуру дајым чаваб вермәјәрәк вә һеч кәслә худаһафизләшмәдән кефи көк һалда ајагларыны јавашча тәрпәтди, ат буну көзләјирмиш кими дәр-дәмә көтүрүлдү. Фатма нәнәм додагынын алтында јәгин ки, дуа охуја-охуја сөју онун ардынча атды. Әһмәдалы илә һачы да дајымын даһынча калдылар. Ораја топлашмыш оба адамлары өз комаларына кетдиләр, јалынз Фатма нәнәм бүтүн дүндәдан арылмыш кими дајанараг оғлуун ардынча бахырды. Мән нә исә нәнәмә тәсәлливирчи бир сөз демәк истә-дим, амма тапа билмәдим. Дајымкил дағын даһында көздән итдиклә Фатма нәнәм һеч кәсин үзүнә бахмадан кедиб кирди алачыға. Бајрам бабам исә сачаглы јапынчысы чјининдә јухары, Гызылбогаза тәрәф кәз-мәјә чыхмышды. Дајымын һәмишә мәнимлә сојуг рәфтарына вә мәнним дә ону истәмәјимә бахмајараг, онун инди бу чүр чыхыб кетмәси мәнни гүссәландирди. Елә бил ки, Фатма нәнәмин дәрди мәнә дә сирајәт елирди. О да мәнә тә'сир елирди ки, дајым бир дәрә дә олсун анасына тәрәф бахмады вә атыны ејнилә чыдырларда олдуғу кими нәш'ә илә ча-пыб кетди.

Мән алачыға кирәндә көрдүм ки, Фатма нәнәм оғлуна дуа еләјир. О, агламырды, анчаг мән онун ала көзләринә бахараг ичәрисиндәки јангы-ны һисс елирдим. О, санки мәнним кәлишими дә һисс етмәјәрәк өз-өзүнә дејирди:

— Аллах, сән мәнним оғлуму јерин-көјүн бәласындан узаг елә! Аллах, сән, гулдурун, бинисафын јолуну багла!

Мән даһа алачыгда дајана билмәјәрәк бајыра гачыб дәрә карваны кими дал-дала дүзүлмүш гајаларын даһында ағладым. Елә бу вахт кәдәк чәдән бәри көју гапламыш булудлар парчаланды, күн чыхараг чичәкли јашыл чөлләри, јосулу гајалары, Алтынтахта отлајан чылпаг атлары, узагдан, дағын дөшүнә сәпәләнмиш көбәләктәк көрүнән гојун сүрүләри-ни севинчли ишыға гәрг етди. Јосулу дашларын чалаларында ахшамки јағышдан галмыш сулар күзкүтәк парлады. Мән көзүмүн јашыны пен-чәјимин голу илә силәрәк инди дәрин, мави дәннз кими көрүнән көјә Фа-тма нәнәмин јалварышларыны ешидрими? Әкәр ешидирсә арвадын мәтлә-бини һасил елијәчәкми?. Мән үрәјимдә аллаһа гаршы көврәлмиш бир мәнһәббәт һисс едәрәк көјә елә мәзлүм-мәзлүм бахырдым ки, әкәр аллах мәнним бу бахышларымы көрсәјди, јәгин ки, нәнәмә рәһм еләјиб онун ил-

тимасына әмәл едәрди. Бирдән јадыма дүшдү ки, Фатма нәнәм һәмишә дејир: «Аллаһ әррәмәрраһимдир», јә'ни рәһм елијәндир.

Мән үрәјимдә бир тохтаглы һисс еләјәрәк күнәш истисиндән гыз-мыш даш «дәвәләрдән» биринин белинә миндим. Бу вахт Гарача мәнни көрәрәк очаг үчүн чөлдән јығдығы тәзәкләри комаларынын гапысына гојуб, јаныма кәлди. Мән она дедим:

— Гарача, мин далдакы дәрәјә.

Гарача тәәччүблә сорушду:

— Һаны дәрә?

Мән дедим:

— Бәс бу дал-дала дүзүлән дәрәләри көрмүрсән?

Мән тәрәкәмәләр кими «hej! hej!» дејә куја дәрәләри јејин кетмәјә сәсләјәрәк нәш'ә илә дедим:

— Бу мәнним дәрә карванымдыр, кедирик Нахчывандан дуз кәтир-мәјә.

(Күрдобалылар дәрәләрлә кедиб Нахчывандакы бөјүк дуз ма'дәнин-дән дуз кәтирәдиләр, гуру әрик кәтирәдиләр).

Гарача алтдан јухары мәнә гыгачы бахыб күлүмсәди. Гарача чох надир һалларда күлүмсәди.

Мән дедим:—Јахшы, инди ки, дәрәјә минмирсэн, сарван ол, кеч га-багдакы нәрин овсарындан јапыш.

Лакни Гарача иришә-иришә алтдан јухары мәнә бахыб дурурду. «hej! hej!»—дејә мән дәрәләри сәсләјиб ејни заманда фикирләшир-дим ки, «Фатма нәнәм кечә-күндүз намаз гылыб дајыма дуа едир, өзү дә елиндән-обасындан ајры дүшүмүш јазыг бир арваддыр, јәгин ки, аллах онун јалварышыны ешидәчәк, чүнки аллах әррәмәрраһимдир!

Әслинә бахсан, мән белә сәлигә илә дүшүмүрдүм, мән анчаг бу дү-шүнчәнни мәзmunуну һисс едирдим, јә'ни о дәгигәләрдә бир адам мәннән сорушсајды ки, нә фикирләширсән—әлбәттә ки, нә дүшүндүјүмү белә ај-дын ифадә еләјә билмәздим.

Нәһајәт, мән «дәрәләри» һајламагдан јорулараг дүшүб Гарачанын јанына кәлдим. О мәнни инандырымышды ки, нәчә дәрә сапандла кәклик вуруб, нәчә дәрә онун чәләсинә кәклик дүшүб... Мән дедим:

— Кәдәк, сән гурдуғун чәләјә бахаг. Бәлкә кәклик дүшүб.

Биз дағын о бир тәрәфиндәки гајалыға кетдик. Чәләнни ичиндәки чәрәк гырынтылары јох олмушду, амма чәлә өзү олдуғу кими дурурду, кәклик-зад јох инди.

Гарача деди:

— Јаман бичләшиб буранын кәкликләри.

Вә о, чәләни гурдуғу јердән чыхарыб деди:

— Апараг бу дәрә «Дәвәучан»да гураг. Орда кәклик бурдан да чох олур.

Биз долајы чыгырла. «Дәвәучан» дағыны тәрәф бир гәдәр јүзүрмүш-дүк ки, бирдән бабагда кедән Гарача дајанды. Мән дә она чатыб көрдүм ки, Гарачанын анасы Гызјетәр, чобан Маһмудла бир чөкәкдә отуруб дән-шышрлар... Онлар бизи көрмүрдүләр. Гарача мәнә бир сөз демәдән кери дөндү, онун рәнки гачмыш, үзүндә нә исә јазыг бир ифадә әмәлә кәлмишиди. Мән сорушдум:

— Бәс није кери гајыдырсән?

О, чаваб вермәди. Мән тәкрар чобанла Гарачанын анасына бах-дым: кәлин күлө-күлө чобана нә исә дејирди. Гарачанын бирдән-бирә бикәфләмәси мәнни мутәәссир еләди. Билмирдим ки, бу гырмазысифәт, габарыг, чаван чобан Гарачанын атасы дејил. Һеч бир заман онун Га-рача илә данышдығыны да көрмәмишидим. Гарача илә мәннән савајы һеч

кэс данышмырды. Өзүндөн бөжүк гардашы, бачысы олмасына, анасы, өмл-
лэри олмасына бахмажарат Гарача жалгыз иди, јәни мән белә һисс едир-
дим. Мән онун жалгызлыгыны инди даһа тә'сирли һисс едирдим... Онун
өзүндөн дөрд-беш јаш бөжүк гардашы Гулу, Ејваз дајынын чобанларын-
дан бири инди, дан јери сөкүләмши гојуна кедир, бир дө кечә кәлирди.
Әкәр гојун сүрүлэри узагда отарылырдыса, Гулу бә'ээн һеч кечә дө кәл-
мирди, «чүрчәнисинә» бүрүнүб гојунун ичиндә јатырды. Өзүндөн бөжүк
бачысы Фируз дө кечә-күндүз Ејваз әминкилдә ишләјирди, неһрә чал-
хајырды, итләрә јал биширди, булагдан күндә азы дөрд-беш сәһәнк су
кәтирди. Булаг исә ашағы дәрәдә иди. Мис сәһәнк дө отуз-отуз беш
литр су тутурду. Амма бүтүн булар Фирузәнин һалына тәфавүт еләмирд-
ди. Јаһаглары лалә кими гыпгырмызы иди. Өзү дө Гарача кими ејбәчәр
дејилди, көзәлликдә о да, бөжүк гардашлары Гулу да аналарына охша-
мышды. Мән Фирузәнин бир дәфә дө олсун бикеф олдуғуну көрмөмиш-
дим. Булаға кедөндә гыз-кәлиһләрлә зарафатлаша-зарафатлаша, бир-
бирини чимдикләјә-чимдикләјә, јахаларындакы күмүш пуллары чинкилдә-
дәдә-чинкилдәдә дағы үзү ашағы учурланырдылар. Булагдан гајыданла
да һансы гызын кимә кедәчәји барадә, һансы нишанды оғланнн даһа го-
чаг олмағы барәдә ширин сөһбәт елијә-елијә кәләрдиләр. Амма Гарача-
нын үзү күлмәзди.

Биз, Гарачанын анасыкил сөһбәт еләјән јердән хејли узаглашандан
сонра мән тәкрар ондан сорушдум:

— Ахы, нијә кери гајытдын?

О, јенә дө динмади. Мән елә бурадача хатырладым ки, Гарача мәнә
нечә дәфә сапанд тохујуб, мән онлары итиришәм, нечә дәфә Нуру дајым
онун өз сапандыны тутуб алыб мәнә вериб, амма мән она һеч нә вермә-
мишәм. Мәним пенчәјимин јахасында, улдуз шәклиндә балача күмүш
бир санчаг варды, ону мәнә анамын рәфигәләриндән бири бағышламыш-
ды. Гарача да һәмишә бу улдуза бөжүк марагла бахырды. Мән һәмши
улдузу чыхарыб Гарачанын әлдә тохунан шалдан тикилмиш көһнә пен-
чәјинин јахасына тахдым. О, тәччүблә сорушду:

— Белә нијә еләјирсән?

Мән гурурла дедим:

— Сәнә бағышлајырам.

Онун мисмар лешикләринә охшајан көзләри ишыгланды, мән дән
сорушду:

— Доғру сөзүндү?

Дедим:

— Һә, бағышлајырам сәнә.

О, бир гәдәр сүсду. Сонра пенчәјинин чибиндән бәрк шагылдајан,
алабәзәк сапандыны чыхарыб, мәнә узадарат деди:

— Ала, мән дө буну бағышлајырам сапа.

Мән бөжүк адамлар кими өзүмү чәкиб дедим:

— Јох, истәмирам.

Һәгигәтдә исә истәјирдим, амма әвәз-әвәз еләмәји шә'нимә сығыш-
дырмадым. Гарача деди:

— А таирысыз, көтүр дајна.

Мән сапанды алдым, биз обанын гәншәринә чатанда көрдүк ки, Бај-
рам бабам чәјиндә јапынчы «Гызылбоғаздан» ениб кәлир. Бабам инди
дә көзәјиди, үзүнүн сағ тәрәфиндәки гоша гара хал вә бозармагда олан
гумрал бығы, гонур көзләри инди дө гәшәнк көрүңүрдү. Уча гәдд-гамәти
инди дә јарашығы иди.

О, бизи көрүб күлүмсәди:

— Үшүмүрсән ки?—дејә, мән дән сорушду:

— Јох, үшүмүрәм,—дедим.

Гарачанын әјни мәнникин дән базик, чарығы, патавалары исә тамам
су ичиндә олмасына бахмажарат бабам ондан үшүјүб-үшүмәдијини со-
рушмады. Анчаг онун да үзүнә күлүмсәди.

Мән алабәзәк сапанды көстәриб һәвәслә дедим:

— Баба, Гарача верди!

— О...—дејә бабам сапанды тә'рифләди. —Бәс сән Гарачаја нә вер-
дин?

— Мән дө күмүш улдуз,—дејә Гарачанын көһнә пенчәјинин јахасын-
дакы нишана ишәрә етдим. —Гарача мәнни үчүн кәклик дө тутачаг.

Бабам деди:

— Гарача јахшы оғланды.

Сонра бабам Гарачадан сорушду:

— Ејваз әминкил сизә јаванлыг-зад верирми?

Гарача, көзүнү бабамдан чәкиб јерә бахарат јаваш сәслә деди:

— Верирләр.

Мән һәјәчанла дедим:

— Баба, бунлар чох қасыбдырлар, һеч бишмиш-зад биширмирләр.

Бабам дәриндән нәфәс алыб мәнрибан сәслә деди:

— Ејби јохду, Гарача да, гардашы да бөјүјүб газанч кәтирәрләр,
онда ишләри дө јахшы олар.

Мән һисс еләдим ки, бабамын сөзләри Гарачада бир чанланма әмәлә
кәтирди. Бајрам бабам пул чыхарыб Гарачаја верәрәк деди:

— Анана денән, кетсин Гаракилдә базарындан сизә ајын-ојун алсын.

Мән дедим:

— Баба, гој Гарачаја тәзә палтар да алсын.

Бабам деди:

— Гарачаја палтар алмаға да чатар.

— Јох, баба. Бирдән чатмаз, јенә вер.

Бабам чыхарыб бир пул да верди.

Бабам јекәнә адам иди ки, мән онун јанында әркәјүһлүк еләјирдим.
Јәгин мәсәләдир ки, мән һеч бир заман атамнан Гарача үчүн, ја лап өзүм
үчүн пул истәјә билмәздим. Ким билир, бәлкә истәсәјдим, атам мәнә
ачыгланмазды, анчаг мән атамла өз арамда елә бил ки, һәмишә сојут,
лал бир дивар һисс едирдим.

Бабам биздән араланыб алачыға кедөндән сонра мән Гарачадан
сорушдум:

— Бајрам бабамы сән дө чох истәјирсәнми?

Гарача чаваб верди ки:

— Нијә истәмирәм, ај таирысыз?

Сонра Гарачанын анасы ити аддымларла кәлди. Онун үзү гызарыб
нәртмүшдү, көзләриндә дө елә һәјәчанлы ифадә варды ки, елә бил һеч
кәсп, һеч неји көрмүрдү. Гарача да ону көрөндә үзүнә бахмајыб көзлә-
рини јерә дикди, мән Гарачаја дедим:

— Апар, пуллары вер анана дө...

О, динмәз кетди комаларына, мән дө онун ардынча кетдим. Гызјетәр
балача, дәјирми әл күзкүсүндә үзүнү диггәтлә нәзәр дән кечирди. Онун
тәр јанаглары лаләтәк гызарырды. Гарача пуллары чибиндән чыхара-
рат алтдан јухары анасына гыјгачы бахыб, сојут ифадә илә деди:

— Бајрам әмин верди.

Гызјетәр тез балача күзкүнү архалығынын голтуғуна тојуб, пулла-
ры Гарачадан алды. Көрдүм ки, Гарача даһа бир сөз демир, она көрә
дө мән дедим:

— Гызјетәр хала, Бајрам бабам ајры да пул верди ки, Гарачаја
палтар аласан.

Гызјетәр күлүмсәди вә онун гар кими ағ дншләри мәннм хошумә
жәлди. Гызјетәр хала деди:

— Бајрам бабајын өмрү узун олсун, анчаг гадан алым, Гарачада
габар әркән бачысы вар, әввәл кәрәк онун әјин-башын дүзәлдәк.

Көрдүм Гарача да анасынын бу сөзүнүн үстүндән бир сөз демир
«Она көрә мән дә динмәдим. Мән көрүрдүм ки, Гарачанын анасы кими
көзәл, бојлу-бухуилу бачысы һәмишә ајагјалын кәзир. «Кәзир» демәк дә
дүз дејилди. Фирузәнин өзү үчүн кәзмәјә һеч бир дәгигә дә вахты жо
иди. Ејваз дајыкилин ишләри гојмурду ону көзүнү ачсын. Амма Фирузә
нин һәмишә кефи көк олурду, һәмишә мәни көрәндә күлүмсәјирди. Бу
зән дә әјилиб о үзүмдән-бу үзүмдән бәрк-бәрк өпүрдү вә онун өпмәји мән
ни, Имаша гошулуб гачан Күллүнүн өпүшү кими ачыгландырмырды
онун өпмәји мәннм хошума кәлирди. Онун ағзындан јемлик гохусу кә
лирди. Јемлик дағларын дөшүндә битирди вә ону јемәји мәнә Гарача
өјрәтмишди. Мән ону да көрүшүдүм ки, Фирузә Нуру дајыма нечә бахар
вә онун габағындан нечә дәфә беләдән-белә кәлиб кечир, дајым исә е
бил һеч Фирузәни көрмүрдү. Амма бир дәфә мәзәли бир иш олду. Нуру
дајым кәзмәкдән кәлиб алачыгда ајагларыны сојунмаг истәјирди, анча
узунбогаз чәкмәләри шәһдән исландығы үчүн ајағындан чыхмырды, ала
чыгда да мәндән башга һеч көс жоқ иди. Бу вахт Фирузә ичәри кириб да
јымын әлләшдијини көрәндә деди:

— Гага, гој кәлим мән чәким чәкмәләрини.

Дајым да деди:

— Кәл, чәк.

Фирузә чәкмәнин икинчи тајыны даһа бәрк чәкиб чыхаранда өзүн
сахлаја билмәјиб, архасы үстә јыхылды вә туманы керн чирмәнәндә а
гәшәнк гылчалары көрүндү. Фирузә гәһгәһә илә күләрәк диқәлдикдә да
јым онун биләјиндән јапышыб өзүнә тәрәф чәкәрәк јанағындан өйдү, бир
дә өпмәк истәјәндә:

— Ој, гага!—дејә Фирузә гәрнбә бир сәс чыхарды вә бу вахт алачы
га кирән Фатма нәнәм бу әһвалаты көрдү. Фирузә дајымын әлиндән бу
трахылыб бајыра гачды. Дајым да фиштырыг чала-чала зәр готаазлы мн
тәккәни башынын алтына чәкиб, тәзә, ағ кечәнин үстүндә узанараг ј
рымчыг гојдуғу рус китабыны көтүрүб тутду көзүнүн габағына. Мән да
бајыра чыхыб көрдүм ки, алачығын бәјрүндә Фатма нәнәм гәзәблн п
чылты илә Фирузәјә дејир:

— Ај ләчәр, көрүрәм сән дә анан кими гызыхмысан, ушағы јолда
чыхарма!

Фирузә дә анд ичир ки:

— Биби, вәллаһ мән һеч нә еләмирдим...

Фатма нәнәмин дајыма ушаг демәји мәнә күлмәли көрүндү вә ејн
заманда нәнәмин Фирузәни бу чүр данламағы да мәнә чоһ пис тәсир
еләди, ахы доғрудан да, Фирузә һеч нә еләмәнишиди. Сонра нәнәмин
Гызјетәрини һаггында дедији «гызыхмыш» сөзү дә мәнә гәрнбә көрүндү.
Мән билирдим ки, нәр дөвә јаздамы, ја пајыздамы гызыр, ағзындан к
пүк башланыр, јад адам бу заман онун һәндәвәринә һәрләнә билмир.
Әкәр вахтилә лап сәһнби белә ону вурубса, белә гыздығы заман гаршы
сына чыхса, нәр ону алыб динини алтына гојуб эзәр. Биринчи һаггында
ким-кимә дејәр ки, филанкәсдә дөвә кини вар... «Амма арвадын «гызма
гыны» биринчи дәфә ешидирдим вә бу «гызмағын» нәдән ибарәт олдуғу
ну аңлаја билмирдим.

Елә һәмин күнүн сәһәри «Гызылбогаз»дан думан јеријиб бүтүн об
ны бүрүмүшдү, бир адым ирәлини көрмәк олмурду. Гызјетәр хала Ејва
дајыкылдә нәһрә чалхажырды, мән ондан сорушдум ки:

— Гардады Гарача?

Деди:

— Јәгин комада олар, өлүм габағында.

Мән онларын комасына јахынлашанда ичәридә данышыг ешидиб
јајандым, көрдүм ки, Фирузә дејир:

— Гага, башына дөнүм, бурах, кәлиб көрән олар, сонра бибим өл
үрәр мәнни.

Нуру дајым да дејирди:

— Дәли олма, аз... һеч кәс сәнә бир сөз дејә билмәз.

Мән, һеч өзүм дә билмирәм, нәдәнсә утанараг гапыдан араланмаг
истәјирдим ки, гуачағында бир хәлбир тәзәк думанын ичиндән чыхан Га
рача илә гаршылашдым. О, деди:

— Тәзәји комаја атыб кәлирәм. Кедәк, чәләјә бахаг, белә һавада
дусун ки, кәклик дүшәр.

Елә Гарача бу сөзү дејиб гуртармамышды ки, Фирузә комадан һөвл
әк чыхыб, јанымыздан јел кими кечәрәк гачды, сонра да дајым чыхараг
аңа ачыгланды:

— Бу думанда обадан узаглашмаг олмаз, итил алачыға!

Сонра да Гарачаја ачыгланыб, деди:

— Демирсән, чанавар-зад дүшәр үстүнүзә? Ушағы да өјрәдиб апа
ырсан!

...Мән алачыға кирәндә атам дигәтлә мәни нәзәрдән кечириб соруш
ду:

— Бәс улдузун һаны?

О, сәрт сорушдуғу үчүн мән сусурдум, о тәкрар сорушду:

— Итирмисән?

Дедим:

— Јох.

— Бәс һаны?

Дедим:

— Вермишәм Гарачаја.

— Нијә вермисән? Дәли олмушдун?

Мән делим:

— О да мәнә бәзәкли сапанд вериб.

Атам деди:

— Јерә сохум сәнни кими мајмаг ушағы, күмүш шеји апарыб бир
диқәклик сапанда дәјиширсән?!

Анам деди:

— Нә олсун, дәјишиб-дәјишиб дә. Үч мисгал күмүшдән өтрү ушағы
нијә данлајырсан?

Мән ағладым, атам гәзәблә анама деди:

— Белә даныша-даныша сән буну һеч нәјин оту елијәчәксән, ушаг
әрәк өз шејини гәдрини билсин, мајмаг олмасын, онсуз да бу, ачизин
ириди...

Анам мәнә деди:

— Ағлама, кет үзүнү ју, шәһәрә гајыдаанда зәркәр Степана дејәрәм,
ондан да јахшысыны гајырар.

Атам әсәби һәрәкәтлә папирсо јандырараг галхыб алачыгдан чых
ды. Хүсусән биз Күрдоба јајлағына кәләндән бәри атамла апамын мүнә
бәтиндә аңлашылмаз бир кәркилик һисс едирдим. Нуру дајым думан
ни сонра да анам оба чаванлары илә алачығын габағында, ја да јасты
данын үстүндә сөһбәт едәр, зарафатлашарды. Атам исә һеч вахт онла
ра јахынлашмырды. Анамла, атам күндүз бир јердә чоһ аз олурдулар.
Бајрам бабам да обادا күндүзләр аз көрүнүрдү. Гызыл баш оғлу илә ке
либ о бирн обалара да баш чәкирди, евдә оlanda да кәнар елләрдән белн

гуршагыллы начылар, ага саггаллар көрүшүнө калырдылар, отурубу саатларга сөһбөт едирдилер, онлар үчүн гоюн кэсилдрди, чай гоулудуруду өз онларга бүтүн мәчдисләриндә Сәкинә нәнә дә иштирак едирди, бу да Фатма нәнә мә ачыг кедирди, амма бу барәдә бир сөз демирди. Јеканә алам идим кә Фатма нәнәм дөрд-сәрини мәнәндә кизләтмирди. Мән гәсдән тез-тез ону узаг Күрдүстан мөшәлләриндә галан гардашлары, бачылары һаггында сорушурдум, нәнәм дә аһ чәкиб онлардан ширин һәсрәтлә данышырды. Елә бил ки, бу заман арвадын дәрди дагылыб ону јүнкүлләшдирдириди. Нуру дајым кедәндән сонра арвадын үрәји лап көврәк олмушду. Мән дәрдин кәдәрлә дүшүнүрдүм ки, Нуру дајым кедәндә һеч бир дәфә дә олсу башыны дөндөриб анасына тәрәф бахмады, амма Фатма нәнәм саатларла алачыгын бөјрүндә отурубу о, кедән јоллара бахырды. Елә бил ки, јоллар оғлунун ардынча онун да үрәјини чәкиб, думана гарышан узаглар апарырды. Көрәсән нә үчүн бу дунја бу гәдәр гүссәлидир? Нә үчүн Гарача бирчә дәфә дә олсу атасыны хатырламыр? Бир дәфә дә олсу онун һаггында данышмыр? Нә үчүн Гызјетәр ушагларынын атасы олмуш јан чобар Маһмудла һејлә ширин-ширин дејиб күлүр? Нә үчүн онлармы белә кизлиндә көрүшүнүн Гарачаны нечә гәмкин етдијини анасы һис еләмир? Нә үчүн анам бир дәфә дә олсу өз анасынын, јә'ни Фатма нәнәмин дәрдини-сәрини сорушмуру? Неч онлар диз-дизә отурубу үрәкдә сөһбәт еләмир? Бүтүн бу суаллар думанлы һалда мәнним дөндө кәлиб кечир вә мәнни гүссәлөндирди. Мән саатларла гашгабагылы, гарә динмәз кәзиб доланырдым.

...Сонра гәрибә бир әһвалат олду... Дедиләр ки, Гызјетәр кечә обанә јухуја вериб, чобан Маһмудла гачыб.

Ејваз дајы гәзәбиндән дунјаны дагыдырды. Сәкинә нәнәнин үстүб гышгырыб дејирди:

— Вахтында сән гојмадын о ганчыгы мән өлдүрүм! Бизи бинамә еләди!

Ејваз дајы һәр дәрәјә бир од вурду. Бачысы оғлу Кәмәнди бир тәрәфә көлдәди, мамасы оғлу Дадашы бир тәрәфә, Әһмәдәлыны бир тәрәфә, һачыны бир тәрәфә, өзләринә дә тапшырды ки, «һарда тапдында һәрәсинин тәһәсинә бир күллә вурун, ит кими мурдар олсуңлар!». Анчә йкиси дә јағлы әппәк олуб көјә чәкилды. Кими хәбәр кәтирди ки, дејирдәр, Тәһлә јайлагына тәрәф кетдикләрини көрүбләр. Бизи хәбәр кәтирди ки, арана сары кедирмишләр, кими хәбәр кәтирди ки, Аразбасара јолламышлар.

Мән кеј кими олмушдум. Гарачанын үзүнә баха билмирдим. О өзүнү елә апарырды ки, елә бил нәдә исә мүгәссирди. Неч кәсә, һәтта, мән дә јахын кәлирди, биз олан алачыга тәрәф дә чыхмырды.

Ејваз дајы гышгырыб дејирди:
— О ганчыгын ушаглары да өзү кими олачак! Говун чыхыб кетсинләр!

Ејваз дајы бу сөзләри дејәндә көрдүм ки, Фирузә өз комаларынын далдында ағлајыр. Гарача да о тәрәфдә гајанын бөјрүндә гысылыб дуру. Сонра да Ејваз дајынын арвады, Фирузәнин јанына кәлиб деди:

— Нәјә көзүјүн јашыны төкүрсән, ај гаракүи, јери сәһәнки көтүр-кәтир.

Елә бил ки, гыз, арвадын бу бүзүгүнә севинди, күллә јайдыгынын учу илә чөлд көзүнүн јашыны снләрәк ити аддымларла кәдиб, ири мән сәһәнки көтүрүб јолланды булага.

Анань ушагларыны бу чүр гојуб гачмагы мәнә ағласыгмаз бир кими көрүнүрдү вә ејзән дүшүнүрдүм ки, бу јазыг Гарача анасынә нејә јәмәк? Аня белә иши нечә бачарды? Сәкинә нәнә дә ачыгында билмирди нејләсини. Инди о, мәнним көзүмдә даг кими олмушду. Инди мәнә е

салырди ки, о да, онун оғуллары да дунјанын ән хошбәхт адамларыдыр, үнки о, әрийдән сонра Гызјетәр кими һеч кәсә гошулуб гачмајыб, отурубу ушагларыны бөјүдүб. О, алачыгын гапысында дајаныб курултулу сәслә дејирди:

— Бинамус көпәк гызы! Мән ијирми беш—ијирми алты јашымдан үнәјанын зөвг-сәфасындан нәфсимә чәкиб, беш ушаг бөјүтдүм. Бајрам кими, Ејваз кими оғул анасы олдум, амма бу ганчыг үч ил әрсиз дајана иләмәди!

Сарысагал Мустафаоғлу да өз комасынын габагында дајаныб дејирди:

— Ај Сәкинә, сән Кәрбәләји Ибиханын гызысан! Һалал сүд әмми-һәй, амма о, бич Күлмәлынын белиндән кәлиб... Кими кимә тај тутур-һәй?

Арвад јана-јана деди:

— Мәнә дә Сәкинә дејәрләр, өмүрмә бир күн дә галса ону, гошулуб гачдыгы бинамуслә гарын-гарына бағлатдырыб Дәвә бојундан атдыр-һәсәм, дәдәмин гызы дөјүләм!

Бүтүн бу сөзләри гајанын далдасына гысылмыш Гарача ешидирди. Мән онун јанына кәдиб, динмәз дајандым. О да мисмар дешикләринә охшајан көзләрилә үзүмә бахыб һеч бир сөз демәди. Биз хәјли динмәз-сөј-һәмәз дајандыг. Сонра атам алачыгын габагына чыхыб мәнни сәсләди.

— Кәл, хөрәјин сојујур.

Билирдим ки, биздә бу күн һаһара кәкликли пловла даг пенчәриндән доғра биширилиб. Мән Гарачаја бахыб сусурдум, хәчалат чәкирдим. Мәнә елә кәлирди ки, Гарачанын бурда чискилләјәз башлајан јагышын палтаңда ач гојуб, кәкликли плов јемәз кетсим, чох ајыб бир иш көрүш-һәларам. Гарачанын узун, әри бурунлу үзү сакит вә тутгун иди. Мәнә елә кәлирди ки, онун мисмар дешикләринә бәнзәзән балача көзләринин дәринлијиндә мәнә мә'лум олмајан горхулу бир әләм вар. О, ағламырды, аһа көрә дә о мәнә јазыг көрүнүрдү, амма сирли көрүнүрдү, һа ба-һардымса, ондан бир шеј баша дүшүмүрдүм.

— Сәни һаһара чағырмырлар?—дејә атам мәнни ачыгылы сәсләди.

Гарача дөнүб бөрк чискилләјән јагышын алтында узаглашды, јайлагда тез-тез јагыш, чискин олдуғу үчүн вә Гарача да ејзән чөлдә-бајырда олдуғу үчүн көһнә шал пенчәји, тумансыз кејдији көһнә шал шалвары һәмишә нәм оларды вә ону бу јаш палтарда һеч бир заман хәстәләнмә-һәји мәнни тәәччүбләндирди.

Ахшам чагы анам Фирузәни хәлвәтчә чағырыб, ири бир касаны һа-һардан галмыш пловла долдурага она вериб деди:

— Апар, Гарача илә јејин.

Фирузә дә касаны јайлыгынын алтында тутараг апарды өз комала-рына.

Јагыш јағдыгы үчүн анам мәнни бајыра бурахмырды. Мән гапынын арғзында дајаныб көзүмү дикмишдим Гарачакилин комасына. Гаранлы дүшәндә көрдүм ки, Гарача о јана-бу јана баха-баха, оғру кими кәлиб кәтирди өз комаларына. (Сонралар да биз јайлагда олдуғумуз мүддәтдә бишән хөрәкләрдән анам һәмишә бир габ долдуруб верирди Фирузәја, о да хәлвәтчә апардыра комаларына).

Сәһәри күн Бајрам бабам Гызымбаш оғлу Алы илә елаты кәзмәкдән гајыдыб кәлди.

— Ганчыг бизим папағыммыз јерә вурду!—дејә Ејваз дајы әһвала-ты данышды.

Сәкинә нәнә дә гәзәблә деди:

— Аләм сәни таһыыр, Бајрам! Һәр дәрәјә бир од вур, бич Күлмәлы-нын гызыны тапдыр, чармыха чәкир!

Амма Байрам бабам һеч бир сөз демәйиб, папирос јандырагач чыда баыра.

Мән тәәччүб едирдим ки, нә үчүн Ејваз дајынын, Сәкинә нәнәнн Гарачаја јазыглары кәлмир? Мән һәјатымда биринчи дәфә оларә адамларын гәддарлыгыны ваһимә илә һисс едирдим вә бунун сәбәбин аңламырдым.

МӨННӘТ ГОЧАНЫН СӨЛЛӘДИКЛӘРИ. ГЫЗЈЕТӘРЛӘ ЧОБАН МАҤМУДУН ӘҤВАЛАТЫ НЕЧӘ НАҤЫЛ ОЛДУ?...

Мөһнәт гоча үзүн демсиндән дәрин бир нәфәс алыб деди:

— Сарыјатаглы Дәлисој Күлмалынын алты гызы олмушду. Једдинчи гыз оlanda Күлмалы арвадыны о ки вар көтәкләјиб деди:

— Көпәјин гызы, тај гыз доғма! Гыз јетәр!

О күндән дә једдинчи гызын ады галды «Гызјетәр». Аллаһ Гызјетәрә бир көзәллик вермишди. бөјүјүб әркан јашына чатанда аја дејирдә сән чыхма, мән чыхарам, күнә дејирди, сән чыхма, мән чыхарам. Гарыла она раст кәләндә «Ај батмыш!...— дејирдиләр— лаләни нијә јанагларын сүртүб гызартмышсан?!». Амма Гызјетәрин јанаглары елә гүдрәтдән лаләтәк алышыб јанырды, боју тәзә пәһрәләмиш сәрв ағачы иди. Ел «Гызы боғаз» јайлағына галханда, Гызјетәр сәһәнк көтүрүб, Ешшәк булағына еһнәндә дејирдин бәс о јандан бәри марал кәлир.

Елчиләр бир-биринин дагына дүзүлүрдү, амма анасы һеч кәсә «Һә демирди. «Мәнин гызым ханлара, бәјләрә лајигди!»— дејирди. Ахырда Дәлисој Күлмалы арвадыны о ки вар әзишдириб деди:

— Көпәк гызы, көрмүрсән гыз јетмиш, һәдә-гадагадан чыхыбы?! Нә јл көзләјирсән?

Дәлисој Күлмалы буну дејиб, гызын «Һә»сини верди дөвләтли гардашы оғлуна. Күлмалынын еһинә бир дөвә жүкү сары бугда уну, бир дөвә жүкү дүјү, једди еркәк кәлди. Гызјетәрн нишанлади: тар әмиси оғлуна. Ел јайлаға көһәндә әмиси оғлу әкин-бичини јығыб-јығышдырмаг үчүн аранда галыб, нишандысына сөз верди ки, «пешгурд гуртаран кими кәләчәјм јайлаға, сәнә зәрхара палтарлыг, ај-улдузлу чаргат алыб кәтирәчәм!».

Амма ала јайлагда, күлләр-чичәкләр арасында Гызјетәр һеј көзләди әмиси оғлу кәлмәди. О вахт Гызјетәр бир намә јазыб көндәрди нишандысына, ашыглар да о намәјә һава гошуб охудулар:

Әмин оғлу мәндән һеч утанмадын?
Үч ај кечди, бир јайлаға кәлмәдди?!
Јүз мин чәфа илә көкс өтүрдүм мән,
Ордаң јендик Ағбулаға кәлмәдди?!
Мән сәни истәрдим һамыдан әһиз,
Мән сәни јанында олдум бир кәһиз.
Әтир чан бәсләдим күлләрдән тәһиз
Намәрд оғлу кејф-дамаға кәлмәдди?!

Сонра Гызјетәр хәбәр тутду ки, әмиси оғлу аранда дәјирманчы Шеринин гызы Нарынкүләк бәрк алышыб. Гызјетәр јанды-төкүлдү, үрәјиндә деди: «Ај кәдә хислат! Мәнә дә Гызјетәр дејәрләр! Сәндән дә јакшы оғлана кетмәсәм, дәләмин гызы дејиләм!».

Гызјетәр буну гәрар вәрандән сонра күнләрин бириндә Кәрбәләји Ибихан нәвәси Алмәмәдә гошулуб гачды.

Үч күн, үч кечә тој вурулду, отуз еркәк, једди чөнкә кәсилди. Чәмә елат ахшышб Мәшәди Күлмәһәмәд оғлу Алмәмәдин тојуна кәлди. Амма Гызјетәрн әмиси оғлу да габагындан јејән оғулардан дејилди, анд ичди ки «мән бу гисасы јердә гојмујачам! Алмәмәд Кәрбәләји Ибиханын нәвәсидирсә, мән дә тајгулаг һәсинин төрәмәсијәм!».

Күнләрин бириндә аранда, Гызјетәрн әмиси оғлу илә Алмәмәдә чәлдә гәфил раслашдылар. Икиси дә атлы-түфәнкли иди. Гызјетәрн әмиси оғлу, Алмәмәддән чәлд тәрәһиб, она үч күллә вурду. Чох чәк-мәди ки, Алмәмәдин мамасы оғлу Дадаш да Гызјетәрн әмиси оғлуна үч күллә вурду. Сонра ағсагаллар төкүлүб, барышг еладиләр. Амма әкин-күдурәт галды. Обада Гызјетәрн күнү көј әскијә дүјүлдү. Гарымыш гарылар она бахыб дејирдиләр: «Бу гызыхмыш ганчығын үстүндә ики икилд күдаза кетди». Гајны Ејваз ону диндирмирди. Гајнәһәс Сәкинә онун ганыны ичәрди. Амма Гызјетәрә дә Гызјетәр дејәрдиләр. Әринин гоһум-гәбләси ону сөјүб данладыгча о да күндән-күнә лаләтәк гызарыб көзәлләширди. Чохдан доғмајан мајдан кими гызышыб әрсәјә кәлирди. Дејирјәндә јер тәрәһибрди. Тәһлә-Муған елиндән олан чобан Маһмуд «Гызылбоғаз» јайлағында ону көрүб бир көнүлдән мин көнүлә ашиг олду. Гызјетәр, «Ешшәк булағы»ндан сәһәнкини долдуруб чыханда көрдү ки, чобан Маһмуд гајанын үстүндә дајаныб она бахыр. Гызјетәр нечә дәфә ону бәлә бахдығыны көрүшдү, она көрә дә гыз-кәлиндән ајрылыб тәкәланди ки, көрсүн бу гәшәнк оғланын мәтләби нәди. О заман чобан да о јана-бу јана бахыб, она јан алды:

— Ај кәлин, — деди, — билрәм, дулсан, амма ашигәм сана, мана кәләрсәми?

Гызјетәр күлүмсүнүб деди:

— Буј, башыма хејир, оғланын јаланына бах...

Чобан деди:

— Јаланы јохду, дүз сөзүмдү.

Гызјетәр деди:

— Сән бәлә чаван, көзәл оғлансан, үч ушағын анасына нечә ашигә ала биләрсән?

Чобан деди:

— Лап доғуз ушағын да олса, кечмијәчәм сәндән.

Чобан буну дејиб, ири сәһәнки Гызјетәрн чиннидән алыб гојду јерә. Гызјетәр күлүб деди:

— Буј, оғланын үзүнә бах еј...

Чобан онун ағ биләкләриндән јанышыб, өзүнә тәрәф чәкди. Гызјетәр күлә-күлә деди:

— Јаваш, көрән олар...

Амма о јан-бу јана бахыб көрдү ки, һеч кәс јохду, о заман, нечә вәхт әрсиз галмыш кәлин өзү чаван чобана киришди, нә киришди.

Һә... ашыг да бурда вәчдә кәлиб деди:

Көзәл, сәндә нә гајдадыр,

Кәдәни јолдан ејләрсән?

О күндән ала јайлагарын далдаларында, сојуг булагарын балдыр-танлыгыларында Гызјетәрлә чобан Маһмуд кечә демәдиләр, күндүз демәдиләр, һеј бир-бирләринә сарылыб кам алдылар. Ел ағзы—чувал ағзы. Елнн көзү—тәрлан көзү. Ашиглар нә гәдәр пуһан көрүшдүләрсә дә, јенә дә әләмә чар олдулар, гарымыш гарылар ичләрини чәкиб дејирдиләр:

— Бу гызыхмыш ганчыг јенә дунјаны гана чалхајача!

Әркан гызлар чобан Маһмудун гарасына гәзәбләниб дејирдиләр:

— Бу тапырсыз көзәл оғлан, анасы јериндә гатырда нә көрүб?!

Амма чобан Маһмуд да Гызјетәри јүз әркан гыза дәјишмәздди.

Гызјетәрн гајны Ејвазын ел ичиндә бир сөзү ики дејилди, күлләси һавајы кетмәздди. Онун арвады Күлзәр Гызјетәри далдаја чәкиб деди:

— Ај тапырсыз, әл чәк о чобандан! Гајнын биләр, сәни тикә-тикә доғрујар.

Сәһәри күн Дәвәучан дагынын пүнһан јериндә Гызјетәр севкилиснә бахыб јаныглы-јаныглы деди:

Дағларын үстүндә гар нишанасы,
Күл үстә көрүнүр хар нишанасы,
Өлүрәм, гәлбимдә јар нишанасы,
Көзүм јолда, нитгизара јетмәди...

Чобан Маһмуд көрдү ки, нәјсә Гызјетәрин дәрди тәрпәннб, деди:

— Нә олуб, нијә јаралы данышырсан?

Гызјетәр деди:

— Фәләк бизи бир-биримиздән ајырача!

Чобан деди:

— Фәләкләрин күчү ачиз-аваралара чатар!

Гызјетәр аһ чәкиб, деди:

— Јох, чаным-чјјәрәм, мәни апармасан, биз бир дә көрүшмәјәчәјиң, сән тәк оғлан Кәрбәләји Ибихан тајфасына нејлијә биләрсән?

Чобан деди:

— Јахшы, һара апарым сәни?

Гызјетәр јаныглы-јаныглы деди:

— Шамаманын күлү сары,
Үзмәмишәм, күлү сары,
Апар мәни, чаным чобан,
Күн чыхмамыш аран сары.

Чобан деди:

— Сәнин сөзүн сынынча гој дүшманын бојну сынсын.

Бирдән Гызјетәр шүбһәјә дүшүб, сорушду:

— Балкә,— деди,— сән кетмәк истәмирсән?

Чобан деди:

— Сән даш гојан јерә, мән баш гојарам.

Күндүз Гызјетәр ушағларыны чимиздирди, палтарлары јујуб-јамәди, ики тешт чәрәк бишириб јанларына гојду. Кечә јатандан сонра галкыб, ширин јухуда олан ушағларына бахыб ағлады, үрәјини бошалдандан сонра онлары аллаһа тапшырыб, чискинли гаранлыгта комадан чыхды.

...Күндүзләр дашда-гајада, кол-косда кизләниб, кечәләр јол кетдиләр. Аз кетдиләр, чох кетдиләр, ахыр кәлиб чыхдылар Аразын кәнарына. Таңрыја табе олмајан хан Араз көјлә кедиб «ган-ган» дејирди. Чобан Маһмуд ики гојун дағарчыгы көтүрмүшдү,— палтарларыны онларыны ичнә јығдылар, сонра үфүрүб, һава илә долдуруб бағладылар белләринә. Чобан деди:

— Суда мәнән араланма.

Гызјетәр деди:

— Мәнән архајын ол.

Гәрәз, Аразы кечиб чыхдылар о таја. Јенә дә хејли јол кедиб, Аслан дүз маһалында чатдылар бир ханын мүлкүнә. Ешик ағасы сорушду:

— Нә истәјирсиниз?

Чобан Маһмуд деди:

— Әкәр иш олса, хана гуллуғ едәрдиң.

Хан аһыл адам олуб күнләрини овда, ејш-ишрәтдә кечирирди. Амма арвады шоркөз, чаван бир фарс гызы иди. Ханын башына ип салыб ојнадырды. Чобан Маһмуд көрән кими ағзынын сују ахды. Амма өзүнү онда гојмајыб, ешик ағасына тапшырды ки, кәлин сагычы олсун, оғлан да евдә хидмәтчи.

Чобан Маһмуд деди:

— Ханым, мән чобанам, ев иши бачармарам.

Чаван ханым ишвә илә күлүмсәјиб деди:

— Әјрәдәрләр, бачарарсан.

Ханымын күлүшүнү, ишвәсини көрөндә Гызјетәрин далағы санчды, амма бу барәдә севкилиснә бир сөз демәди. Бир күнүн ичиндә Маһмуду бој баласы кими елә кејиндириб кечиндирдиләр ки. Гызјетәр мәттәл галды. Бу тәзә либасда чобан Маһмуд, һәзрәт Јусеф кими көзәл көрүпүрдү, өзүнүн дә кефи даһа бу сөздән дојулду.

...Онлар сарајын нөкәр-најыб олан һиссәсиндә балача бир отагда олурдулар, бајыр нөкәрләринин дә, Гызјетәрин дә ханла арвады јашајан һиссәјә кирмәјә иштијарлары јох иди, амма Маһмуд бүтүн күн орда олурду. Гызјетәр мәғрур кәлин иди, она көрә дә Маһмуддан сорушмуру ки: «Сарајда, ханымын һүзурунда нејләјирсән?».

Маһмуд да бир сөз демирди. өзү дә Гызјетәрә әввәлки кими сарылырды. Гызјетәр ичин-ичин јанырды, амма јенә үзә вурмуруду.

Күнләрин бириндә хан, овчуларыны, итләрини көтүрүб Савалан дагынын отакләринә ова кетди. Ханын белә ову нечә күн чәкирди.

Хан келөндән сонра Маһмуд Гызјетәрә деди ки:

— Мән кечә сарајда галачам.

Гызјетәр сорушду:

— Нијә?

Маһмуд деди:

— Ханым јатан отағың гапысында көзәтчи дајаначағам.

Гызјетәр сорушду:

— Бәјәм сәндән башга сарајда ајры хидмәтчи јохду?

Маһмуд ачығланыб деди:

— Ај таңрысыз, нә мәни сорғу-суала тутурсан? Көрүнүр, ханым анчә мәнә етибар еләјир дајна.

Гызјетәр һесабы ичәри вериб деди:

— Нејнок. Вахтаки ханым сәнә етибар еләјир, кет.

Дүздү, Гызјетәр белә деди, амма бүтүн бәдәни учунурду. Кечә илан вуран јатды, Гызјетәр јатмады: көрдү хејр, дајана билмир. Дуруб кејинди, чыхды бајыра. Намы гәфләт јухусундајды. Гызјетәр, ханым олан евә галкыб көрдү ки, отағларын һамысы гаранлыгды, ичәридән ичәријә бир нечә отағ кечиб, чатды ханым јатан отаға, дајаныб кечәләр нәфәсини дәрди. Сонра гапыны усдуфча аралајыб нә көрдү? Ханымла Маһмуд гол-бојун олуб ширин-ширин јатырлар. Гызјетәр бир хејли бахды. Сонра динмәз-сөзләмәз гајдыбы өз галдығлары отагдан чобан Маһмудун хәнчәрини көтүрүб, керн гајытды. Истәди әввәл ханымы вурсун. Амма фикирләшди ки, бирдән Маһмуд ојанәр, гојмаз, она көрә дә хәнчәри әввәл вар күчү илә санчды севкилиснини үрәјинә. Маһмуд көзүнү ачыб, пенчәрәдән дүшән Ај ишығында ону көрдү, нә исә демәк истәди, амма нитги олмады. Сонра Гызјетәр хәнчәри чәкиб, санчды ханымын синәсинә, сонра да гапыдан чыхыб дүшдү баға. Бағын дәмр дарвазасы кечәләр гыфиллы олурду. Гызјетәр бағбанын нәрдиваныны барыја сөјкәјиб ашды о бирн үзә. Ајдыңлыг чөлләрдә кетди, һеј кетди... О кечәдән сонра Гызјетәри бир бәни-һинсан көрмәди. Амма изи верин, Мәһнәт гоча десин, бәс о иңә-сиз чөлләрдә Гызјетәрин башына нә кәлди?

Мәһнәт гоча узун демисиндән бир-иңи нәфәс түстү алыб бурахаңдан сонра нағлына давам етди:

— Гызјетәр өзү дә билмирди һара кедир. Бирдән дүңја дурдугча јашајан Хызәр Илјас чыхды онун габағына деди: «Ај кәлин, бу иңәсиз чөлләрдә сәни гурд-гуш басыб јејәр. Көзүнү јум, ачанда өзүнү өз обанда көрәрсән.

Гызјетәр деди:

— Мән нә үзлә өз обама гајыдым?

О заман Хызр Илјас деди:

— Инди ки, өз обана кетмирсән, ајры обаја апаррам сәни.

Гызјетәр деди:

— Јох, мән тај инсан үзү көрмәк истәмирәм.

— Онда өз бабалың өз бојнуна.

Хызр Илјас буну дејиб, јох олду. Гызјетәр бир гәдәр кетмишди ки, габағына бир тој мәчлис чыхды. Көрдү валлаһ бурда бир дөскаһдыр ки, кәл көрсән. Мәланкә кими бир гыз әлшәшкә гызыл тахтын үстүндә, сәзәндәләр чалыр, көзәл гызлар ојнајыр... Орталыгдакы сүфрәнннн үстүндә дә дунјанын һәр чүрә наз-не'мәти вар. Тахт-рәванда әлшәшән гыз ону көрүб сорушду:

— Еј бәни-адәм, нечә олуб ки, сән бура кәлиб чыхмысан?

Гызјетәр сорушду:

— Сән кимсән?

Гыз деди:

— Мән пәриләр падшаһыям.

Гызјетәр башына кәлән әһвалаты, залым севкилисннн вәфасызлыгыны ачыб пәриләр падшаһына нағыл еләди, пәриләр падшаһы олан о көзәл гыз сорушду:

— Интигамыны аландан сонра үрәјин сојудуму?

Гызјетәр деди:

— Нә гәдәр бу дунјада севкилиләринә хәјанәт елијән оғланлар вар, үрәјим сојумаз. Дунја дурдугча мән онлардан интигам алмаг истәрдим. Пәриләр падшаһы олан о көзәл гыз, Кор Шејтаны чағыртдырыб деди:

— Бу күндән сән бу арвадын ихтијарындасан, нә әмр етсә, јеринә јетирәрсән!..

Инди о вахтдан бәри Гызјетәр дәмир чарыг кејиб дунјаны кәзир, севкилиләринә хәјанәт елијән нәмәрд оғланлардан интигам алыр! Мөһнәт гоча дағлара бахыб ағыр-ағыр деди:

Дәрдим чохдур, диндирмәјин, һазәрәт,
Мәни бир ала көз чейран өлдүрүр.
Гылынчсыз, түфәнкисиз алыр чаным,
Кимсә билмир, пүнһан-пүнһан өлдүрүр.
Һеч билмиром нејләмишәм, нејләјим,
Хәнчәр алым, гара бағрым тејләјим.
Бир чаным вар, јара гурбан ејләјим
Ел дә десин, ашиг гурбан өлдүрүр...

МУРАДЫН СӨЛӘДИКЛӘРИ

Мөһнәт гочанын сөләдији бу мисраларын «Гызјетәрлә чобан Маһмуд» нағылына нә дәхли варды? Нә үчүн Мөһнәт гоча бу мисралары һејлә үрәкдән, һејлә дәрдли дејирди? Ва бу сөзләри сөјләркән тамашә еләдији дағларда нә көрүрду? Кимләри көрүрду? Јохса дағлардаки думанда јох олуб кедән чаванлыгыны, чаван севкилисннн көрүрду?

Мән биринчи дөфә оларат Мөһнәт гочанын вә думанлы дағларын нискилини дујурдум, амма анлаја билмирдим ки, бу нискил, бу гәрибә кәләр нәдән ибарәтдир? Сонралар дә бу нискил, бу кәдәр һәмишә мәнимлә иди. Сонралар дә мән узаг дағлара баһанда, ашыгларын сазына, ханәндәләрин мугагына гулаг асанда о кәдәри, о нискили һисс едир-

дим, амма мә'насыны анлаја билмирдим, доғрусу, һеч анламаға дә чәли еләмирдим. Ахшамлар күн батыб чырағлар јананда дә, ел бир јурдан о бири јурда көчәндә дә мән ејни кәдәри, ејни нискили һисс едирдим.

Сәһәр күн чыханда «Алтынтахта»нын лаләләри севинчлә парылдашырды, күн батанда исә онлар санки һәр шејә гаршы бикәф олуб узаг, чох узаг хатирәјә далырды, ахшамын алатарын гаранлығында дағларда думан кәләндә санки јер үзүнә гәм-гүссә чөкүрду. Бә'зән мәнә елә кәлирди ки, бу дағларда «Алтынтахта»ны бүрүјән о гырмызы лаләләр дә, јосунлу гајадан чыхыб мәрчан кими рәнкбәрәнк хырда дашларын үзәрилә ахан «Ешшәк булағы» да чанлыдылар вә нә үчүнсә диниб дәнишмишлар. Хәјнамазын, отлаја-отлаја, сакит һалда мәни үстүндә кәдирән кор мајяны да-һеч кәсә, һеч нәјә фикир вермәјән ән бикәнә мөхлүг иди. Онун һеч бир гүссәси, һеч бир хатирәси јох иди. Санки икид оғланлар, атлар көрмүш дағлар она ачы бир кәдәрлә бахырды. Вә мәнә елә кәлирди ки, Гарачанын дәрдини, инсанлар јох, дағлар, ајағалын кәздији шеһли, чичәкли отлағлар, бир дә һәр ахшам кәдәрлә гуруб еләјән Күнәш һисс едир. Вә бәлкә Гарачанын хәбәри јохдур ки, онун инсанлардан инчимиш анасы о узаг дағлара, о јијәсиз чөлләрә үнсидјәт бағлајыб, һәгигәтән дә дунја дурдугча јашајыб чобан Маһмуд кими нәмәрд севкилиләрдән интигам алачар?! Кәш бирчә дөфә дә олса, о, хәлвәтчә кәлиб Гарачаны көрәјди. Гарача да инанайды ки, анасы сағдыр вә дунја дурдугча јашајачағдыр! Јәгин ки, онда Гарача һеч нәјин дәрдини чәкмәзди вә индики кими адамлардан узаг олмаға чалышмазды.

Гарачанын анасы гачандан сонра дунја мәним көзүмдә елә бил сары, сојуг бир рәнкә бүрүнмүшдү. Мән артыг нә сапанд атмагла марағланырдым, нә дә чөлә гуруб гуш тутмагла.

..Даһа дағларын башындан чәи-думан чәкилирди. Чобанларын чүрчәнәси, икидләриннн јашынчысы чийинләриндән дүшмүрдү, ахшамлар алачығларда, комаларда очаг галанырды. Һәр сәһәр отларын үстүнә шөһ, гыров дүшүрдү. Нәһәјәт, бир ахшам алачығлар, комалар сөкүлдү. Кечәләр, алачығ чубуғлары, долу фәрмәшләр, моталлар, јағ чирншләри дөвәләрә јүкләнди. Атлар јәһәрләниб дајандылар, ај доғанда ел тәрәндәи арана.

Мән ахшамдан анама јалвардым ки, гојсун дөвәјә миним. Әһмәдәләи дә анама деди:

— Гој кәлинлә отурсун бизим дөвәнин үстүндә.

Әһмәдәләиннн кәлини миндији дөвә балача кузқуллар, әлван готазлы көзлүкәлрә, мис зынгыровларла бәзәнмишди, синәбондинә гырмызы фирузә рәнкли мунчуғлар дүзүлмүшдү. Бабам, атам, амам јәһәрләниш атларда кедирдиләр. Дөвәләр јыргалана-јыргалана јеридикчә бунуларындыкы зынгыровларын сөсләри елә бил ајла-улдузларла ишығанмиш чөлләрин сүкуту нчнндә узағлардан кәлән, мәнә мә'лум олман бир мусигијә чеврилди. Әһмәдәләи тез-тез атыны бизим дөвәнин ашына сүрүб мәндән сорушурду:

— Гағаш, үшүмүрсән ки?

Чаван кәлини дә ај ишығында күлүмсәјиб дејирди:

— Халасынын гучағында ипјә үшүјүр?

Чох чаван олдугу үчүн онун өзүнү «хала» адландырмасы мәнә күләк көрүнүрдү. Ондан тәзә сүд гохусу кәлирди.

Көч һүндүр дағын дөшүндән салынымыш ел јолу илә кетдикчә мәнә елә кәлирди ки, улдузлу көјүн бир парчасы дә ашағы дәрәдәдир. Гаранчы дәрәдә көрүнән ишығлар елә бил улдузлар иди. Зынгыровларын сөсләри, биздән ашағыда көрүнән улдузлу көј парчасы, дөвәнин јыргалана-јыргалаңа кетмәси, фәрмәшиннн үстүндә узаныб башымы дизишиннн үстү-

нә гојдугум кәлиндән кәлән тәзә сүд гоҳусу мәнә јуху кәтирирди, јарым-мурку ичиндә, мәнә елә кәлирди ки, елә һәмишә бу чүр кедирик... Һарадан кәлирик?.. Һара кедирик?.. Билинмирди... Биз елә һеј кедирик... Һәмишә дә кедәчәјик... Һәмишә дә зынгыровлар белә ејни аһәнклә сәсләһәчәк. Биздән ашағыдакы улдузлар да көјдәки улдузлар кими һәмишә узагдан-гаранлыгдан ишығ верәчәк. Биз һәмишә беләчә кедәчәјик...

Бирдән көчүн габагыча һәрнн үстүндә кедән Сәкинә нәнә бу улдузлу көјүн алтында, бу улдузлу дәрәнин үстүндә уча сәслә бајаты чағырды:

Ашығ кечәләр кәләр,
Јатыб динчәләр, кәләр.
Илләр мүбаһ кечәндә
Карван кечәләр кәләр...

Сәкинә нәнә илә јашыд олан Мустафаоғлу да көчүн арха тәрәфиндән башга бир бајаты чағырды:

Ај доғду пәрли-пәрли,
Гапылары гоша нәрли.
Кирәјдим јар гојнуна,
Чыхајдым тәрли-тәрли.

Сонра дәрнн сүкут ичиндә зынгыров сәсләри санки аста-аста «Чаһаркаһ» муғамына чевриләрәк мәннм хәјалымы әкәиб дәрк еләмәдијим, анчағ әсрарлы ширинлијини һисс еләдијим узағлара апарырды вә бу һәмәләм узағларда, ејнилә белә ајы-улдузлу гаранлығда кәһ чәлләрдә кедән Гызјетәри, кәһ гызыл тахта ејләнән, әзү дә мәннм аһам кими кәзәл олан пәриләр пашаһыны вә онун габагында рәғс еләјән чылағ гызлары көрүрдүм. Мән Гызјетәрин өз севкилисилә һәшәри хан арвадыны нечә өлдүрдүјүнү хәјалыма кәтирмәк истәмйрди, даһа доғрус, кәтирмәкдән горхурдум, анчағ о дәһшәтли мәнзәрә лап зәһннмнн јан-јерәсиндә һәрләйирди... Бирдән көзүмүн гаршысында Гарача дајанды вә мән һөвляк башымы галдырыб, кәлиндән сорушдум:

—Һарадады Гарача?

—Чаван кәлин ај-улдуз ишығында күлүмсәјиб јаваш сәслә деди:

—Гарача гојула кәлир.

Мән ејни һәјәчанла сорушдум:

—Ијада?

Кәлин архајын, тәбии бир ифада илә тәсдиғ етди:

—Һа, әмәскилини чобанларына көмәк еләјир, инәкләри, бузовлары көзләјир. Сән башыны гој јат, гагаһ.

Мән иди башымы онун дизиңә дејил, фәрмәшин үстүнә гојдум вә Гызјетәрин хәшчәри өз һәмәрд севкилисини сипәсинә нечә ендирдији бүтүн ајдылығи илә хәјалымда заһир олды вә мән бу мәнзәрәјә тамаша етдикчә елә билдирди ки, Гарачанын дәрди азалыр, елә бил ки, Гарача јазығлыгдан чыхыб, күчлү, зирәк олу... Вә биринчи дәфә оларат мән интиғамын үрәк сојутмағыны һисс едирдим, мүһакимәсиз, тәһтәшүр оларат һисс едирдим.

Гоҙлу чај дәрәсиндә биз көчдән ајрылыб, атамкилин кәнди Күнәј Күздәјә кетдик. Аһам кетмәк истәмйрди. Атам тә'кид еләди, Бајрам бабамла Фатма һәнәм исә көчлә Күрдобаја кетдиләр. Гызылбаш оғлу да биларла иди.

Атамкилин дашдан тикилмиш, үстү гырмызы дәмйрли икимәртбә евләрини кениш артырмасына чыханда мәнн габыгдан чыхмыш тәзә гоҙ ији вурду вә бу иј мәндә ијдијәнә дујмадығым хош бир тә'сир доғурду. Елә бил ки, мән таһам тәзә бир әләмә даһил олдум.

Јашы чохдағ сәксәни кечмиш Хәлсә һәнәм јел кими артырмаја чыхыб:

—Ај гаданызы алым, вә јәхшыча кәлдиниз,—дејә мәннмлә бачымып үзүндән өлду. Хәлсә һәнәнин һәмишә гуш кими гыврағ олмасы, һеч бир заман ајағгабы кејмәмәси, дабанларынын дәрисини кән кими бәрк олмасы, саһәр һа еләјиб биз дурана гәдәр кәнди ајағындан кирәк башында чыхыб бүтүн хәбәрләри топлајыб кәтирмәси мәнн әл чох марағландыран ишләрдәнди. Мән тәәччүб едирдим ки, «нијә Хәлсә һәнәмини ајағына тыван батмыр?»

Хәлсә һәнәмини әјиндә һәмишә түнд парчадан узун туман, архалығ, узун дөшлүк оларды. Гыш-јај башына галын шал долајарды. Мән ондан сорушдум ки:

—Һәнә, нијә ајағгабы кејмирсән?

—Ај гадан алым,—деди, ајағгабы кејәндә һөвсәләм даралыр.

Сонра јашча атамдан бөјүк олан Губад әһим, онун арвады Шаһханым кәлиб бизә «хош кәлдин» еләдиләр. Шаһханым, әһимнн икинчи арвады иди. Онун биринчи арвадындан олан оғлу Бәһлул да тәхминән мән јашда иди. Губад әһимкил ашағы мәртәбәдә олурулар. Үст мәртәбәдә ки евләри дә дөрүб-дөшәјиб гоһағ үчүн сахлајырдылар. Үст мәртәбәдә бөјүк бир залы да барама гурутмағ үчүн дүзәлтмишдиләр ки, кәнд арасында буна «барама машыны» дејирдиләр. Губад әһим учабојлу, еңләкчүрәк, ајағы чарығлы бир кәнди иди. Хәлсә һәнәнин әри рәһмәтә кедәндә ушағлары балача иһмиш, арвад, анчағ мәннм аһамы бизим кәнддән сәккіз километр аралыда, Гаргабазар кәндиндәки бешилик рус-татар мәктәбиндә охуда билмишди. Атам да чох зәһинли ушағ иһмиш. Чәһи беш ил охуса да, рус дилини јәхшы өрәнә билмишди. Аһамыш, гајмиллары илә о гәдәр дә арасы јох иди, амма Хәлсә һәнәмлә дост иди. Арвадын дирибала олмасы, хүсуси еда илә тез-тез данышмасы, бир саатын ичиндә кәнди ајағындан кириб башындан чыхмағы аһамын хошуна кәлирди. Аһам һәмишә онула данышанды күлүмсәјирди. Хәлсә һәнә јемәкләрин ичиндә әл чох көләм долмасыны хошладығы үчүн бизә кәләндә аһам һәмишә көләм долмасы билмирәди. Аһамын, аһамын она чох һөрмәт еләмәкләринә бахмајарағ биздә аз галарды. Үч-дөрд күндән сонра дејирди:

—Мәнчијәз тај кедим.

Атам да она палтарлығ парча, ајағгабы аларды. Өзүнә дә тапшырарды ки:

—Аһа, бах бу ајағгабыларыны кеј.

Һәнәм дә сөз верирди ки, «кејчәјәм», амма кејмәзди. Хәлсә һәнәм Фатма һәнәм кими нағыл-зад билән дејилди. Кејиб-кечәчәкдән залдан данышмазды. Ону кәндә олан күндәли һадисәләр, әһвалатлар марағландырарды.

КӨДӘК НИСӘ ГЫРХ АДАМЫ БИР-БИРИНӘ НЕЧӘ ГЫРДЫРДЫ...

Күнәј күздәклилар «Гајабурну» бағларындан дөрд тәкәрип өкүз арбаларында һеј үзүм дашыјырдылар. «Гајабурну» бағлары узун јалын о бири үзүндә олуб кәнддән бир километр аралыла иди. Бу бағларда демәк олар ки, күнәј күздәклиларнн һамысынын һиссәси варды вә бу һиссәләрин арасында бағ-чәпәр гојудамышды. Мән дә һәмишә тәәччүб едирдим ки, мәнә кими галын олан бу бағларда һәр кәс өз һиссәсини нечә таныјыр? Анчағ елә таныјырдылар ки, һеч кәс һеч кәсини бир ағачыны белә сәһн салмырды. Гоғаларын данышдығына көрә Күнәј Күздәклә бурадакы бағлары да атамкилин улу бабасы Әһмәдгоҗа салыб. Она көрә дә бағларын чоһу Әһмәдгоҗанын төрәмәләри олан Әһән-

ди ушагына мәнсуб иди, ја'ни бизим тајфаја. Эһмәдгоча эслән Эрзурумдан имиш. Нечә олуб ки, һейлә узаг мәмләкәтдән кәлиб чыхмышды бура? Неч кәс билмирди.

Јәгин ки, бу бағлар бу дағдан бурун кими ирәли узанан гајанын габагында олдуғу үчүн она «Гајабурну» бағлары дејибләр.

«Гајабурну» бағларынын әсас мейвәси үзүм иди. Гол јоғунлуғунда тәнәкләр, уча әрик, алма, кавалы ағачларына сарылыб јухары галхараг, еңли јарпағлы гол-булдағлары илә бир-бирләриннә елә сармашмышдылар ки, торпаға күн дүшмүрдү. Ағачларын дйби тәр оларла өртүлү олурду. Мәнә о да тәәччү кәлирди ки, мән јашда олан әмимоғлу Бәһлул бу меша кими бағда һеч заман азымды. Өз бағларынын сәрһәдләрини һеч вахт дејишик салмырды.

Әмижкил узун, назик ағач будағларындан учу һача коха гајырағар ағачлара чыхыб, онун көмәјилә үзүм дәриб, өзләри тохвудуғлары чәвәрәнләре долдурағар иплә ашағы саллајырдылар. Јердәки арвадлар да чәвәрәнләри бөјүк сәбәтләре бошалдырдылар. Сәбәтләрсә арабалара јүкләниб кәндә дашынырды. Мәнним үчүн ән марағлы тамашалардан бири дә Губад әминин шалварыны чырмајыб, ајағларыны тәртәмиз јудудан сонра чардағын үстүнә галхыб, чубуглардан тохунмуш чәтәнләре јығылан үзүмү ајағлајыб ширәсини чыхармағы иди. Губад әмиж үзүмү ајағлајыңла ширә төкүлдүрдү чардағын алтына гојулмуш ири тијанлара вә бу тијанлар долдугча апарыб гојурдулар очағын үстүнә ки, бишиб бәһмәз олсун. Сонра тәзә гозун ләпәсини сапа дүзүб салырдылар бәһмәзин ичинә, бишиб чох ләззәтли бир шеј олурду. Сонра бәһмәзин бир һиссәсинә кавалы, ја тут, ја әрик салыб, ирчал да биширирдилар. Бу да бизим мүрәббәләрә охшајырды. Үзүм јығылмасы, бәһмәз биширилмәси кәндә бәјрама чеврилирди, һамы мәмнун көрүнүрдү.

Лакин бирдән хәбәр чыхды ки, Вәли ушағындан олан Вәлиши, Әфәнди ушағындан олан Чәбини Гајабурну бағларында доғрајыб өлдүрүб, һәмни саат аләм дәјди бир-биринә. Бизим гоһум-гәбиләдән олан кишиләр кими хәнчәр, кими тапанча көтүрүб чыхдылар јал дејилән мејдана. Губад әмиж дә ишини јарымчыг гојағар ајағыны јујуб, кәјиниб кәтди мејдана. Ахшам чағы мә'лум олду ки, әһвалат Ајнанын үстүндә олуб. Ајна Күнәј Күздәкдә биринчи көзәл иди. Мән әмиж оғлу Бәһлулла тәтәз «Шаһбулаг» адланан кәһризә кедәрдим вә бурда су долдурмаға кәләнләр арасында Ајнаны көрәндә ағзымы әнкәлиб һейран-һейран она тамаша едордим. Әмижкилин гошшусу, зәрафатчыл кәлини Хаса да мәнә саташыб дејирди:

—Ајна, вәллаһ, Хәлсә гарынын бу шәһәрли нәвәси сәнә ашиг олуб. Мән дә утаныб гачырдим. Амма сәһәр јәнә дә әмиж оғлу илә кәһризин үстүнә кәлиб, Ајнаны көрмәјинчә кетмәздим. Әлбәттә, мән ашиглајин вә демәк олдуғуну билмирдим. Амма Ајнанын көзәллијинә тамаша еләмәк мәним хошума кәлирди. Әри «Пулла Фәттаһы» Бәһлул мәнә көстәрмишди. Көдәк, фындығбурун бир киши иди. Әмижкилин евинин јахынлығында олан икиәртәбә евинин алтында дүканы варды. Папирос, кибриг, гәнд, сачағлы конфет, нөјүт сатарды. Мәнним ондан зәһһәм кедәрди. Бәһлулу да өјрәдирдим, хәлвәтчә дүканына даш атыб гачырдим. Киши дә мәни көрәндә күлә-күлә дејирди:

—Башына дөнүм, адам әмисинин дүканына даш атмаз.

Кәнд арвадларынын анамиклә данышығларындан әшитдим ки, Чәби бојлу-бухунлу көзәл бир оғлан имиш. Өзү дә һәлә Ајна әрә кетмәмишдән Ајнаја бәнд имиш. Амма Ајнанын ата-анасы гызы она дејил, «Пулла Фәттаһа» верибләр. Дејирләр, Ајнанын да көзү Чәбидә имиш. Кәнд арасында сөз чыхыр ки, «Ајна Чәби илә ојнајыр». Ахырда Вәли ушағынын ағбирчәји көдәк Нисә Фәттаһын әмисә оғланлары олан Муртуза илә Вәлишә дејир:

—Сиз адынызы киши гојуб ортада кәзин, әминиз оғлунув арвады да саман мәркәләриндә, Гајабурну бағларында Чәби илә кеф чәксии. Әфәнди ушағы да сизи лаға гојуб күлсүн. Әминиз оғлу бигејрәтдир, һәр шеји вуруб бојнунун ардына, сиз дә дуруб бахырсыныз!

Вәлиш бағда Чәбијә раст кәлиб, ону овхарланмыш дәһрә илә доғрады...

Вәһвалатдан үч күн сонра Әфәнди ушағындан олан Ағкөз Чәббар кечә бачадан Вәлиши күллә илә вуруб өлдүрүр. Ағкөз Чәббар уча бојлу, арыг, еңликүрәк бир адам иди. Адама, хүсусән дә арасы олмадығы, ја кин басләдийи адама баханда көзүнүн ағы һәддиндән артыг бөјүк көрүнүб, онун сәрт үзүнә горхунч бир ифадә верирди. Ағкөз Чәббара кәнд арасында «адамчыл» да дејирдиләр. Мән әшитмишдим ки, «адамчыл» чанавара дејәрләр. Данышырдылар ки, бә'зи чанаварлар олур ки, онлар ән чох инсан әти хошлајырлар. Она көрә дә Ағкөз Чәббарын «адамчыл» олмасы мәнә чох дәһшәтли көрүнүрдү. Мән гапы-бачада она раст кәлмәкдән горхурдум. Мән һеч бир заман онун күлүмсәдийини көрмәмишдим. О, атамкилин гоһумларындан олдуғу үчүн һәрдән әмижкилин сәләринин һәндәвериндә дә көрүнәрди. Атам да һәмишә она «Хәләоғлу» дејиб зәрафат едәрди. Бу заман Чәббарын үзүндәки горхунч ифадә бир гәдәр јумшалса да, атамын зәрафатларына һеч вахт зәрафатла чавәб вермәзди.

Вәлишин халасы оғлу Бәшир кечә төвләдә һейвана от вердийи јердә Чәббар, әмисә оғлу Шаһмарла гәфил кириб, ону доғрадылар. Сонра Вәлишин гоһумлары өз гапысында дајанмыш Шаһмары узағдан сәрраст күллә илә вуруб өлдүрүрләр. Даһа һеч кәс, һәтта, биз дә кечә чыраг јандырмырдыг.

Сонра күнәшли бир күн иди, бир дәстә гыз-кәлини чөлдән пенчәр јымағдан кәлирди, мән дә узун, еңли артырмада дајаныб онлара тамаша едирдим. Көзәл Ајна да онларын арасында иди. Онлар чөл пенчәрилә долу торбаларыны голтуғларына вуруб кәлирдилар. О иди тахыла јахыш олмадығындан чәрәк гытлашмышды. Она көрә дә кәнд әһли чөл пенчәринә зада күч верирдиләр. Бир дә көрдүм уцабојлу, чаван бир оғлан олан Муртуза әлиндә түфәнк кәндән чыхыб, пенчәрдән гајыдан гыз-кәлине тәрәф кедир вә бир дә көрдүм о, түфәнкини үзүнә көтүрүб, Ајнаны тушлајараг атды. Ајна ағачда вурулмуш гуш кими сәсситчә дүшү торпаға. Муртуза түфәнкин килизини чыхарараг тәләсмәлән јолуна давам етди вә јерләриндә гурујуб галмыш гыз-кәлини бирдән һәрәкәтә кәләрәк, Ајнаны отларын үзәринә сәрилмиш гојуб, кәндә гачдылар вә Муртуза јалын о бири үзүнә ашаммыш Ајнанын дајысы оғлу Сардар кәндән чыхыб јујүрәрәк, дизини јерә гојуб, далбадал Муртузаја ики күллә атды. Муртуза да ајағ үстә чеврилиб она күллә ата-ата ашды јалын о бири үзүнә вә бу заман кәндин кишиләри гасырға кими төкүлдүләр мејдана.

Сонра Әфәнди ушағыла Вәли ушағынын арасында дәһшәтли бир дава дүшү. Кими хәнчәрлә, кими јаба илә, кими дашла, кими тапанча илә бир-биринин һарасы кәлди, вурурду. Ган су јеринә ахырды. Атамкилин әмизадәләриндән олан Әниз тапанча илә үч адам вуруб өлдүрмүш, дәрүнчүсүнү дә јараламышды. Неч үч күн кечмәди ки, Әниз кечә достларыла дамада карт ојнадығы заман Вәли ушағындан оғурлугда әд ачмыш Ваһид бачадан күллә илә ону вуруб өлдүрдү.

Һөкүмәт олмадығындан бу гырғынын габағы алынмырды. Артыг бизим дә кәндә галмағымыз горхулу иди, ја'ни мән буну атамла-анаман сөһбәтиндән һиссә едирдим. Атам, демәк оларды ки, евдән байыра төк чыхмырды, һәмишә дә өзү илә тапанча кәздирди. Бир дә көрдүм Бәјрам бәсамкил әһвалатә ешидиб, биз шәһәрә көчүрмәк үчүн Гызыл-

баш оғлу Алы илэ бирликдэ беш түфэнкли атлы көндөриб. Мэн Әһмәдәли илэ һачыны да онларын арасында көрүб, хейли севиндим. Әһмәдәли илэ һачы эввалки кими кефи көк олуб зарафатлашыб күлүшүрдүләр, елэ бил ки, Күһеј Күздәкдәки бу дәһшәтли һадисә онлар үчүн тамам ади бир иш иди. Јалһыз Гызылбаш оғлу гыргын барәдә, кимин кимин әлдүрмәји барәдә атамиз дедикләринә дигәтлә гулаг асырды. Әһмәдәли илэ һачы иса «дошаб сатан күздәклиләр» дејә кәнд чамаатыны лага гојурдулар. Мән һисс еләдим ки, тәрәкәмәләр отураг кәндлиләрә јухарыдан ашағы бахырлар, онлары атыб-вурмагда, икидликдә эли олмајан адамлар һесаб едирләр. Буна көрәдир ки, һәрәсинин дөшүндә үч мәрмәр патрондаш, бөјүрләриндә дә тапанча олан Әһмәдәли илэ һачы өзләрини кәндин арасында елэ тутурдулар ки, елэ бил јүз кәнд әһлимин бир гөз һесаб еләмирдиләр, кәнд чаванлары да онлара кинли-кинли бахырдылар.

БАҒЧАМЫЗДАКЫ ПАЈЫЗ МЕЈВӘЛӘРИНИН МӘНӘ ДИКИЛӘН ХОШҖАЛ БАХЫШЛАРЫ...

Биз, бабамын досту олан һачы Јүзбашынын фәјтонунда, Гызылбаш оғлу Адыклини мушајәтилә кетдик шәһәрә. Евмиздә илк бағчымыза чыхан адам, чијиндә һансы гоншунунса сәһанки, кәһриздән кәлән Иманкиши олду. О, күлүб деди:

—Хош кәдһиниз!

Сопра ашағы евдән палтары да, өзү дә, сачы-кирпикләри дә дүмаг Кәклик хала чыхыб, мәнимлә бағчымын үзүндән өлдү:

—А бағчымыза дөнүм,—деди,—аллаһа шүкүр ки, сағ-саламат кәлиб чыхдымыз.

Евимиз, бағчымыз мәнә елэ тәзә көрүндү ки, елэ бил биринчи дәфә көрүрдүм. Мән бағчымы Маһтабла баға гачдым. Чаван алма, һејва, кавалы ағачларынын тәр јарпағлары арасында тәзә јетишмиш мејваләр көрүнүрдү. Әнчир ағачынын үстүндәки әнчирләрин һәр бири нәлбәки бојда олмушду. Партламыш әнчирләрин гырмызы ичи көрүнүрдү.

Чәпәрләрин дибиндә битән бөјүрткән колларынын мејвоси јетишиб шәвә кими гаралмышды. Мәнә елэ кәлирди ки, бағчымыздаки бу тәр пајыз мејваләри, хош бир сүкүт ичиндә мәнә бахыр. Елэ бил ки, мән онларын хәфиф тәбәссүмүнү дә көрүрдүм.

Ағачларынын дибиндән јашыл отлар галхмышды. Атам бағчыны дигәтлә нәзәрдән кечирәрәк деди:

—Сағ ол, Кәклик. Ушағлар баға јахшы бахыблар.

Кәклик хала да адәти үзәр бөркдән данышараг чаваб верди ки:

—Аманата хәјанәт олмаз, башына дөнүм. Ушағлар бағын сүјүну бир һәфтә дә кечикдирмәјибләр. Јәз бәрк исти кечирди. Ағачлары һәр күн суварыдыг, сәһәри диб и мисмар кими бәркијирди.

Бағад дедијим кими, Кәклик хала дөрд оғлу илэ бизим алт евләрдән бириндә олурду. Өзләри дә чох јохсул идиләр. Анчаг онларын һәјәтинда мән гәрибә бир чәзибә һисс едирдим. Мән бахыб көрүрдүм ки, јохсулуг нә Кәклик халаны, нә дә онун оғланларынын кәдрләндирир, әкенин, Кәклик хала һамишә бөркдән, күмраһ данышыр. Оғланларынын һәрәси шәһәрдә бир ишдән јапшырды. Кими орда-бурда јер белләјирди, кими келиб бағлардан-бостанлардан учуз гижмәтә мејвә, тәрәвәз алыб базарда бир-ики гәлик артығынлар сатарат пул газанырды, о бири дә нә бияли, нә иш көрүрдү, ахшамлар да һамысы тәмиз торпаг дөшмәјә салынымыш көйнә палазын үстүндә отурагак Кәклик халанын чәкиб гәзбағларына гојуду дөвгәнә, ја әриштәни бөјүк бир иштаһа илэ јејирдиләр. Мән бир дәфә дә олсун онларын үзүндә, бизим наз-не'мәт ичиндә јашыдығымыза һәсәд нишанәсә һисс еләмирдим. Елэ бил онлар һеч

барәдә дүшүнмүрдүләр дә. Бу да онларла рәфтарымыда мәни үрәкләндирди, көрүнүр бу, она көрә иди ки, мән онларла өз арамызда мә'нә бир сәдд олдумурдум. Онларын лап кичији олан Казым мәнән үч-дәрд јаш бөјүк олдугундан һәрдән мәнимлә ојнајырды, гарпыз габығын-мәнә араба гајырды, мән дә һеч бир заман она јекоханалыг еләндирдим. Онларын һәјәти мәнә өз һәјәтымыздан ширин көрүнүрдү.

Иманкиши дә өз әләминдә иди. Һәр күн гоншуларә су верәндән һара Ајы Темирин чөрәкханасындан јумурталы, хашхашлы бир тәнчә чөрәји алыб кәләрдн евинә. Ја гоншуларын, ја бизим вердијимиз Ајы јейәндән сонра вәрәгләри, чырыг-чырыг олуб саралмыш ермәни табаны балача пәнчәрәдән дүшән зәиф ишыға тутуб башлајырды тәләпә. «Гур'анын гур'ан олсун, јероғлу геј вурду, чыхты кејә...» үдбәс гара тојуглары чаду еләјиб...»

Бағчымы Маһтаб јенә дә тез-тез анамын көзүндән оғурланыб гарды Иманкишинин јанына. Иманкиши дә ону дизиини үстүндә отурды:

—Папылы балам, је!—дејә сахсы чанағындакы хәрәкдән она да кирдирди.

ЕВИМИЗДӘКИ КЕЧӘ МӘЧЛИСЛӘРИ

«Һүрријәтлик» давам едирди. Лап шәһәрин ортасында, күнүн-күнә орта чағында сојунлар олурду. Сајылан адамларын һәрәсинин бағчында бир дәстә атлы-түфәнкли адам һәрләнирди.

Сопра Бајрам бабамкил дә кәлид шәһәрә. Анамла мән кетдик онлара. Көрдүк Бајрам бабам әсәби һалда отагда вар-кәл едир, Фатма нәм дә бајырда тахтын үстүндә отуруб дөрд ичиндә папирос чәкир. Мәлум олду ки, Нуру дајым јарлағдан кәлән кими евләриндә олан хәл-кәбонин, бүтүн гижмәтли шәјләрин һамысыны сатыб-совуб, өзү һара дә аклиб келиб.

Бајрам бабам һеч бир сөз демәјиб, һеј әсәби һалда вар-кәл едирди. Нуру дајымын белә шулуғ чыхмасычын тәгәсирини амам јенә дә Фатма нәмдә көрүрдү.

—Сән, —дејирди,—онун бүтүн һәрәкәтләрини кишидән кизләјирдин, ишшини көндәрдији пулдан эләвә һәр ај сән дә Шушаја она хәлвәтчә пул көндәрдин, о да Шушанын һәллә-һүшләринә гошулуб, күнүнү өзүн үмүхманаларда, клубларда кечирирди...

Анам бу чүр данладыгча Фатма нәм дә муштуғу әлиндә түстү-кәләнә түстүләнә, вахты илэ икидләри јолдан еләјән ала көвләрилә кеј кими тамаша еләјирди, үзүндә һеч бир ифадә һисс олунмурду.

Атамкил нә гәдәр сорағлашдыларса да дајымы «көрдүм» дејән олмайды. Бајрам бабам атамкилә ачыгланырды ки, ахтармасынлар дағчымы.

Фатма нәмәсә бу әһвалатдан сонра һәр күн намаз гылыб кечә-күндүз оғлуна дуа еләјирди, шәһәрдәки сәјидләрә нәзир верирди. Атам бөјүк һәвәслә өз тичәрәт ишләринә башламышды, һадрут адлы ермәни гәсәбәсиндә јашајан бөјүк кешиш көчүб кетдији үчүн онун хәл-кәбондән кәтирилмиш гижмәтли мебеләрини, чохлу күмүш-гызыл габланы сатып алыб, отагларынын һамысыны Европа гәјдасында дөшәтди-верди. Бизим тәрәфләрдә олан гачагларынын дәстәләрдә кәзән дәрәбәләрини һамысы Бајрам бабамы таныдыглары үчүн атамә тохунмурдулар. Она көрә дә атам өз тачир достлары олан Әдилбәјлә, Нәриманла сәр-бәстчә Арзыз кечиб, Ирандакы һәмкарлары илэ тичәрәт едирди. Бизим ердән ипәк апарыб, ордан чүрбәчүр парчалар, филанлар кәтирирдиләр. Бизим шәһәрдә јашајан малаканлардан бәзиләри өлкәдәки гармагары-

шыгыла көрө көчүб кедирдилер. Атам онлардан биринин нече отагды ибарет фидуэе рэнкли күрсүлдү евини да бөжүк багы илэ бирликдэ саты алды. Тикити вэ кэнд тэсэрруфаты малларындан ибарет магазасын бөжүдүб, жанына бир парча дүканы да элавэ едэрэк Рүстэм адлы бн сатычы тэ'жин етди.

Сон күнлөрдэ бизим бөжүк залымыза кечэлэр шөһэрин һөрмөтл адамларындан тез-тез гонаглар кэлирди. Бајрам бабам, маһал газы Мирзэли, гөссаб Мәшәди Гурбан да онларын арасында олурду. Мирзэли онларын Бақыда гурулан тәзә мүсават адлы һөкүмәт барәдәки сөһбәләрини ешидирдим. Бајрам бабам изаһ едирди ки, нә үчүн бу тәзә һөкүмәт адыны мүсават гојуб?

—Она көрө ки,—деди,—бу һөкүмәт истајир барабарлик олсу. Һөкүмәтин сечилмәсиндә, ишиндә һамы барабар һүгүгда иштирак етисин, өзү дә бу һөкүмәт мүстәгил олсу. Азәрбајжан ајры бир һөкүмәт табе олмасын.

Һәмнин мәчлисләрдә атамдын досту, мәшһур дәјирман устасы Маһмуд да иштирак едирди. О, шүбһә илэ деди:

—Јә'ни сиз инанырсыныз ки, диванда-дәрәдә, мәсәлән, Чавад ага илэ дәмирчи Мусанын һөрмәти бир олсун?

—Нијә инанмаг олмаз?—Дејә гөссаб Мәшәди Гурбан өткәм чаваб верди.—Чавад ага көздән-заддан дүшмәјиб ки?..

Уста Маһмуд деди:

—Дүздү, Мәшәди Гурбан, бизим нә варымыз Чавад аганынкында әскиди, нә дә чамаат арасында һөрмәтимиз. Амма диван-дәрәдә јеткөрәчәксән бәјләри кечирдилер јухары баша, рәијјәт галды рәијјәтлә јиндә...

Бабам е'тираз еләди:

—Бәлкә әввәлләр һејлә олду, чүнки бөжүк дәјишикликләри бирдәм еләмәк чәтиндир. Амма вахт ки, бу фиргәннин мәрәми барабарликдир, демәк, көрәкди әввәл-ахыр белә олсун.

Газы Мирзэли дә гырмызы тубулук агачындан гајрылымш муштутундан далбадал јоғун папирослар бүкүб чәкәрәк дејирди:

—Пејгәмбәр өзү дә барабарлик тәрәфдары иди. Һәзрәт Әлинин бир арыг дәвәсиндән башга һеч нәји јох иди.

Атам да элавә еләди ки:

—Пејгәмбәр тичарәти һалал сәнәт һесаб еләдији үчүн өзү дә тичарәтлә мәшһул олурду.

Бөжүк сөвдәкәр Мәшәди Гара да инамла тәсдиг еләди ки:

—Бәјлијин баятысы чағрылыб... Кәләчәк тичарәтиндир!

Биздә олан мәчлисләрдә әсл бәјләр иштирак еләмирдилер. Лакин мән инамда онлара гаршы бөжүк бир мараг һисс едирдим. Анам шөһрәт приставы Исмајил бәјин арвады Зәһра ханымла, Чавад аганын гызы Биқә ханымла, һамамчы Мәшәди Һәбиби гызы Мәһбүбә ханымла дост иди. Буларын һәрәси бир чүр көзәл иди. Өзләри дә тез-тез бизгә гонаг кәлирдилер. Анам да тез-тез онлара гонаг кедирди вә чох вахт мән дә өзү илэ апарырды. Бәјләрин ев-ешикләри һеч дә бизимкиндән артыг зијнәтли дејилди, гонаглылары да бизимкиндән јакшы олмурду. Амма бунунла барабар бәјләр вә онларын ханымлары да, ушаглары да тагирләрә, ади пәшә саһибләринә гаршы өздәрини чох јекәхана апарырдылар. Онларын мәнимлә јашыд ушаглары бир-биринә «бәј» дејирди. Буна көрә дә мән онларла ојнамырдым. Мәсәлән, бизим алт евиниздә јашаган касыб Кәклик халанын оғлу Казымла вә ја гоншумуз чәрәкчи Ајы Темирин гардашы оғлу Әјүблә ојнамаг мәнә даһа чох хош кәлирди, эиники Чавад аганын оғлу Давудла ојнамаг. Анам да бунун үстүндә мәнни данлајыб дејирди:

—Зор дејил ки, чәкир атасы тәрәфә. Нәнәси Хәлсәнин ајаглары өм-үдә гуфли үзү көрмәјиб. Әмиси Губадын ајагындан чарыг чыхмыр. Анам билмирди ки, бәј ушагларынын јекәхана һәрәкәтләри мәнни азәткә-нәфсимә тохунур.

МҮСАВАТ ҺӨКҮМӘТИ ВӘ НӘЧӘФ БӘЈИН ЧОМАҒЫ

Бир күн атам базардан һәјәчанла кәлиб деди:

—Тәзә һөкүмәт гурулуб, адына да «мүсават һөкүмәти» дејирләр.

Анам сорушду:

—Нә демәкди мүсават һөкүмәти?

Атам деди:

—Јә'ни бу һөкүмәтдә һамы барабар һүгүгда олачаг.

Анам сорушду:

—Нә чүр, јә'ни барабар һүгүгда?

Атам күлүмсәди:

—Даһа бәјләри јухары баша кечирмәјәчәкләр. Рәијјәт нечә, онлар

дә һејлә.

Анам кәскин истәһза илэ сорушду:

—Демәли, чындырындан чин үркән кечәл Шириңлә Ибраһим бәјә

Һөкүмәтдә фәрг гојмујачаглар?

Атам ејни мәннун ифадә илэ деди:

—Јох.

Мән һәјәчанла сорушдум:

—Даһа бәј балаларына «бәј» демижәчәкләр?

Атам мәнә гәрибә бир марагла бахыб деди:

—Бәј десәләр дә, даһа әввәлик форслары олмујачаг.

Ачыг һисс едирдим ки, «мүсават» һөкүмәтинин гурулмасы хәбәрини, һаманын барабар һүгүгда олачагы хәбәрини анам шадлыгла гаршыламыр, нәјә исә шүбһә едир, анчаг бу наразылығынын сәбәби һеч өзүнә дә мә'лум дејил.

Сонра Бајрам бабамы Кәнчә губернатору Хосров бәј Султановун јанына чағырдылар. О вахт бизим јерләр Кәнчә маһалына дахил имш.

Бајрам бабам бир нечә күндән сонра кәлиб хәбәр верди ки, јеткө һөкүмәт ону бизим Гарабулаг тәзасынын «Н» наһијәсинә пристав тә'јин етмишидир.

Губернатор бабам дејиб ки: «Биз, сизи даһа бөжүк вәзифә үчүн һәзрәт тутмушуг. Күнәј Күздәкдәки ганлылығын габагыны сиз ала биләрсиниз, Араз гырагында һөрмәтиниз чоһдур. Она көрә дә һаләлик кедин ораны дүздәлиң».

Өзү дә Бајрам бабамын пристав тә'јин едилдији наһијә, маһалда ән бөжүк наһијә һесаб олунурду. Башга наһијәләрдә олан дәләдуз кәндләр дә һәмнин наһијәлә элавә олунмушду. Бабама ихтијар верилмишиди ки, стражникләрини өзү сечиб гәбул еләсин.

Бабам да Гызылбаш оғлу Алыдан башга өз елатындан бир нечә точаг оғлан сечиб, өзүнә стражник көтүрдү...

Сонра Фатма нәнәмлә бабам кетдилер Күнәј Күздәјә. Наһијәнин мәркәзи әслиндә Күнәј Күздәк дејилди, анчаг Бајрам бабам һаләлик оғрада отурмагы гәрәра алмышды. Јагин бунун да сәбәби о кәнддәки дүш-мәнчилији јатыртмаг иди. Киши кечә-күндүз онларын ичиндә олмаг истајирди.

Николај тахтдан јыкыландан сонраки «Һүрријјәтликдә» көчүб кәдән дөвләтди малакан, сарысаггал Василинин шөһэрин мәркәзиндә олаш бөжүк евини кәнд мүлкәдары Нәчәф бәј алмышды. Бу, уча, јоғун, еиб-ликүрәк, гарабыгылы бир киши иди. Өзүңү дә зоғал агачындан башм-дәмир топпузалу гырмызы бир чомагы вар иди. Чамаат арасында «Нә-

чаф бәжин чомагы» мәшһур иди. Һәтта, бу чомагың һагында чурбәчүр һағыллар да дүзәлмәжә башламышды. Бақыда гочу Нәчәфгулуунун кеңиһи нечә әркөјүн идисә, Гарабулагда да Нәчәф бәжин чомагы һејлә әркөјүн иди. Бәј, шәһәрә кәзмәјә чыханда чомагының һансы дүкандә гојсајды, о дүканың саһиби тохунулмаз һесаб олуурду. Нәчәф бәј һөкүмәтсизлик заманы шәһәрин бир нечә тәзә ағасындан бири иди. Бу ағалардан һәр бириһин даһында бүтөв бир алатың доһитанлы атлары дајанырды. Јәһни онлардан һәр бири бир аға иди. Мүсават һөкүмәти гуруландан соңра да бу чур ағалар гәтијјән ипә-сапа јатмырдылар. Дејсәң, мүсават һөкүмәти дә һеч бунулла марагланмырды. Атамкил данышырдылар ки, Нәчәф бәј малакандан алдыгы евиниң балкониңда вар-кәл едәрәк ачыгы-ачыгы дејирмиш: «Ә, бу нә Азәрбајҗанды? Сән өлсәң она бир чомаг вурарам, дармадагың олар».

Белә көрүңүр ки, ғырмызычомаг Нәчәф бәј «Азәрбајҗаның», «Азәрбајҗан һөкүмәти»ниң нә демәк олдуғуну һеч билмириши. Әһлаһзәрәт чар һөкүмәтининиң сјасәти һәтиҗәсиндә, демәк олар ки, «Азәрбајҗан» сөзү һеч иҗланмириши. Әһлаһзәрәт чар үсули-идарәси тәрәфиндән едләмиш инзибати бөлкү әсәсиндә Азәрбајҗан өлкәси, маһалларының ады илә адланармыш. «Кәңчә губернијасы», «Газах», «Шәмкир губернијасы...». Она көрә дә Нәчәф бәј кими бисавад, ғырмызычомаг саһибләриң өз вәтәнләриниң адыны белә унутмушдулар.

Атамкилин сөһбәтләриндән ону да һисс едирдим ки, бу јени һөкүмәт атамда вә онуң мәчлисиндә иштирак еләјәнләрдә, нә исә, јени бир әһвали-руһијә доғурмушду. Биринчи дәфә олараг мән онларын сөһбәтләриндән тез-тез «милли азадлыг», «милли Азәрбајҗан һөкүмәти» кими ифадәләр ешидирдим. Мән биринчи дәфә олараг атамның дилиндән «вәтән» сөзү ешидирдим. Мәнә елә кәлирди ки, бу сөз индијә гәдәр һардаса унутулуб галмышды вә јалпыз инди чыхырды мејдана, мәним атам инди, јалпыз инди бу сөзүн мәһнасына баша дүшүрдү. Мән соңралар, ағлым бир шеј кәсән вахтларда тәкрар-тәкрар бу хатирәләрә гәҗидырдым. Баша дүшүрдүм ки, харичи истилаларың һакимијәти, өлкәһини ајры-ајры ханлыгларә парчалаһмасы, хусусән Аразын о тајында Иран шаһларының, бу тајында исә чаризмин гәддар сјасәти һәтиҗәсиндә мәним һәмвәтәнләрим, һәтта, өз вәтәнләриниң адыны, һансы милләтә мәһсуб олдуғларыны белә унутмушлар. Тәсадүфи дејилди ки, о заман чар һансы бир кәндлидән сорушсајдылар: «Һансы милләтдәһсән?», чаваб верәрди ки: «Мүсәлманам».

Мүсават һөкүмәти гуруландан соңра ушағлардан дәстәләр дүзәлиб, онларә милли маһнылар өјрәдирдиләр. Мән бөјүк бир марагла һәмһин дәстәләрдә иштирак едирдим. Јашда биздән бөјүк оғланлардан бизә башчылар тајин едирдиләр вә биз онларын көмәјилә әскәр кими сыраја дүзүлүб, аддымлаја-аддымлаја маһны охумагы өјрәнирдик. Лакин мән ушаг да олсам көрүрдүм ки, бизим дәстәләрдә бәј ушағлары даһа һөрмәтли, даһа әзиз тутулу. Мәним кимиләр исә, атамыз нә гәдәр варлы да өлсә, јенә рәијәт һесаб олуиурду. Бу да мәним иззәти-һәфсимә тохунурду. Мән бәј ушағларының ләвғалыларыны һисс едирдим вә урәјимдә онларә кин бәсләјирдим. Демәк, мүсават һөкүмәтиндә дә онлар әзиз-хәләф идиләр.

БАЈРАМ БАБАМА КҮЛЛӘ АТЫЛМАСЫ ВӘ ГОЧА ГАЧАГ

Атамның тичарәт ишләри дә күндән-күнә тәрәгги етмәкдәјди. О, мај кәтирмәк вә ја мал апармаг үчүн тез-тез Бақыја кеҗиб кәлирди. Мәһәмәд Әмин Рәсулзадәһини орда ешитдији һитгәләриндән данышырды.

Һәмһин бу дөврдә аһамның малҗаријасы јенә дә башламышды һәр күн бәрк титрәдиб ғыздырды. Вурулан иҗнәләрин јерләри дә чиркәләмиши. Һәмһин јаралар сағаландан соңра доктор Гулијев мәсләһәт көрдү ки, бир-һки ај аһам кәндә кеҗиб һавасыны дәјиһсин, бизим кәнд дә һавасы. сују јахшы олан, јајлаг сајаг бир јер иди. Она көрә дә аһам, бачым Маһтаб, бир дә гуллуғчумуз Зинјәт фәјгоһна әјләшиб кетдик Күнәј Күздәјә.

Бајрам бабамкил јенә дә бизим кәнддәки евдә галырдылар. Бабамаһын идарәси исә Николај вахтында тикилмиш, үстү ғырмызы дәрәҗәли «дәфтәрхана»да (чамаат бинаны белә адландырды) јерләһмиши.

Әлбәттә, мән јенә һисс едирдим ки, әсли Вәли ушағындан олан һәмһин арвады бизим кәлишимиздән вә бабамкилин дә онларын бинаһынәдә олмасындан һеч дә хошһал дејил. Аһчаг шүһнаһиз ки, о, буну үзә вурмаға чәсарәт еләмириди. Аһам да һәмһишә гуллуғчумуз Зинјәтә бәрк-бәрк тапшырды ки, сәрваһт олсун, әһмин арвады сујуң, биһмишин иҗтәһә зәһәр атар.

Бабам ишә чоһ кәһкин башламышды, бүтүн ағсаггалларын дилиндән кағыз алмышды ки, һәр кәс өз тајфасына чавабаһ олсун, лакин әдавәт, кин о гәдәр шиддәтли иди ки, адамларың орда-бурда кизләниб, бир-бирләрини вуруб-доғрамағларының габагыны аһмаг мүмкүн олмурдү. Бабамаһын ад-һанына баһмајараг, стражникләри әсаһлы бир иш көрә билмирдиләр.

Соңра бир кечә гәрибә бир һадисә олду. Бајрам бабам кәндин сајылан, сајтал адамларындан һесаб едилән, јүз әлли-јүз-алтмыш кило, бәлкә дә артыг, ағырлығы олан һачыоғлу Алмәммәдлә гонаг отағында, стол әтрафинда әјләшиб сөһбәт едирди. Ортада отузлуғ нефт чырагы јанырды, мән дә халының үстүндә отуруб онларын сөһбәтинә гулаг аһаса ојаһырдым. Бирдән јахында күллә сәси курлады вә ејни анда да чырағың шүһсәһиң чиликәһниб јерә күкүлдү. Бабам чалд галыб, ачыг тапының габағындан кери чәкилди, Фатма нәнәм, аһам о бири отагдан һевлиһак кәлдиләр.

Бајрам бабам саһит сәслә деди:

—Јахшы, сәс-күј салмајын, чырагы јандырын.

Аһам столу далдаја чәкәрәк тәзә шүшә кәтириб чырагы јандырдан соңра һачыоғлу Алмәммәд бабама деди:

—Чыраг сәһини габағында иди, демәк, ачыг гапыдан, дүз сәһни иһшан алыб, атыб.

Бабам паһирос јандырараг киһиниң сөзүнү тәсдиг еләди:

—Еләдир.

Алмәммәд деди:

—Вәли ушағының иһшидир.

Фатма нәнәм гәзәблә сәлаб етди:

—О көдәк иһаның һијләһиди!

Мән билирдим ки, Фатма нәнәм «көдәк иһан» дедикдә мамаһын әри Әбдүләзиз нәзәрдә тутур.

Бајрам бабам динмәди.

Алмәммәд, бабама деди:

—Арвадың сөзүнү гәриблијә салма.

Бу заман ири бығлы урјадниклә стражникләр тәләһик кәлдиләр.

Урјадник әһһини көзүнүн үстүнә гојуб, деди:

—Чәвәб пристав, кәндин арасыны кәзиб нәзәрәт едирдик. Күллә сәһи ешидиб јујүрмүшүк.

Һачыоғлу Алмәммәд урјадникдән сорушду:

—Дамың үстүндән дүшүб гачан адамы көрмәдһиниз ки?

Урјадник чаваб верди ки:

—Ора бахмаг аглымызга кэлмэјиб.

Атамкилин һәмнин бөјүк даш евлориндэн савајы һәјәтдә чох гәдиндән галмыш вә инди ичиндә барама бечәрилән бир дамлары да вар иди, белә дамларын үстү күнбәз кими јумру олурду.

Алмаммәд деди:

—Күлләни дамын үстүндән атылар. Дамын үстүндән бахандә ачыг гапыдан отагын ичи ајдын көрүнәр.

...Бу әһвалатдан ики күн сонра гачаг Ханмурад бүтүн дәстәсиндә Байрам бабамкилә гонаг кәлди. Гојун кәсилди. Бөјүк артырмаја салымыш халынын үстүнә әјләшәрәк јејиб ичдиләр.

Сонра Ханмураддан анам сорушду:

—Нија даһа үзә чыхмырсан?

Гачаг да күлүмсәјиб зарафатјана деди:

—Ај Јагүт бачы, гартал дағда-дашда һәрләнмәјә адәт еләјиб.

Ону кәтириб әһилләшдирмәк узун ишдир.

Әкәр бир айы адам өзүнү, мәним ән чох севдијим икид гартала бәнзәтсәјди, бу мәнә ловғалыг кими көрүнәрди, амма Ханмурадын демәси елә бил ки, мәним хәјалымы чәкиб гарталлар ојлағы олан јухарыгызылбоғаз, Салварты дағларына апарды вә санки Ханмурад да һәмни алапача үркәнин үстүндә о дағлара галхыб чән-думан ичиндә јох олду.

Вәли ушагындан олан адамлар узагда дајаныб, Әфәнди ушағы илә гоһум олан приставла гачагларын бу јахынлығына кинли-кинли тамаша еләјирдиләр.

...Ханмурадын дәстәси кетмәмишди ки, гачаг Мәшәди Тәһмәзин дәстәси кәлди. Бу, уаунасгаллы, ортабөјлу бир гоча иди. Сагаллы, бығы, јоғин ки, хынадан гырмызы иди. Башы азча әсирди, диагонал, чухасынын алтындан ики патрондаш бағламышды. Амма түфәнкини атыларындан бири көтүрмүшдү. Ајағларында гысабоғазлы чәкма, башында ири, түклү папаг варды. О, кәлән кими гачаг Ханмурад вә јолдашлары јана дурдулар, јалныз киши кечиб дөшәкчәнин үстүнә әјләшәндән сонра отурдулар. Байрам бабам евдә олмадығы үчүн Фатма нәнәм кәлиб, еһтирамла деди:

—Хош кәлмисән, Мәшәди Тәһмәз.

Киши дә тәмкинлә чаваб верди:

—Хош күнүн олсун, Фатма ханым.

Сонра Байрам бабам кәлди. О ичәри кирәндә Мәшәди Тәһмәз ајага дурмаг истәди, бабам чәлд ирәзиләјиб чинләриндән јапышараг ону галхмаға гојмајыб, һөрмәтлә деди:

—Мәшәди, хош кәлмисән.

Гоча гачаг башыны хәфифчә тәрпәдиб, динмәди. Байрам бабам һәмнә стулда отурады. Амма бу дәфә јәгин ки, гоча гачага һөрмәт әләмәти олараг онун јанында, дөшәкчәнин үстүндә әјләшди. Гачаг Мәшәди Тәһмәзин һағында чох ешитмишдим. Күрдобалылар ону «хәшбәхт гачаг» әдландырырдылар, чүнки әлли илә јахын иди ки, гачагыб едирди, нағыллара чеврилән атышмаларда, вурүшмаларда олмушдү, нечә дәфә күллә дәјмишди, амма һамысындан да саламат гуртармышды. Ики оғлу да өзү илә гачагыб едирди.

Бабам, гонаг јанында дајанмагына ачыгланмадығы үчүн пәнчәрәјә сөјкәниб гоча гачага тамаша едирдим. Ону бу јашда нечә ат чапдығына, башы әсә-әсә нечә күллә атдығына тәәччүб едирдим. Ону икиликләри һағында ешитдикләрим инди мәни һејрәтә салырды. Елә бил ки, белиндә гоша патрондаш олан, узун саггаллы, башы әсән бу гоча тәәччүблү бир әфсанәдән чыхыб заһир олмушду. Мән чаван Ханмурадын да, һөкумәт адамы олан бабамын да она нечә еһтирам етдикләрини

сорушдум. О, габағындакы чајдан елә гајнар-гајнар көтүрүб бир гур-гур алараг:

—Байрам,—деди,—(мән биринчи дәфә олараг бабама «Байрам бәј» дејилә, «Байрам» дејә мүрачнәт едилдијини ешидирдим) сән бизи үзә бахмаға чағырырсан, јә’ни бу тәзә һөкумәтдән әглин бир шеј кәсир?

—Нә барәдә, Мәшәди?—дејә бабам сорушду.

Гоча гачаг деди:

—Јә’ни бу ахырачан дуруш вериб дајана билмәкә?

Байрам бабам бир гәдәр фикирләшиб деди:

—Әкәр харич көмәк еләсә дуруш верәр.

Гоча гачаг чајыны архајын ичиб, стәканы нәлбәкијә гојараг соруш-

т:

—Ахы, бу тәзә һөкумәтин мәрәмы нәди?

Бабам бу суалы көзләјирмиш кими дәрһал чаваб верди:

—Бәрабәрлик!

—Нә чүр бәрабәрлик?

—Јә’ни дөвләтлинин дә, касыбын да, бәјин дә, рәијјәтнин дә һүгүгу бәрабәр олачак.

Ханмурад гызғын деди:

—Ај дајы, (о, бабама «дајы» дејирди) јенә дә бәј-бәјди, рәијјәт-рәијјәт.

Гачаг Ханмурадын бу сөзләри мәнә гәрибә бир руһ дүшкүндүју арадырды. Доғруданмы бәј ушағлары јенә дә әввәлки идднәларында ачағлар?

Сонралар мән о күнләри хатырлајанда баша дүшдүм ки, гачаг Ханмурад һағлы имиш. Мәсәлә орасында олуб ки, мусават һөкумәтинин бәрабәрлик идејасы әслиндә мүчәррәд бир шеј имиш вә онун реал рәлијјәтиндә бу «бәрабәрлик» һисс олунурмуш. Онлар зәһмәткеш халыны көзүачыг, габагчыл адамларыны дөвләт ишләринә нәинки чәлб етмиш, һәтта, бу барәдә һеч дүшүнмәмишләр дә. Мусават партијасынын үзвү олан мүлкәдарларын һеч бири өз мүлкүндән әл чәкмәмишди. Әксинә, Ханмурад дејән кими бәјләр јенә дә өз бәјликләриндә гачагыб, ади чамаага јухарыдан ашағы бахырдылар. «Мусават», «Бәрабәрлик» сөзләри кагыз үзәриндә галмышды.

Гоча гачаг сорушду:

—Јахшы, онда бунула Русијада гурулан тәзә һөкумәтин нә фәрги бар? Дејир, онларын да мәрәмы бәрабәрликдир.

Байрам бабам деди:

—Русијада гурулан болшевик һөкумәтинин мәрәмнамәси бәјләрин, дөвләтлиләрин гәти зидднәдир.

Гоча гачаг гәрибә бир күмраһлыгла сорушду:

—Бәс онда бу нечә бәрабәрлик олду?

Бабам деди:

—Онлар бәрабәрлији анчаг јохсул кәндлиләрә фәһләләрин бир-бириндә көрүрләр.

Гоча гачаг сорушду:

—Бәс дөвләтлиләр, тачирләр, бәјләр нә олсун?

Бабам деди:

—О гурулушда дөвләтли, бәј, аға олмамалыдыр.

Гачаг Ханмурад, бабама деди:

—Дајы, чанынчүн о елә әсл мәним кимиләрнин һөкумәтидир. Бизни дүзләрә салан бәјләр, ағалар олмајыб!

Мәшәди Тәһмәз динмәди. Бабам деди:

—Мәсләһәтдир ки, сиа даһа гачагылыг јерә гојасыныз.

Узун бир сүкут кечди. Нәһајәт, Мәшәди Тәһмәз сорушду:

—Јахшы, бәс Аразын о тајындакыларын иши нечә олачаг?

Бабам деди:

—Һәләлик о барәдә бир сөз демәк олмаз, Мәшәди. Анчаг әкәр бу јени һөкүмәтимизи мөһкәмләндириб сахлаја билсәк бәлкә кәләчәк дә елә бир вәзијјәт јаранды ки, бирләшә билдик.

Мән Фатма нәһәмдән ешитмишдим ки, гачаг Мәшәди Тәһмәзин вәди о тајлы гызыдыр, јәни Чәнуби азербайчанлыдыр. Умумијјәт Араз бојунда јашајан Шимали азербайчанлыларын чоху о тајдакы азербайчанлыларла гоһум-гардаш иди.

Јенә дә узун сүкут. Гоча гачаг тәмкинлә деди:

—Байрам, сән даш гојан јерә биз баш гојарыг. Анчаг изим вер бә аз көзләјәк. Сулар дурулсун, көрәк дүнја нә чүр олур...

Бу сөвләри дејәндә мән, гоча гачагын көзләриндә бир парылт көрдүм. Бабам даһа бир сөз демәди.

Јејиб-ичәндән сонра Ханмурад илә јолдашлары артырманын бә тәрәфинә кәләрәк көзәл Ајнанын вурулдуғу јердә нишана гојдурулмагә башладылар. Мән бөјүк бир тәәччүблә көрдүм ки, Ханмурад атлылары арасында ондан да сәрраст атанлар вар вә Ханмурад бундан һеч дә пәрт олмур.

Мән елә күман едирдим ки, дүнјада Ханмураддан јахшы күман атан олмаз.

Байрам бабамла Мәшәди Тәһмәз дә евдән чыхыб кәлдиләр. Го гачаг нишанаја бахыб, өз адамларындан биринә деди:

—Мәним түфәнкими кәтир.

Мән лап ирәли јеријәрәк көзүмү дикмишдим онун үзүнә. О, ај үстүндә түфәнки үзүнә көтүрүб, башы вә әлләри әсә-әсә атды. Биринчи нишана көјә соврулду. Түфәнкин киллизләрини чыхарыб, јенә дә атыды. Икинчи нишана да көјә галхды. Сонра түфәнки јанында дајәнмиш чаван гачаг вермәк истәјәндә Ханмурад зарафатјана деди:

—Әрәнләр үчәчән дејиб, әми!

Гоча гачаг түфәнки тәкрат үзүнә көтүрүб атды вә үчүнчү нишаны да бурандан сонра, Ханмурада тәрәф дөнүб деди:

—Тәһмәзин башы әсә дә, көзләри һәлә ишыглыдыр.

Ханмурад деди:

—Әми, аллаһ сәнә бундан сонра да јүз ил өмүр версин, јүзүндә белә атасан!

Киши көзләрини көјә дикәрәк салават чевириши киши әлиһи үзүнә чәкиб, гәрибә бир инамла сәсләнди:

—Амин!

Сонра Ханмурад, ашағыда топлашыб гачагларын нишана атмасына тамаша еләјән адамлар ешитсин дејә, бәркдән деди:

—Әши, Байрам дајы, дејирләр Күнәј күздәкдиләр кечә гаранлыг кизләниб сана күллә атылар, изим вер, биз дә ашкарда онларла һәһәсаб чәкәк.

Байрам бабам да бәркдән деди:

—Елә шеј олмаз. Күллә атан бир гәләтди еләјиб.

Ханмурад деди:

—Дајы, валлаһ бир дә һејлә шеј ешитсәк, һеч сәнин хәбәрин олмәдән кәлиб күллә атан тајфанын мәмә јејәндән «пәпә» дејәнә һамасыны күлләдән кечирәчәјик!

Атамкил әбәс јерә мәнә «әллама» демирдиләр, мән чох балача олсам, һисс едирдим ки, мусават һөкүмәтинин пристагы олан Байрам бабам өз стражникләриндән, өз һөкүмәтиндән чох, гачаг достларыны күчүнә архалайыр. Өз јахын адамлары олан Әһмәдалыја, Нәчәјя, Мәшәди Тәһмәз оғлуна архалайыр, онларә үрәк гызыдыр. Бабам күллә атыр...

...яндан сонра онлар кечә сәһәрә гәдәр нөвбә илә кешик чәкирдиләр. Сонра Байрам бабам бундан хәбәр тутуб, гадаған еләди.

Сонра гачаглар атланыб кетдиләр. Онларын бабама күллә атылдан сонра бу чүр дәстә илә кәлиб-кетмәләри көрүнүр, јени һөкүмәтин бир нумажәндәси олан бабамын мөвгејини бүтүн рајонда мөһкәмләндириди, бабам әмр верди ки, кәнддә кечә бүтүн евләрдә чыраглар јансын. Ону да билдирди ки, бүтүн евләр нәзарәт алтында олачаг. Гаранлыг дүшәндә Күнәј Күздәјин евлериндә далбадал чыраглар јанды. Лакин Байрам бабамын стражникләри хәбәр кәтирдиләр ки, дөрд евлә чыраг јандырмагдан бојун гачырырлар. Бабам да әмр верди ки, әкәр чыраг јандырмасалар ев саһибләрини кәтириб дама салсынлар. Бундан сонра онларын да чырағы јанды.

...Бунлар һамасы мәним үчүн алашылмаз әһвалатлар иди. Мән ишығы севиридим. Парлаг күнәш ишығы мәнә севиңч доғурурду. Онбешкүңлүк гаранлыгдан сонра тәзә чыхан ораг шакили Ај да мәнә севиңч доғурурду. Дағлары, чәлләри сүд киши ајдынлыг еләјән онбешкүңлүк Ај мәнә хош мүркү кәтирирди. Шәһәрдә, залымызда јанан бөјүк газ чырағы мәни фәрәһләндирирди. Амма инди Күнәј күздәкдиләр чыраг јандырмага чүрәт етмирдиләр. Чүнки һәр кәс өз дүшмәнинин бу ишыгдан истифадә едәрәк гаранлыгдан күллә атыб ону өлдүрәчәјиндән горхурду. Инди бабамкилин јандырдығы отузлуғ лампанын ишығы мәни дә горхурду, чүнки мән бабамы чох истәјирдим...

КҮНЕЈ КҮЗДӘКДӘ НӘЛӘР ДҮШҮНҮРДҮМ...

Мән үрәјимин дәринликләриндә Ханмурад киши бир гәһрәман олағамы арзулајардым. Мән кечәләр јеримә кирәндән сонра да бу барәдә узун хәјәлләра далырдым. Өзүмү, нечә атлы-түфәнкли адамы тәк-башына гојун сүрүсүнүн ичиндән чыхмага мәчбур еләјән Ханмурад киши бир икид тәсәввүр едирдим. Лакин Ханмурадын бу дәфә анама данышдығы бир әһвалат мәним бу ширин хәјәлларымә алт-үст еләди. Ханмурад о тајда (јәни Аразын о тајында, Чәнуби Азербайчанда) бир дүшмәниндән нечә гисас алдығыны нағыл едирди.

О, нәш'ә илә данышырды ки, чискили, гаранлыг бир кечәдә өз дәстәси илә гәфил һәмнин дүшмәнин алачығыны мүнәсирә едәрәк, ушагдан бөјүжә һаманы нечә күлләбаран еләјиб гырырлар...

Анам һәссас гадын иди. Кичик бир сарсынты онун бәнизини дәрһал солдурурду. Инди бу әһвалаты ешидәндә дә рәнки агарды вә о, һәјәчан-ла сорущу:

—Јазыг арвад-ушағын нә тәгсири варды?

Ханмурад ејин нәш'ә илә деди:

—Дүшмән-дүшмәнди, чимди арвад-ушага бахан?!

Амма бу сөһбәтдән габаг мән хәјәла далырдым ки, әкәр Ханмурад киши бир икид оларамса, јелди күп, јелди кечә ат сүрәрәк кејиб ағ дивә нечә өлдүрәрәм вә онун оғурлајыб апардығы көзәл гызы нечә хиләс едиб, анасынын јанына гајтарарам вә анасы да нечә севиңчиндән ағла-јараг мәнә «сағ ол» дејәр...

Ханмурадын о дәһшәтли әһвалаты вә о әһвалаты данышаркән кәзәл-солгун үзүндә дујдуғум нәш'ә мәнә алашылмаз гүссә доғурду, бир-дәи-бирә мән өзүмү нә исә гижмәгли бир шеј итирмиш киши һисс еләдим. Нурани саггаллы, башы әсән вә әлли илдән артыг гачагыг еләмиш Мәшәди Тәһмәзин нишана атдығы заман балача көзләриндә көрдүјүм парылты мәнә инди гәрибә бир ваһимә доғурду. Мәнә елә кәлдди ки, гәфил өз овунын үзәринә тулланыб, ону бир анда парчалајан пәләнки дә көзләриндә јәгин белә вәшин парылты олур. Мән тәрәкәмә гоһумла-

рымдан ешитмишимди ки, ыртгычы һейванлардан эн ханни чанавардыр. Анчаг, нә үчүнсә, гоча гачагың көзүндәки парылты мәнә чанавары дедир, мәнә пәланки хатырладырды. Артыг гачаг Ханмурад мәним хиләсә кар гәһрәманы ола билмирди. Јә'ни мән даһа ону о чүр тәсәввүр еләјә билмирдин вә буна керә дә мәјүс олурдум вә мән белә анларда өзүмү жалгыз вә көмәксиз һисс едирдим. Сонралар гачаг Ханмурадын бабам-килә кәлиши, јолдашлары илә балкондан нишан атмалары даһа мәним әввәлки кими фәрәһләндирмирди.

Гырх адамы бир-биринә гырдыран Көдәк Нисә исә һәр дәфә габагыма чыханда мән Фатма нәнәмин нағылларында ешитдјим ана дивни хатырлајырдым. Бу арвадын ана див кими сары балта дилләри, бујунузу јох иди. Бу арвад ана див кими нәнәнк дејилди вә онун кими дәншәтли дәрәчәдә ејбәчәр көрүнмүрдү. Бу арвад инсан иди, өзү дә мәним һәр күн көрдүјүм Хәлсә нәнәм кими, башга гарылар кими инсан иди. Демәк, бу ана див инсан чилдинә кирмиши. Инсан чилдинә кирдији үчүн дә бүтүн өвләрә асанлыгла јол тапыб, ушаглары анасыз, аналары ушагсыз гоја биләрди. Ким билир, бәлкә әмиң оғлу Бәһлулун анасынн чаду еләјиб силл азарына салан елә һәмийн бу Нисә гары имиш? Ахы, дејирләр, Нисә гары Вәли ушагында олан Әбдүләзинин бөјүк бачысыдыр. Көдәк, бели әјри, бојну гыса, башы чийилләринин арасына кирмиш вә дејиләнә көрә сон дәрәчә һиләкәч бир адам олан Әбдүләзиз өзү дә мәкәр инсан чилдинә кирмиш див дејилими?!

Аналығы әмиң оғлу Бәһлула аллаһ күнү вермирди, һей дөјүб ағладырды, Бәһлул даим ач олурду. Мән евимиздән јағлы чәрәк, кишимин апарып верирдим она вә онун ичиндә адам јашамајан дамларынын дәнлизиндә бу шејләри нечә ачкөзүлүкә једијинә тамаша едирдим. Јағлы чәрәкдән мәним зәһләм кедирди. Чох конфет једијини үчүн ширин шеј дә үрәјими вурурду. Мән фикирләширдим ки, әкәр анам өләрсә мәним дә атам әјри бир арвад алар вә о да мәним Бәһлулун күнүнә салар.

Губад әмиң һәр ачшам тарладан, ја «Гажабурну» бағларындан гажыдарга чарыгыны чыхарыб, дәстәмәз алараг ири ајағларыны јујуб, намаз гыларды. Сонра да јердә, пәлазын үстүнә салымыш көһнә дешәк чәнин үстүндә бардашгурма әјлшәрәк арвадынн динмәз кәтириб гојдугу гатыч-чәрәји вә ја довғасыны ширин-ширин јејирди, бир дәфә дә олсун оғлу Бәһлулун әһвалыны сорушмазды, ач-тох олуб-олмадыгы илә марагланмазды. Елә бил ки, о, Бәһлулун тох олдуғуна әмин иди. Демәк, әкәр анам олмасайды, мәним дә атам бу чүр едәрди.

Бу нәтичәләр мәним аңамн үстүндә јарпаг кими әсмәјимә сәбәб олурду. Аңамн башы агрыјанда вә ја гыздырмасы кәләндә мән өзүмү олдугча бәдбәхт һисс едирдим. Һәтта хәлвәтә чәкилиб ағлајырдым да.

Беләликлә, өкеј ана мәнә дүңянын эн гәддар мөхлуғу кими көрүңүрдү.

Мәним гапалы әләминдә бир тутгунлуғ һөкм сүрмәкдәјди. Әлбәттә, бу тутгун әләм барәсиндә мән һеч кәсә бир сөз демирдим, јә'ни демәк һеч ағлыма да кәлмирди, чүнки мән бу тутгунлуғу јалгыз һисс едирдим. маһијәтини, сәбәбләрини ајдын дәрк еләмирдим, елә бил ки, харичдән алдымы тәсирләр бу тутгунлуғу кетдикчә түндләширдирди.

Фатма нәнәм дәрдини һеч кәсә сөјләмәсә дә, өз-өзүнә олан данышығларындан көрүрдүм ки, бүтүн фикри-зикри, инди ким билир, һарларда олан оғлу Нурунун јанындадыр вә өз-өзү илә олан данышығында о даима Бајрам бабамы кунәһландырырды. Евдә тәк олдуғу заман (нәнәм мәни ушаг һесаб еләдији үчүн јанымда өз-өзүнә данышығдан чәкимирди) тахтын үстүндә әјлшәрәк көзләрини гаршысында бир нөгтәјә зилләјиб муштугла папирос чәкә-чәкә һей дејирди:

«Чаванын бејни ган олар...Кәрәк башына ағыл гојасан. Киши јайлағда гәрдашынын кунәһыны төкдү јазыг ушағын үстүнә, та демәди ки, тәк олдумду...».

Фатма нәнәм бу чүр сөзләри бәлкә күндә јүз дәфә јана-јана тәкрар едирди. Һәр дәфә намаз гыланда оғлуна дуа едирди вә нәнәми оғлу сарыдан олан бу кизли дәрди мәндә үмидсиз бир гүссә доғурурду. Кәләл Ајнанын вурулуб јашыл отларын үстүнә сәрилмәси, сонра ону пәлазын арасына гојуб, апармалары көзүмүн өңүндән чәкилмирди. Јайлағдакы Гарача илә бурадакы әмиң оғлу Бәһлул мәним хәјал әләмин даими иштиракчылары идиләр. Бирн көзүмүн габагында чанланак кими о бири дә бөјүрдән чыхырды.

Бајрам бабам да бүтүн күнү өз ишиндә олурду, башга кәндләре кедирди. Мәнә елә кәлирди ки, Бајрам бабам дүңянын эн мәрһәмәтли адамыдыр. Анчаг бир күн дәншәтли бир әһвалат көрдүм. Јасавуллар орта бојлу чантараг бир киши тутуб кәтирмишидәр. Бајрам бабам һәјәлдә ону үзү үстә јерә јыхдырды. Ики јасавул бир тәрәфиндә, икиси дә о бири тәрәфиндә дурараг пейчәјини, көјнәјини јухары сивириб чылпаг белинә шаллагла дөјмәјә башладылар. Адамлар тамаша едир, јасавулар шаллаглајырдылар. Кишинин бели гыгырмызы гызармышды. Нә һәјәт, о, давам кәтирмәјәрәк гышгырды. Јалғыз бу заман бабам јасавуларә әмр етди ки:

—Дајаныш!

Јасавуллар ону галдырыб, јенә дә голларыны архасында бағладылар. Сонра бабам ораја јығылан адамларә хитабла деди:

—Бу адам һачы Фәрзәлинин бир еркәјини оғурајыб, кәсиб. Ким оғурулғ еләсә, бузун көкүнә душчәк!

Бирдән голлары архасында бағлы һәмийн дөјүлән киши һәзәчәһләт: —Ај бәј, —деди—еркәји кефимдән оғурамамышам. Беш көрпә ушағым будур, ики ајдыр ки, пенчәрлә доланыр. Һачы Фәрзәлинин дөрд-беш мин гојуну вар.

—Бәс сәнинки нијә јохду?—дејә пристав ачығланды. Нијә ушаглајијан һаггында вахтында фикирләшмәсиң? Һачы Фәрзәли о дөвләти башгаларына чобан олмагга газаныб, амма сән күнортајачан јатыб, көзүңү дикмисэн онун-бузун варына, аллаһын јолундан чыхыб оғурулға туршанмысан.

Мән һәгигәтин нәдә олдуғуну ајдынлашдыра билмәсәм дә, бабамың бу адамы дөјүдүрмәси мәнә пис тәсир еләди. Мән фикирләшдим ки, әкәр бу кәндлинин беш балача ушағы ачдырса, дөвләтли һачынын бир гојунуну кәтириб кәсәндә дүңја дағылмаз ки?...». Кишинин көрүңүшү мәни инандырырды ки, онун көрпә ушағлары ачдырлар! О көрпә ушағлар мүхтәлиф шәкилләрдә көзләрин гаршысында чанланырлар. Мән онларын гапыдан ичәри кирән аталарына диклимиш ач бахышларыны, арыг, солғун бәнизләрини көрүрдүм вә бу мәни о гәдәр мутәссир едирди ки, бабамын онларын атасына еләдији төһмәт һаггында дүшүнә билмирдим. Мән анчаг көзләри гапыдан ичәри кирән аталарынын әлине диклимиш балача ушағларын ач көзләрини көрүрдүм вә о күнү мән аңамың, Фатма нәнәмин тәкидинә бахмајараг сәләрдән ачшамаман һеч нә јемәдим. Мән ачлығын нечә мурдар, хошакалмәз шеј олдуғуну көрүрдүм. Мән о кәчә һәмийнә олдуғу кими јатмазда әһвал Бајрам бабамын јанында узаныб онун мәни күлдүрмәк үчүн еләдији мәзәли сөһбәтләре, нағыллара гулағ асмадым, даһа доғрусу, гулағ аса билмәдим. Мән инди дә сәбәбин өзүмә изаһ елијә билмирәм ки, на үчүн о күнү өзүмү о гәдәр бәдбин, о гәдәр кәдәрли һисс едирдим? Әү дә санки мәним кәдәрин гара бир булуд кими бүтүн дүңянын үзәринә чөкүб һәр шеји пәришан еләмишиди. Күнәј Күздәји бурујән ачлы-

ғын дәһшәтәни мән инди һисс едирдим. Кечә ачларын фәрјадыны ешидорәк, узун заман јухуја кедә билмирдим. Онлар биз олан евин әтрафына топлашараг: «Ај бәј, уу...»—дејә түкүрпәрдән бир сәслә ғыш-гырырдылар. Онлар чөрәк истајирдиләр.

Мән Бајрам бабамкиллә бир отагда јатдығым үчүн кишинин гаранылгда, јерин ичиндә далбадал чәкдији папиросларын көзәртисини көрүрдүм.

Сонра јасавулларын мүшајәтилә бабамкилин гапысына бир нечә араба ун кәлди. Анамкил дејирдиләр ки, «бу уну һачә Зейналабдин Тағыјев көндәриб».

Сонра ачлар төкүлүб кәлдиләр вә бабамын әмрилә һәмнин уну пајламаға башладылар. Әввәл адамлар елә басабас, елә ғышгырыг сәлдырдылар ки, аз галырды һүчүн еләјиб, ун јығылан анбары дағытсынлар. О заман Бајрам бабам балкона чыхыб, бәркәдән деди:

—Чамаат! Әкәр белә еләсэниз, анбарын ағзыны мөһүрләтдирәчәк! Стражникләр дә әмр верәчәкәм јахын кәләни күллә илә вурсуңлар!

Бүтүн сәс-күј бир анда кәсилди. Ачындан гујунун дибинә дүшүмүш кәзләр дәһшәтлә кишијә зилләнди. Даһа һеч кәс чыңгырыны чыхармаға чәсарәт еләмәди.

ЈЕНӘ ШӘҺӘРДӘ...

Бир нечә күндән сонра бабам амамкилә хәбәр верди ки, ону «Ағзасына рәис тәјин еләјибләр. Она көрә дә көчүб кетдик шәһәрә, евимизә...»

Сонра Бајрам бабам күркүнүн үстүндән ики патрондаш чәкли кәдәк бешатыланы долдурду, ағач гобурлу онатыланы белинә бағлајараг мөшһүр кәһәр атына миниб, Ғызылбаш оғлуңун мүшајәтилә «Ағзасына јолланды. Фатма нәнәм бабамын ардынча су атды. Бабам јола салмаға атамла амам да кәлмишдиләр. Новруз бајрамындан кечмәсинә бахмајараг, чәлләр һәлә гар иди, амам бабамын ардынча бахараг деди:

—Кишијә сојуг олачаг.

Атам деди:

—Сојуг олмас, анчаг аллаһ еләсин ки, гаҗаг-гулдурә раст кәлмәсин.

Амам гајғысыз чаваб верди:

—Дәдәмлә Ғызылбаш оғлу јүз адамын габағыдырлар. Гаҗаг-гулдур нә гәләт елијә биләр?

Атамла улдузу барышмајан Фатма нәнәм дә үзүнү башға сәмт чевирәрәк киңли-киңли деди:

—Бәјәм гаҗаг-гулдур Бајрамы танымыр?!

Мән һеч вахт Бајрам бабамла Фатма нәнәмин габаг-габаға отуруб данышдыларыны көрмәмишдим. Мәнә елә кәлирди ки, бу елә-белә дә олмалыдыр. Она көрә дә Фатма нәнәмин инди бабамын ардынча су амағы мәнә гәрибә көрүнүрдү.

Бир аздан һавалар ғызды, гарлар әрди. Чәлләрдә јүз чүрә чыккәлә долу көј от дизә чыхды. Бизим шәһәрин шимал тәрәфиндән ахан гуру чај дашыб көјлә кетди. Атам һәмнишә мәнимлә сәрт рәфтар еләјиди үчүн мән јенә дә Фатма нәнәмин јанында галырдым. Мән бабамкилдә өзүмү тамам сәрбәст һисс еләдијим үчүн бәрк һадичлик еләјиб, Фатма нәнәмин тез-тез чинләндиридим. О, мәнә ғышгырараг:

—Ај иртмәкли көпәкәоғлу, чых кет дәдәјин евинә дајна!—дејиб әли-лә кечәни мәнә толамаз атырды, мән дә гәһгәһә илә күлүб кәнара гәч-чырдым. Анчаг јарым саатдан сонра арвадын һирси совушарды вә мән онун дизиңни дибини кәспирәрәк јалварырдым ки, нағыл десин. О дә јүз дәфә дедији нағыллардан бирини јенә дә данышмаға башларды.

Нағыллар һәмнишә мәнә өз әләминә чәкиб апарырды. Мән кечәләр гуру чајын ғыжылтысына гулаг асараг Мәлик Мәммәд, Әмир Арслан, Корәгул һағгында дүшүнүрдүм. Әввәлләр дашмыш Гуручајын һаким ғыжылтысы бу гәһрәманларын мүбаризәсиндәки икидлийә санки фәвғәлдә бир аһәнк верирди. Анчаг инди мән даһа гаҗаг Ханмурад һағгында дүшүнүрдүм. Зәриф-солғун тәбәссүмлү Ханмурадын анама даһышчығы амансызлығлар, арвад-ушаға рәһм еләмәдән бағын еләдији чадыры атәшә тутмағы онун икидлийәни көзүмдән салмышды. Мән хиласкар гәһрәманлар һағгында дүшүнүрдүм. Мән белә гәһрәманлар һағгында хәјалә далмаг үчүн кечә тез јеримә кирмәк истајирдим. Фатма нәнәмин кечә-күндүз дуа еләдији Нуру дајымын, шаһиди олдуғум икидликләри инди мәнә хошақәлмәз һиссләр ојалырды. Мән инди һәр дәфә, мәнн дүңјәдә һамыдан чох истајән Бајрам бабам һағгында дүшүрәкәи онун дејүдрәјү адамын дәшәтлә алачаланмыш көзләрини көрүрдүм. «Беш көрпә ушағым ики ајды пенчәрлә доланыр...» сөзләри гулағымда арамсыз сәсләнирди.

Бир дәфә Кәклик халанын оғлу һакимә тој олунурду. Амам да ән көзәл палтарыны кәјиб, ғызылларыны, даш-ғашларыны тахараг мәчлисдә, ғыз-кәлини арасында әјләшмишди. Онун мирвари тачы алтындак чыхан хурмајы саҗлары, еңли ғызыл кәмәр чәклимиш иңчә бели, дурна бојну киши узун ағ боғазы мәнә о гәдәр көзәл көрүнүрдү ки, мән мәчлисдәки башға гадынлара дејил, анчаг анама тамаша едирдим. Бүтүн гадын тојларында ғыз-кәлини дартыб ојуна салаи, гәрибә гаравәлһиләр сөјләјән, күлмәли рәғсләр елијән Күлбәс хала амамы нә гәдәр ојуна чәкдисә дә, амам галхыб ојнамады. Сонра биз евә кәләндә амам һирсләниб мәнә о ки вар данлады ки, нә үчүн мәчлисдә әјзән она тамаша едирдим. «Халын ушағлары ојнајыб-күлүр, сән дә отуруб көзүнү дикмисэн мәнә». Сонралар баша дүшүм ки, амам мәнә мән она тамаша еләдијим үчүн ојнамајыб. Амам амамын о данлағы һеч бир заман јамыдан чыхмады, чүнки мәннм һеч кәсә мәләум олмајан фәрәһим тәһгир олунмушду.

НУРУ ДАЈЫМЫН ГАЈЫТМАҒЫ...

Атам мал кәтирмәк үчүн Бақыја кетмишди. Гајыданда көрдүк ки, Нуру дајым да онула кәлди. Сонра атам анама данышырды ки, нефт мәдәнләриндә ишләјән гоһумларыны көрмәк үчүн Бинәгәдијә кедибмиш. Бирдән чыр-чыңдыр ичиндә олан Нуру дајым чыхыр габағына. Гәрәз, мәләум олур ки, дајым ағасынын евиндән сатдығы шејларын нулуңу көрә совурандан сонра лүт галыб, кәлир, нефт мәдәнинә, Фатма нәнәмин күрд гоһумларындан олан фәһләләрин јанына. Фәһләләр дә ону једириб-чичдирләриниш.

Инди дајым елә шәһ инди ки, елә бил Парисдән кәфдән кәлмишди. Лақлы, узунбоғаз чәкмә, галифе шалвар, гиймәтли бухара дәрсиндән тәғәсикән габардин папаг, голлары еңли үст кәјнәји, көрүңләри ғызыл Гафтаз кәмәри, назик гумрал бағылары онсуз дә көзәл олан дајыма фәвғәлдә јрашығ верирди. О, Тифлиسدә, Бақыда—даһа билмирәм һаралардача чәкдији кәфләрдән анама сәһнәләр данышарды. Ән марағли сәһбәтләриндән бири дә амамкилин өкәј гардашы, јәһни Фатма нәнәмин габагы әриндән олан оғлу Чәлилә раст кәлмәси иди. Нуру дајымын данышмағына көрә Чәлил инди Бақынын адлы-санлы мүһәррирләриндән, зијалыларынданды. Фатма нәнәм онун бу сәһбәтинә кәнардан дигәтлә гулаг асараг Чәлил барадә һеч бир сөз сорушмурду, мән дә буна тәвәччүб едирдим. Мән баша дүшүмүрдүм ки, Фатма нәнәм Нуру дајымы бу гәдәр истајиди һалда нә үчүн өз дуаларында, сәһбәтләриндә бир

дәфә дә олсун о вахт атасынын үстүнә атыб кетдији огулу Чәлилин адыны дилинә кәтирмәр?

Нуру дајым һәр күн Фатма нәнәмдән, анамдан пул алып, өз досталары илә жејиб-ичиб, кеф чәкирди. Бир күн дедиләр ки, губернатор Хосров бәј шәһәримизә кәлчәк. Намы губернаторуну калишинә тамаша еләмәк үчүн Ағдам—Кәнчә јолунун кәнарына ахышды. Анам мәнимлә бачымы да аларды. Көрдүк ки, шәһәримиздә олан мусават әскәрләри шөсе јолун һәр ики тәрәфиндә чәркәјә дүзүдүбләр. Забитләр дә ашағәјә јулары гачарат һәр шөјин өз јериндә олмасыны, әскәрләрин кејим-кечимиңнә диггәт јетириләр. Бирдән узагдан далбадал кәлән ики автомашын көрүндү. Забит фарағат командасы верди. Машынлар кәлиб әскәрләрин гаршысында дајанды. Кәнчә губернатору доктор Хосров бәј машындан дүшүб, әскәрләрә салам верди. Уча бојлу, енликүрәк јарашығы бир адам иди. Көзүнүн бири кор иди. Әјиндә чәркәзи чуха, ајағларында узунбоғаз чәкма, белиндә назик Гафгаз тоғгасы, башында тәлосикен бухара папағ варды. О, сыранын гаршысында ирәлијәјәрәк әскәрләри диггәтлә нәзәрдән кечирди. Сонра забитләрә нә исә деди. Сонра да машына әјләшәрәк шәһәрә кетди.

Бу әһвалатдан бир нечә күн сонра Нуру дајым чијинләриндә пагон кәлиб, анама севинчлә хәбәр верди ки, губернаторун әмрилә ону мусават ордусуна забит тәјин еләјибләр. Мән дајымын нечә забитлик еләјијини билмирәм. Анчағ һәр ахшам онун өз јолдашлары илә Бајрам бабамкилин бағчасында жејиб-ичиб кеф чәкдикләрини, сонра фәјтона минәрәк шәһәрин маләканлар јашајан һиссәсинә кетдикләрини көрүдүм.

Нуру дајым көзәл маләкан гызы Танја һағгында анама күлә-күлә данышырды. Мән дә бир сөғг-тәбиһлә һисс едирдим ки, белә сөһбәтләрә гулағ асмағ мәнә јарамаз. Она көрә дә анамын ачығланмасыны көзләмәјиб әкилирдим, атамын дедијинә көрә ичмәкдә һеч кәс дајыма чамазды. Онун забит јолдашлары да өзү кими чаван, кефчил бәј оғланлары иди. Мәнни бу вахтлар бир нечә забит, о чүмләдән Нуру дајым, ресторанын хүсуси отағында кеф чәкдикләри заман дајымын јахын досталарындан Алајбәј, бөјүк мүлкәдәр һәсән ағанын оғлуну тапанча илә вуруб өлдүрәрәк балконтан тулланыб, өзүнү шәһәрин ортасы илә ахан чәрәкән архынын гамышлығына салыб гачмышды. Вурулан чох көзәл оғлан имиш. Анам өз рәфигәләри илә онун һағгында јана-јана данышырды.

Сонра Нуру дајым анама дејирди ки, Алајбәјни тутуб көзәл халыкбә илә дөшәнәши бир отагда куйа дустағ еләјибләр. Атасынын ашпазы да һәр күн она чүрбәчүр хөрәкләр кәтирир. Сонра да көрдүм ки, дајымла көзән (о да Нуру дајым кими уча бојлу, јарашығы бир оғлан иди) кејиниши Алајбәј Бајрам бабамкилин бағында кур чичәк ачымыш јасәмән күлләри арасына гојулмуш столун архасында әјләшиб ичирләр. (Мән Алајбәјни нәбсдән нечә бурахылдығанын тәфсиләтини билмәдим). Вә дајым да пәстдән муғамат охујур.

Дајымкилин бу битмәз-түкәнмәз нәш'әсилә мәним кичик һәјәтиң арасында интәһасыз бир мөсафә вар иди... Анамын мајјаријасы туртармядығы үчүн мән гапалы бир дәрә ичиндәјдим. Гоншумузда Аббасбәј адлы тәхминән мән јашда бир ушағ вар иди. Неңә ил габағ онуң анасы вәфат етмишиди, биз бир јердә олмадығымыз заман Аббасбәј дәнишарды ки, һәр күн кедиб анасынын гәбринин јыртығ дешијини тутур ки, иланлар кириб ону јемәсинләр. Бу да мәни дөһшәтә кәтирирди. Вә мән Аббасын бу әһвалаты нечә сакит данышдығына тәәччүб едирдим. Мән Нуру дајымын да, атамын да, һәтта , Фатма нәнәмин дә

анамын хәстәлијиндән һеч дә мәним гәдәр мүтәәсир олмадығларына да тәәччүб едирдим.

Атамын мәни фәрсиз һесаб еләдијини һәр дәғигә һисс еләјәндән сонра, анамын хәстәликләри илә ајларла дәрл-кәдәрә батандан сонра, һеч кәсдән (јалныз Бајрам бабамдан савајы) тәрифили бир сөз ешитмәјәндән сонра (јалныз ағамын рәфигәләри мәним чох көзәл оғлан олдуғуну, кәлчәкдә гызылары һејран едәчәјими сөјләјирдиләр ки, белә сөзләрдән дә нә үчүнсә ачығым кәлирди) ушағ ојунларына марағым сөнбәдү. Мән саатларча евимизинә күчәјә ачылан дал гапысында отуруб, гоншу ушағларынын һарај-һаширлә «тоғга-тоғга», «кизләнгач», «ешшәк белә» ојанмаларына тамаша едирдим. Бу ушағларын ичиндә дә анасы хәстә оланлар вар иди. Лакин бачым Маһтаб кими, аналарынын хәстәлији онларын да вечинә дејилди. Мән кетдикчә гапалы вә чәкинкән олурдум. Мәни сон дәрәчә бәдбинләшдириң ишләрдән бири дә атамла анамын ләп сарсағ шөјләр үстүндә тез-тез далашмалары иди. Белә дава-шавадан сонра онлар ајларла күсүлү галырдылар вә бу вахтлар атам дајыма гашгабағлы олуб, хүсусән мәнимлә даһа сөрт рәфтар едәрәдү. Елә бил ки, буныларын далашмаларында мән тәғсиркар идим. Мән гоншуларымыздакы башга аталарын өз ушағлары илә нечә күләрүзлә, нечә шәһ рәфтар елодикләрини, онлары нечә тәрифләдикләрини көрдүкчә өзүмү даһа да бәдбәхт һесаб едирдим.

Мән Фатма нәнәмдән дөфәләрлә ешитмишдән ки, бүтүн инсанлары, һејванлары, бүтүн дүнјаны аллаһ јарадыб. Она көрә дә тез-тез бағымзын галынлығ јериндә олан, мәним һәмдәмин тут ағачынын алтына гачарағ, ири јарпағлар арасындан көрүнән мави кәјә бахыб:

—Ај аллаһ,—дејирдим,—нә үчүн сән мәним дә ағамы о бири ушағларын аталары кими јаратмамысан?

Анам һеч заман намаз гылмаз, гур'ан охумазды, оруч тутмазды. Атам исә чаванлығына бахмајарағ бүтүн дини әјинләрә риәјәт елорди. Мүәјјән вахтларда намаз да гыларды, оруч да тутарды. Вә мән буна тәәччүб елордим. Чүнки о, намаз гыланда вә ја авазла гур'ан охунда үзү, бахышлары олдуғча мөһрибан бир ифадә алырды. Елә бил ки, о, бирдән-бирә бу дүнјадан ајрыларағ дөнүб башга адам олурду. О да мәним нәзәримдән гачмырды ки, јохсуллара, диләнчиләрә гаршы анам атамдан даһа чох мәрһәмәтлән иди. «Нә үчүн кедиб ишләмирсән?» дејә атам шикәст олмајан јолчулара ачығланарды. Анам исә гапыја кәлән јолчуну, ким олур-олсун, әлибош гәјтармазды, хүсусән јетим ушағлара чох ачыјарды.

...Дајым кәлиб хәлвәтчә анама деди ки, онула Алајбәјни көндәрирләр Бақындан һәрби сурсат кәтирмәјә, өзү дә бу, чох мәсулијәтлән ишдир.

Ики күндән сонра дајымкил кетди. Сонра да көзләдик, дајымкил кәлиб чыхмады. Атам дөфәләрлә Бақыја тичәрәтә кәләнлә дајымы соррағлашырды. Лакин һеч јердә «көрдүм» дејән олмамышды. Јенә дә Фатма нәнәмин тәлашлы күнләри, дуалары башлады. Јенә дә һәр ахшам ејвандакы тахтың үстүндә отуруб, көзүңү дикирди Јевлаһи кәдән шөсе јола...

АНАМЫН БИР РӘФИГӘСИ ВАРДЫ...

Атам һәр дәфә Бақыја кедиб кәләнлә мусават һөкүмәтинин идеологу Мәһмәд Әмин Рәсулзадәнин итгәләриндән данышарды. Күчләрлә ушағлар Азәрбајҗан һағгында, вәтән һағгында нәғмәләр охујардылар, анамла рәфигәләри ејән забитләрдән сөһбәт едәрдиләр. Бизим шәһәримиздә мусават забитләрилә бәрәбар түрк забитләри дә вар иди. Бунылар Азәрбајҗана кәлән түрк һәрби һиссәсинин забитләри иди. Онлардан һатамбәј вә Тофигбәј адлы ики нағәри бизим гоншулу-

гумуздакы икимэртбэ бинада јерлэшиндилэр. Јазын кур вахты олдугу үчүн ахшам чагылар бағчадакы гызыл күллүкдө стол гојдуруб, орда эјлөшөрдилэр. Бэ'зөн чај, бэ'зөн шараб ичэрэк бөркдөн данышып күлөрдилэр. Анам өз рафигэлери бизим бағчамызда көзип сөһбөт едөрдилэр. Анымын Мөһбүб ханым адлы чагмағаш, гараширин, узун гарасач, инчөбөл бир рафигәси вар иди. О, бүтүн бизә кәлән чаван гадынлардан көзөл өз зийәтли кејинәрди. Мән һәмишә она баханда нағылларда ешитдијим шәһадә көзәлләр јадыма күшәрди. Шән, дејиб-күлән бир кәлин иди. Оун да туманы анымынки кими узун иди. Туманынын ајагына эшрафи дејилән гызыл, ганавуз архалыгынын јахасына гызыл дүмә дүзүлмүшдү. Белиндә етли гызыл көмөр варды. Атасы Мәшәди Һәбиб шәһаримиздеки бөјүк һамамын өз моторла ишләјән ун дејирманынын саһиби иди. Анам бизи һамама апаранда габагчадан хүсусән нөмрә һазырланарды. Биз чимиб чыхандан сонра кәлиб Мөһбүб ханымкылдә чај ичәрдики (онларын евләри һамамын бөјрүүндә иди). Мөһбүб ханымын анасы Хуршуд ханым ири чүссәли, көк, јарашыглы бир гадын иди, һәмишә Новруз бајрамында, үч-дөрд ведрә су тутан ири мис газан долусу сәмәни бишириб, бүтүн гоңшулара пајларды. Ғышда да ики-үч дөфә һәдик, ја да әриштә бишириб јенә дә гоңшулара пајларды. Анам атама дејәрди ки, «Хуршуд хала бундан һәзз алыр». Мөһбүб ханым, Ашгабадла јашајан әмисә оғлу Талыба вермишидиләр, анчаг анымын сөһбәтләриндән билирдим ки, оғлан ғыза гаршы сојуг имиш, она көрә дә тезликлә ајрылмышыдиләр.

Мөһбүб ханым инди бизә тез-тез кәлирди өз һәмишә дә о, кәләндә түрк забити Тофигбәј олдуғлары евин бағчасында көрүнүрдү.

Мөһбүб ханым күлә-күлә анама нә исә дејәр өз забитә бахарды. Әлбатта, мән бүтүн буилары нә демәк олдуғуну ајдын дәрк еләмәсәм дә, онларын арасында нә исә бир һисс јарандығыны дујурдум. Вә бу мәнә фөвгәл'адә дәрәчәдә көзөл көрүнүрдү. Мән ејни һиссләри ғызыл күлләр ачыланда бағчамызә кәлиб, тәзә јарпағларын арасында шәһликлә ғышыгырышан булбулларын, сығырчыларын сәсиндә дә дујурдум. Јә'ни мөним дил илә ифадә еләјә билмәдијим көзәллији дујурдум. Мөһбүб ханымның көзәл тәбәссүмү, анымын көзәллији бағчамызын көзәллији мөним руһи әләмимдә елә бил ки, ајна кими әкс олунурду.

Атам инди башга шәһәрләрә тез-тез кетдији үчүн мән чоҳ вахт өз евимиздә олурдум. Анчаг күндә бир нечә дөфә бағлардан кечәрәк Фатма нәвәмә дәјмәји унутмурдум. Фатма нәвәмә евандакы ағач тахтын үстүндә эјлөшөрәк инди Бајрам бабамын гардашы Ејвәз дајы һагғында дә өз-өзүнә даһа гәзәбли данышырды. Мән јанында дајанараг гулағ асыб ешидирдим ки, Ејвәз дајы Күрдобадан чөлләмә јолла тез-тез Бајрам бабамын началник олдуғу гәзәја кедир, бабам да она һәр дөфә ја бир ат, ја бир дөвә, ја да башга бир шәј вериб, кәјли соватла јолә салыр. Нәвәмә јенә дә она көрә һирсләнирди ки, нә үчүн бабам әлине душан һәр шәји гардашына верир? Нијә өз евинә һеч нә көндөрмир? Нијә көзүңүн ағы-гарасы бир оғлу олдуғуну нәзәрә алмыр?

...Бир күн дә анам атама хәбәр верди ки, һамамчы Мәшәди Һәбиб бин ғызы Мөһбүб ханым һәмин түрк забити Тофигбәја гошулуб гачыб.

Бу әһвалатдан бир нечә күн сонра анам Мөһбүб ханымның көрүшүнә кәләндә мәнә дә өзү илә апарды. Мөним Мөһбүб ханымдан хошум кәлдијини анам билирди, һәтта, бир дөфә буну оун өзүнә дејиб, мәнш утавдырмышды да. Анчаг мән өзүм дә билмәмишдин ки, нијә утанырмыр? Инди Тофигбәј бизим гоңшулуғумызда дејил, ајры бинада јашајырды.

Анам, Мөһбүб ханымның бојуну гучағлајыб үзүндән өлдү. Сонра она бахыб:

—Ај ғыз,—деди—сән өл, әрә кетмәк сәнә јаман дүшүб. Әввәлкиндән дә гәшәнк олмусан...

Сонра мән ешитмәјим дејә, әјлиб оуну гулағына нә исә деди вә һәр икиси гәһгәһә илә күлдү. Һәгигәтән, мәнә дә елә кәлирди ки, бу гәшәнк кәлини тәзә көрүрәм. Мән оун севинчинин, фәрәһини јерә-кәјә сығмадығыны һисс едирдим вә гәрибә иди ки, бу мөним өзүмү дә санки хошбәт едирди. Мөһбүб ханым, тәзә әринин оун нечә истәдијини зәриф тәбәссүмлә анама данышырды.

Сонра чоҳ јарашыглы бир забит олан Тофигбәј күлүмсәјә-күлүмсәјә пәичәрәнин габағындан кечәрәк о бири отаға кетди. О вахтлар гадының јад кишијә данышмағы мәғбул олмадығы үчүн Тофигбәј анамла саламлашмады, анчаг бизим кәлдијимиздән хошһал олдуғуну тәбәссүмлә һисс етдирди.

НАРАҒАТ ГОЧАЛАРЫН МӘШВЭРӘТИ

Һәмин бу вахтларда Бајрам бабам өз бағларында тикдирмәјә һазырлашыдығы евин иши үчүн кәлиниши. (Өзү фәјтонда эјлөшмиши. Инди шәһәр дә стражиники вә Ғызылбаш оғлу оун мушәјит едирди). Бабам истајирди индики бирмәртбә еви сөкдүрүб, јериндә икимәртбә, бөјүк евләр тикдирсин. Бунун үчүн гапыја кушә дашы, гум дашынырды.

Бајрам бабамын кәлдијини ешидиб Ғазы Мирзәли, шәһаримиздә мөһкәмә сәдри Балашбәј кишинин көрүшүнә кәлинишидиләр. Онлар јени һөкүмәтин тәлејилә марағландырдылар. Сөһбәт бу барәдә кәләндә Бајрам бабамын үзү гајылы көрүндү өз о, папирос јандырағ деди:

—Билирсиниз, әкәр харичдән көмәк олмаса, мүсаватын иши чәтин олачаг. Дүздүр, инди биз әскәр топлајырыг, гошун тәшкил едирик, анчаг бунунла иш гуртармыр. Гошунә силаһ лазымды. Һәрби иши јахшы билән адамлар лазымды. Бу саат биз көмәксиз ушаг кимијик.

Балашбәј деди:

—Мүсават һөкүмәти чоҳ ләик тәрәннир, сиз инандырырам ки, бу саат Азәрбајҗанын һәр јериндә коммунистләр кизли иш апарырлар. Өзәлери дә Русијада гурулан болшевик һөкүмәтидә әлагәдәдиләр.

Мән бүтүн бу сөһбәтләрдән һеч нә баша дүшмәсәм дә, онлар өз-өзүнә бејнимә һәкк олунурду. Мән ән чоҳ марағландыран узун ғырмызысағал, көк ғырмызысағал Ғазы аға иди. Ғазы аға балача стәкәнда түп рәнкли чај ичиб, узун ғырмызы муштуғунда далбадал ешмә папирос кәчирди вә арабир мөзәли сөзләр дејирди.

Ғазы аға јоғун папирос бүкәрәк муштуға гојуб јандырды. вә дәрнин бир нәфәс алыб:

—Јахшы,—деди,—пејгәмбәр өзү дә бәрәбәрлик тәблиг еләјиб, бирини о биринин һагғыны тапдамағыны күнаһ бујуруб, белә олан тәрздә бәс нијә коммунистләр динин дүшмәндиләр?

Балашбәј деди:

—Коммунистләр дејирләр ки, дин бәјләрин, капиталистләрин көмәкчәндир, дин зәһмәткешләри онлара табе олмаға чагырыр.

Ғазы аға деди:

—Јәгин мәсәләдир ки, инсан кәрәк өз вәлине'мәтнин үзүнә ағ олмасын. Әкәр бир шәхс ки, сәнә чөрәк верир, нијә кәрәк она тәпик ата-сан?

Бајрам бабам деди:

—Мәсәлә орасындадыр ки, коммунистләр дејирләр ки, тачирләр, дөвләтләр зәһмәткешләрин һесабына варланырлар.

Ғазы аға деди:

—Мәјәр һачы Зейналәбдин чәпабларының әввәли она-бунә күнаһ музд ишләјән бәнна дејилдим? Һәр шәј инсанын фәрәсәтиндән асылы-

ыр.—Сонра бабама мурачиэтлэ элава етди.—Сэнин језнөн кәндәләр дһрә кәләндә касыб бир оғлан иди, амма инди, машаллаһ, әмәллә башлы күзәрән саһибидир. Филан тачир отуруб көзлүә билмәзди ки, көрсүн кәчәл Ширин нә вахт кәлиб она чатачаг.

Мән бу јашлы адамларын рәфтарында гәрибә зиддијәтләр һисс едирдим вә онлары баша дүшмәк үчүн мәнә шиддәтли бир мараг ола са да, һеч нә сорушмурдум. Бу зиддијәтләр мәнним дахили аләмимдә кетдикчә бир хаоса чеврилирди, мәнә адамла ра гаршы шүбһә доғу рурду. Мән нәјин јакшы, нәјин пис олдугуну, нәјин күнаһ, нәјин күнаһ олмадығыны ајдылашдыра билмирдим. Билмирдим ки, Нуру дајым јакшы адамды, јохса Газы аға? «Јакшылыг», «пислик» мәфһумлары кетдикчә мәнним үчүн ашлашылмаз олурду.

ЈОЛДА ЈАХАЛАНМЫШ НАМӘЛУМ ШӘҺӘРЛИ

Бајрам бабам Гарабулаға кәлмәсиндән истифадә еләрәк, инди гышлағда олан анасы Сәкинәни кедиб көрмәк истәди. Мән һавас дүшәрәк бабама јалвардым ки, гојсун мән дә кедим, бабам һеч бир заман мәнним сөзүмү, хаһишимни рәлд етмәзди.

Деди:

—Јакшы, кедәк.

Анамкил дә етираз еләмәди.

Биз сәһәр тездән һәбибин фәјтонунда, Гызылбаш оғлунун мүшәјәтилә јола дүшдүк.

Биз јетишиб гылчыгланмагда олан бугда зәмләрнин, јашыл дары таладарынын арасы илә ирәлиләрәк дәрәјә ендијимиз заман көрдүк ки, јолун ортасында бир фәјтон дуруб. Бир аз аралыда да үч нәфәр атлы-түфәнкли адамдын гаршысында көзүнүн бири азча гыјыг, орта јашлы бир адам дајаныб. Атлылардан сарыбәнис киши бабама деди:

—Хош көрдүк, Бајрам бәј.

Бабам гачагларын габагында дајанмыш адама ишәрә илә сорушду:

—Кимди бу бинәва, кечиб сизни кириинә, Рзагулубәј.

Мән, Рзагулубәј адлы амансыз, гәддар бир гачаг олдугуну ешитмишдим. Гачаг Рзагулубәј чаваб верди ки:

—О, бинәва дејил әши, болшевикдир. Күлләләјәчәјик көпәкоғлу-чу!

Бабам сорушду:

—Нә билирсэн, болшевикдир?

—Ушаглар таныјыб. Будар, чибиндән дә кағыз-куғуз чыхыб,— дејә Рзагулубәј әлиндәки кағызлары бабама верди.

Бабам кағызлары диггәтлә нәзәрдән кечириб зарафатјана деди:

—Нә олар болшевик оланда?

Рзагулубәј тәәччүблә чаваб верди:

—Нечә нә олар, әши? Булар нә аллаһ таныјырлар, нә пејғәмбәр... нә ана, нә бачы. Нә дост! Бу көпәкоғлу кәндләри кәзиб чамааты дилә тутурмуш ки, «өлдүрүн начальники, идарәсини дагыдың, бәјләри гырын...».

Әлиндә папирос дајаныб бизә бахан киши сакит сәслә деди:

—Јалаңдыр. Биз террор тәрәфлары дејилик.

Бабам сорушду:

—Һаралысыныз?

Киши деди:

—Әслим Кәичә тәрәфәнди. Анчаг ушагыгдан Бақыда оланам.

Бабам сорушду:

—Инди һардан кәлиб, һара кедирсиниз?

Киши деди:

—Бақыја кедирәм.

Мән чох марагланырдым ки, бабам ондан сорушсун кимди? Нәчи-

ди? Бураларда нә кәзир?

Амма бабам һеч нә сорушмајыб Рзагулубәјә деди:

—Бурахын кетсин!

Гачаг јенә дә тәәччүблә бабама бахараг деди:

—Нә данышырсан, Бајрам бәј, бу иланын әлиңә белә кирәвә дүш-

сәјди сәни саламат бурахарды?

Бајрам бабам күлүмсәди:

—Оңсуз да,— деди,— әкәр болшевикләр һөкүмәт башына кечсәләр

јағин ки, мәнним кими начальникләри сағ гојмазлар. Тәк бу кишини сиз

өлдүрмәклә нә олачаг?

Рзагулубәјин сары бәнизи гылгырмазы олду:

—Бајрам бәј,— деди,— өзүн билирсэн ки, сәнин хәтрин бизим јаны-

мызда әзиздир, анчаг бу динсиз сағ бурахмајачагам!

Бабамын бәнизи сојуг, чидли бир ифадә алды. Көрдүм ки, Гызыл-

баш оғлу да сағ әлини јавашча гојду онатыланын үстүнә.

Бабам сүкүт ичиндә, көзүнүн бирини гыјыб бахды болшевикә вә

деди:

—Кедин! Азадсыныз!

Киши, Рзагулубәјә ани бир нәзәр салды. Санки бир ан јериндән

тәрәпимәјә горхду. Сонра чеврилиб, ити аддымларла кедәрәк кәлдији

фәјтона минди. Фәјтончу атлары дөрдәмә чапды.

Рзагулубәј јана-јана бабама деди:

—Көрдүмү, сән ону өлүмдән гуртардың, амма о, сәнин кими ки-

шијә һеч олмазса, бир «сағ ол» да демәди. Гојмадын о һарамзаданын

башына бир күллә илишдирәк!

Бабам фәјтончуја деди:

—Сүр!

Биз бир гәдәр араланандан сонра мән бабама дедим:

—Гачаглар далынча кедиб о адамы јенә дә тутарлар.

Бабам папирос чыхарыб јандырагаг деди:

—Елә иш еләмәзләр.

Атыны фәјтонун јанынча сүрән Гызылбаш оғлу бабама деди:

—Әкәр сәнин сөзүнә бахмасадылар, үчүнү дә атачајдым.

ЧАЛВАДАР ҺӘБИБ

Бајрам бабам бу сөһбәтин үстүндән кечәрәк зарафатјана сорушду:

—Һәбиб, јенә дөрд ашыгла аран сазды?

Һәбиб күлдү:

—Бәј, мәнни утандырырмыныз...

Мән атамкилдән ешитмишдим ки, чалвадар Һәбиб бәрк гумарбаз-

ды. Өзү дә тојларда мөзәли ојунлары илә машһурдур. Ону да билирдим

ки, атам анамы көтүрүб гачанда һәмни бу Һәбибин фәјтонунда (бәлкә

дә елә бу фәјтонда) кедибләр.

Бир вахт Һәбибин үч фәјтону вар имиш. Онда адына чалвадар Һә-

биб дејәрмишләр. Инди фәјтонун икисини атлары илә удузмушду, гал-

мышды бири. Она көрә дә инди адына «фәјтончу Һәбиб» дејирдиләр.

Биз сүкүт ичиндә јолумуза давам едирдик. Уңсуз-бучагысыз Гарабағ

чәлләридә фәјтонда кетмәк мәнә ләззәт верирди. Бајрам бабам деди:

—Һәбиб, дејирләр, сәнин пәстдән јакшы охумағын вар, јаваш-ја-

ваш де кәлсин.

—Мәнә саташырлар, бәј, охујан дејиләм.

Мән баша дүшүрдүм ки, Һәбиб, бабамын јанында тәвазәкарлығ

көстәрәк белә дејир.

Бадам деди:

—Јахшы... јахшы... Бир-ики ағыз де, көрөк.

Һәбиб пәстдән охумаға башлады:

Нә мән олајдым, илаһи, нә дә бу аләм олајды

Нә дә бу аләм ара дил мүғәјјәди-гәм олајды.

Доғрус, бу гәдәр һәзин, бу гәдәр тәсирли охумағ фәјтончу Һәбиб бин узун бурнун, бир аз перттә көзләринә, атларын чилувундан јанышан, күнәшдән, ајаздан јаныб гаралмыш ири әлләринә һеч јарашмырды. Јөнү о јана олдуғу үчүн мән онун үзүнүн инди нә чүр ифадә алдығын көрмүрдүм. Амма онун үрәжиндән галхыб кәлән кәдәри, гәми һиссәдирдим. Бу кәдәрлә, онун тојларда мәзәли һәрәкәтләрлә ојнајыб тајтушуну күлдүрмәји мәним хәјалымда аңлашылмаз бир индијәт тәшкил едирди. Мән ону да аңлаја билмирдим ки, фәјтончу Һәбиб бин бу гәдәр гәмли, бу гәдәр һәзин охумасына сәбәб нәди?

О, охујуб гуртарандан сонра бадам сорушду:

—Дејәсән, Хуршудбанунун сөзләриди...

Һәбиб дәриндән нәфәс алыб деди:

—Бәли, Хан ғызынын сөзләриди... Аллаһ рәһмәт еләсин. Мәним атам онун мейтәри олмушду. Атамн једди ғызы вар иди. Намысыны Хан ғызы өзү чер-чеһизлә әрә верди. Онун сајәсиндә һәрәси бир ев-ешик саһиб олду. Јохса рәһмәтлик атамн нәји гарды ки?—Һәбиб шаллағын һавада шагғылдадарағ атамн нәји диб сөзүнә давам етди.—Мән балача ушағ идим, һәр бајрамда Хан ғызы һәрәси сәккиз-доғгуз ведрә су тутан бөјүк мис газанларда эфранлы плов биширтдириб шәһәрн бүтүн әлсиз-ајағсызларына пәлајырды. Новруз бајрамында јохсуларын евинә ун, дүјү, ширнијат көндәрәрди. Аллаһ рәһмәт еләсин, бу сөздән дејилди Хан ғызы. Атам данышарды ки, Хан ғызы о сују Шуша галасына чәкдирәнә гәдәр чамаат ширин суја һәсрәт иди.

Бадам деди:

—Дејирләр, Хан ғызы, чаванлығда чох көзәлмиш.

—Бәли, атам данышарды ки, чох зәриф зәнән иди.

Лотулугда, гумарбазлығда ад чыхаран фәјтончу Һәбибн шаһра һағғында бу чүр һәрәрәтлә, әдбәлә данышмасы сонрлар (јәни мән ше'рин нә демәк олдуғуну аңлајанда) јадыма дүшәндә мәнә чох тәсир еләјирди. Мән һисс едирдим ки, өмрү бу тозлу јолларда фәјтон сүрмәклә, атлара арпа-сәман вермәклә кәчән чалвадар Һәбибн үрәжиндә һәч онун өзүнүн дә дәрк етмәдији, бир дәрди дејим, сирми дејим вар вә бу дәрә, бу сирр бүтүн инсанлар мәхсусдур. Јохса бизим муғамларда, даһи бәстәкарларын әсәрләриндәки о аңлашылмаз әбәди кәдәр һәрәндә? Сон дәрәчә көзәл, шәи бир оғлан олан мәшһур ханәндә Ханнә сәсиндәки о нәһәјәтсиз, о әсрәрәнкиз кәдәр, һәсрәт һәрәндә? Нә үчүн тәбиәтән ади бир гадын олан анам, дан үзү хорузун баңладығын еши-дәндә һүссәләнир? Нә үчүн атам гур'ан охујанда үзү о гәдәр һәлим, дәрәли ифадә алыр? Ахы о, тәбиәтән чох сәрт бир адамдыр? Иңчә-минчә ишләрлә дә арасы јохдур. Нечә олур ки, атын ғызғын гачарағында бир күлләјә ики чәјран вуран Бајрам бадам Һәбибн астадан оху-дугу һәзин муғама гулағ асаңда о чүр дәрәли көрүнүр? Мән өз гапалы, балача һәјәтинда буңлары һисс едирдим вә бу аңлашылмазлығлар мәним тәбиәтимдәки мә'јуслуғу арттырды. Аңамн дедији кими мәни «чүмлә гајғы» едирди, аңчағ бу сөзүн нә демәк олдуғуну билмирдим, билмирдим ки, анам нәјә көрә мәнә «чүмлә гајғы» дејир? Мән сонрлар, бөјүјиндә дә бу гәриб ифадәнн дүрүст мә'насыны билмәсәм дә, баша дүшүрдүм ки, мәсәлә һеч дә тәкчә мәним тәбиәтимдәки гәрибә-

лиқдә вә ја һәр кәдәрли һадисәдән мүтәәсир олмағымда дејил. Мәсәлә бизим гәлбимизин һарасындаса һансы сәбәбдәнсә јаранмыш, кизли, аңлашылмаз әбәди кәдәрдә иди...

ГАРА ДАШЫН ВАҺИМӘСИ

Биз Күрдоба ғышлағына чатанда торан говушурду, јералты дамыларн тапыларында галанмыш очағлардан кәрмә түстүсүнүн ији дуулуурду. Мал-гара кәндә гајдырды, инәкләрин, бузовларын сәси бир-биринә гарышмышды, итләр һүрүшүрдү. Ғышлағын бөјрүндәки сары тиканлы дүздә чылпақ дөвләләр отлајырды. Гојун-гузу исә јәгин ки, ғышлағдан он беш-ијirmi километр аралыдакы һарамыларда иди.

Фәјтон бадамкилин дәдә-баба дамына чатыб дајанды. Итләр гәзәллә һүрә-һүрә фәјтону дөврәјә алды. Ејваз дајымкилин алабашы Бајрам бабамы таныјыб, гујругуну булады. Ејваз дајым вә гошну дамылардакы кишиләр јүјүрүб: «—Ај ит! Ај ит!»—дејә итләри говдулар. Сәкинә гоча да, Фатма нәнәм дә, Ејваз дајынн арвады да, танымадығым башга јашмағлы гошну кәлиһәри дә мәним үзүмдән өндүләр.

Сәкинә гоча галын киши сәсилә бәркдән деди:

—Ај Бајрам, бирчә де көрүм, гадасын алдығым Нурудан нә хәбәр вар?

Бајрам бадам сојуг ифадә илә деди:

—Хәбәрим јохду, ана.

Көрдүм Фатма нәнәнин үзүнә мә'јуслуғ чөкдү. Сонра о, пычылыты илә мәнән сорушду:

—Ананкил дә дајындан бир хәбәр билмир?

Мән тутгун һалда, «јох» мә'насында башмы буладым. Фатма нәнәм дә бу адамларын арасында јенә дә гәриб, онлардан ајры көрү-нүрдү. Бирдән-бирә, бабамын вә Фатма нәнәнин орда олмаларына бах-мајарағ, бу адамларын арасында мән дә өзүм јад-јалгыз һисс еләдим. Биз асма фәнәрлә ишығланан дама кирдик. Арваллар јердә кечә-ләрин үстүнә дөшәкчәләр салдылар, сөјкәнмәк үчүн митәккәләр гојду-лар. Биз әјләшдик. Ејваз дајы ајағ үстүндә дајаныб, мисмар дешијинә бәнзәјән хырдача көзләрилә бизә тамаша еләјән Гарачаја деди:

—Кол, Бајрам әмијин чәкмәләрини чәк.

Ғарача, көрүнүр бу бујруға шад оларағ, чәлд ирәлиләди, аңчағ бадам разы олмајыб, узунбоғаз чәкмәләрини бир-бир өзү чыхарыб кә-нара гојду.

Дамын ичи мејдан кими кениш иди. Ортада јорған-дөшәкдән, халы-көбәдән бөјүк јүк жығылмышды. Мән башмы галдырыб тавана баһаңда елә бил ки, дәрнн вә јарымгаранлығ сүкүт ичиндә олан ваһимәли бир аләм көрдүм. Башмызын үстүндәки таван вә јердән галхан дирак-ләр үзәриндәки нәһәнк тирләр орталығ очағынын һисиндән гараалмыш-ды. (ким билир, бәлкә дә буна көрә бу дамыла «гара дам» дејирди-ләр...). Онларын арасында һөрүмчәк торлары көрүнүрдү. Бир ан мәнә елә кәлди ки, бу нәһәнк тирләрән о јана, мәним көрүб танымадығым бу дүңја илә әләгәси олмајан башга, горхулу бир дүңја вар. Елә бу заман Ејваз дајы Бајрам бабама нечә күн өввәл башына кәлмиш гәрибә бир һадисә данышды. Ејваз дајымкилин нечә пуд көтүрән мәшһур бир шәри вар иди, нечә күн имиш ки, һәмин нәр ғызыб чөлдә галырмаш, һеч кәс дә горхусундан јахын кедә билмирмиш. Вә Ејваз дајы һағыл еләјирди ки:

—Күнортаүстү әјинмдә јапынчы ашағы ғышлағдан кәлирдим, бир дә көрдүм нәр Чин дәрәсинин ғырағында дајаныб, һара исә бахыр. Мән јавашча сивишиб гачмағ истәјәндә нәр башына дөндәрәб мәни,

көрдү, билдим ки, чумагаг үстүмө. Кечен ил жерө јыхмадыгы үчүн ачыла-
ланыб бир агагач вурмушдум дизино. Мән гачдым, о говду. Көрдүм ки,
аз галыб нахласын мәнн, нәфәсим дә кәсилдрди, јапынчыны чижнимдан
атдым жерө.

Гоча Мустафаоглу деди:

—Јахшы ки, јапынчыны жерө атмаг агына кәлиб:

—Һә,—дејә Ејваз дајы давам етди,—гача-гача ганрылыб көрдүм
ки, һәр жерө чөкүб јапынчыны дизләјир, сонра галхыб јенә дә далымчы
чумду. Бајрамын чаны үчүн, әјөр әниоглу Зүлфүгаркилин пәјәси јахын-
да олмасадјы, әлиндән гуртара билмијәчөкдим, елә мәнн нахла-нахлада
өзүмү салдым пәјәјә. Кәлиб пәјәнин гапысында жерө јыхыб, башыны
гојду пәјәнин гапысынын дүз ағына. Ахырда ушаглар пәјәнин дамын-
дан күлдәни кенишләндирибләр, ордан чыхмышам.

Сәкинә гоча деди:

—Дәвә гисас алмајынча, она тохунаны јаддан чыхармаз.

Мустафаоглу деди:

—Көр нечә ишдр ки, чинләр кечә атлары миниб чапырлар, гара-
нәфәс еләјирләр амма дәвә гисминә јахын кәлмирләр.

Бајрам бабам күлдүмсәјиб деди:

—Чинләр јенә һејлә иш еләјирләр?

Сәкинә гоча деди:

—Онларын адыны тутанда «бисмиллаһ» де, Бајрам.

Һачи деди:

—Әмикилин кәһәр үркәсини һәр кечә миниб гаранәфәс еләјирләр.
Сәһәр дуруб көрүрәм ки, ат ган-тәр ичиндәди, јалыны да хырда-хырда
һөрүбләр.

Бајрам бабамын үзү чидди бир ифадә алды, анчаг һеч бир сөз де-
мәди. Мән Зинјәтдән ешитмишдим ки, Мустафаоглу Меһди гарлы бир
кечәдә һарамыдан төк гышлага кәләндә һәмнин бу Күрдобанын бөјрүң-
дәки Чин дәрәсиндә чинләрнин јыгынчагына дүшүб. Инди мән буну он-
дан сорушмаг истадим, амма чәсарәт еләјиб чинләрнин адыны тута бил-
мәдим, чүнки инди мән анлашылмаз бир ваһимә ичиндәјдим. Бу ваһи-
мәни доғуран чинләр наггындаки сөһбәтләр дејилди, башымын үстүндә-
ки гапгара, нәһәнк тирләр иди. Мән јарымгаранлыг дахманын таваны-
на, нәһәнк тирләрә бахыб хофландыгча санки јанымда отуруб сөһбәт
еләјән адамлар, һәтта, Бајрам бабам да, зарафатчыл Әһмәдали да,
ајаг үстә дајаныб дамын јарымгаранлыгында ишылдајан кәзләрлә
мәһә бахан Гарача да мөндән узаглашырды, елә бил ки, онлар јухуја
чеврилдриләр вә мән горхулу, үмидсиз бир јалгызлыг һисс едирдим вә
мән бураја кәлмәјимә пешимин олурдум.

Сөз-сөһбәтдән, јемәк-нәмәкдән сонра гоншу кишиләр кетдиләр. Тор-
паг дөшәмәнин үстүнә сәрилмиш кечәләрнин үстүндә јерләр салынды.
Мәним јерин Фатма нәһәмни јанындајды. Фәнәри сөндүрдүләр, сојуну
кирдик јеримизә. Дамы зүлмәт бүрүмүшду, дибсиз ваһимәли бир зүл-
мәт. Бирдән мәнн агламаг тутду. Фатма нәһәм сорушду:

—Һә олуб, бала?

Мән чаваб вермәјиб, ичими чөкә-чөкә аглајырдым. Дамын јухары
башындан Бајрам бабамын сәси ешидилди:

—Һә олуб, Мурад, нијә аглајырсан?

Мән јаваш сәслә дедим:

—Јатырам бу дамда.

Бабам сорушду:

—Нијә?

Мән чаваб вермәјиб, ичин-јачин агламага давам етдим, о заман бә-
гам ачылаиыб Фатма нәһәмә деди:

—Дур апар, Ширинин чавыстанында јатырт.

Ширин, Ејваз дајымкилин дәјирманчысы иди, јерин үстүндә гаргы-
лан тикилмиш човустаны да онларын дамынын јанында иди. Арвады,
гызы вә оғлу да Ејваз дајымкилин һејванларына, гапы-бачаларына
хидмәт еләјирдиләр.

Биз дәјирманчы Ширинин човустанында Фатма нәһәмлә јанашы
јеримизә узананда вә мән балача пәнчәрәдән улдузлу көјү көрәндә елә-
бил ки, јенидән бу ишыглы дүңјага гајытдым вә тезликлә мәнн јуху
апарды...

Сәһәр бабам касыб гоһумларындан Зүлфүгар адлы оғланы чагы-
рыб деди:

—Зүлфүгар, бу гочаг оғланы миндир ешшәјә, апар евләринә.

Мән һисс едирдим ки, бабам «гочаг» сөзүнү мәним ахшамкы һәрә-
кәтимә көрә истеһза илә дејир. Биринчи дәфәјди ки, бабамын мәнә ачы-
гы тутмушду. Сонралар да мән баша дүшүм ки, бизим халг һәр шеји
багышлајыр, анчаг горхагылыгы јох. Билдирим ки, мәним кечәки горхум
бабамкилин дүшүндүјү горхагылыгдан дејил. Анчаг мән онун нәдән
ибарәт олдуғуну да изаһ еләјә билмәздим.

Зүлфүгар мәни миндирди ат бојда бәз ешшәјин белинә. Бабам
ешитмәсин дејә Фатма нәһәм мәнә пычылдады ки:

—Анана де, сораглашсын, бәлкә дајындан бир хәбәр тута билди.

Вә биз дүшүк јола, Зүлфүгарын гыпгырмызы үзү фындыг бојда-
јумруларла долу иди. Сәси дә батмышды, данышанда күчлә ешидилди-
ди. Зүлфүгарын бир бачысы да онун киши иди. Анчаг јол узуну мән
һисс едирдим ки, Зүлфүгар чох јахшы оғланды. Мәнимлә олдугча мөһ-
рибан данышырды. Өзү пијадә јеријирди, нечә дәфә дедим ки, ешшәк
јекәди, кәл сән дә мин, разы олмајыб деди:

—Сән раһат отур.

Сонра јолда пендир-чөрәк чыхарыб өзү дә једи, мәнә дә верди...

Наһәјәт, биз кәлиб чатдыг Гарабулага, евимизә. Гапы-бачамызда
һеч кәс көрүнмүрдү, о саат үрәјимә дамды ки, јәгин анам јенә хәстәдир.
Артырмаја чыхыб, пәнчәрәдән бахыб көрдүм ки, анам чарлајыда јатыр.
бачым Маһтаб да јердә ојнајыр. Бирдән-бирә өзүмү сон дәрәчә мәјјус
һисс еләдим.

Сәһәри күн атам базардан кәлиб шадлыгга анама хәбәр верди ки,
«Малакан Жуковун бизим мағазанын дамындакы евини сатын алмы-
шам». Елә бил ки, бу хәбәрлә анамын хәстәлији дә бирдән-бирә јох олду.
Ахшам чагы бачымла мәнн дә көтүрүб кетди тәзә мүлкүмизә бахмага.

Дәрд отаг вә бир мәтбәхдән ибарәт, фирузә рәнклик күрсүлу бина
анамын чох хошунә кәлди. Евин габагында бөјүк бағ вар иди.

Мән анамдан сорушдум:

—Бас о бири евләри нејләјәчәјик?

Атамнын кефи көк олдуғу үчүн зарафатјана деди:

—О бири евләри дә верәчәјик сәнин о бири гардашларына.

Мән тәәччүблә сорушдум:

—Гардады о бири гардашларым?

Атам ејин нәш'ә илә чаваб верди:

—Сән кәлдијин јердә.

Мән марағымы сахлаја билмәјиб сорушдум:

—Мән һардан кәлмишәм ки?

Анам күлдү. Атам мәнә мазәммәтлә бахыб чидди деди:

—Бу гәдәр бөјүјүб, һәлә һеч нәдән башы чыхыр. Билмирәм бунун
ахыры нечә олачаг? Бунун тајлары көздән түк сенирләр.

Мәнә елә кәлди ки, доғрудан да хејли јашым вар, амма һеч
вә билмирәм. Бу, мәндә өзүмә гаршы олан инамсызлыгы бир аз да ар-

тырды. Умумијятлә, атамын белә мазәмәтләри мәнә агыр бир зарф кими дәјиб өзүмү өз көзүмдә һәгигәтән дә ачизләшдирди. Мән кетдикчә бәдбинләширдим. Бирдән мән үрәјимдә аллаһдан сорудум: «Аһ мәни нә үчүн жаратмысан?». Бу суалын сөзалты мәнәсы мәлум илә. Мадам ки, мән атамын дедији кими ачизәм, карсалајам, башга ушағлар кими зирәк, вуруб-тутан дејиләм, бәс онда аллаһ мәни нә үчүн жаратды?!

Белә суаллар мәни кетдикчә јалныз атамдан дејил, һамыдан узағлашдырырды вә мән даима кәдәрли олурдум. Өзүмә инамым олмадыны үчүн ушағларла ојајанда һәрәкәтләрим јөндәмсиз, күт чыхырды. Етә бил ки, көзәкөрүнмәз бир гүввә мәни азад сурәтдә, чәсарәтлә әл-тәачмаға, гочағлыг көстәрмәжә гојмурду. Она көрә дә, ушағлар, мәсәлә «дава-дава» ојнамаг үчүн тәрәф-тәрәф олдуғда дәстә башчыларынды һеч бири мәни өз дәстәсинә көтүрмәк истәмирди. Бу да мәним иززәтә нәфсимә јаралајырды. Анчаг бүтүн булардан хәбәри олмајан атам мәним мәһлә ушағларынның һеч бир севинчиндә, һеч бир ојунунда иштиғак еләмәдјини көрдүкчә әсәбләшиб мәни даһа да бәрк данлајырды...

Бу вахтлар мәним һәјәтымдә башга бир кәдәрли һадисә олду: Нуру пашанын Азәрбајҗана кәлмиш гошуну чәкилиб кетдији үчүн атамның рәфигәси Мәһбуб ханым да өз әри—түрк забити Тофиғбәлә кетди. Мән чох сонралар да өзүмдән сорудум: «Мәһбуб ханым сонин аһан дејилди, бачын дејилди, һеч узаг бир гоһумун да дејилди. Нә үчүн онун ата-анасындан, сонин аһандан ајрылыб узаг елләрә кетмәјини ешләндә бағынызын галынлығындакы тут ағачынын алтына гачыб кизил-кизил ағлајырдын?». Һалбуки Мәһбуб ханым өзү чох шән көрүңүрдү. Кетмәкләриндән бир күн габаг о, аһамла көрүшмәк үчүн бизә кәлмишди. Һәмишәки кими кәзәл кејиниб бүтүн даш-ғашларыны тахмышды. Ири гара көзләри, чамағаш алтындан һәмишәки кими күлүмсәјирди. Аһам мүтәәсир сәлә соруду:

—Ај Мәһбуб, үрәјин нечә дөзүр, һамыдан ајрылыб һејлә узаг јерә кедирсән?

Мәһбуб ханым деди:

—Мән онунла лап о бири дүнјаја да кәдәрәм.

Аһам дәриндән нәфәс алараг бир ан нә исә дүшүндү вә мәнә елә кәлди ки, бу «нә исә» онун өз һәјәты илә әлағадардыр.

Онлар, нәһәјәт, өпүшүб ајрыланда мән сәсизчә баға гачыб, дедији кими, тут ағачынын јанында хәлвәтчә ағладым. О күндән сонра да һәр чүрә ајрылыб мәним һәјәтымдә ән кәдәрли һадисә олду. Ким билди, бәлкә дә о ајрылыгы мәним үчүн бу гәдәр кәдәрли еләјән Мәһбуб ханымның һәмишә мәни көрәндә күлүмсәмәси, «нә кәзәл оғландыр, нә ағыллы кәзләри вар»—дејә мәни тәрифләмәси иди. Һәјәт һәр күн мәним зәһнимдә, тәбиәтимдә бир из бурахагар кечирди.

Иһан киши һәмишәки кими гошуларә мис сәһәнклә кәһриздән су дашыјырды. Бекар вахтларында да вәрәгләри саралмыш чындыр ер мәни китабыны пәнчәрәдән дүшән ишыға тутуб «гур’анын гур’ан олсу» дејә охујурду. Ја да «Јер оғлу теј вуруб чыхды кејә» дејә һеј өз-өзүни данышырды, ја да ири мис сәһәнкдә су дашыдығы заман јенә дә ачылы-ачылы өз-өзүнә Кәклик халанын гарасыла дејирди:

—Залым гызына дејирәм, сидијини чәк көзүнә, көзүн ачылыс! Еләмир ки, еләмир дә!

Јенә дә һарда габағына гара тојуд чыхсајды вуруб әлдүрмәк истәјирди. Иманкиши һәлә дә о фикирдәјди ки, бүтүн гара тојуглары чәрәчи Мәшәди Ибраһимхәлилнин арвады Күлбәс хала чаду еләјиб она көрә дә Күлбәс хала Иманкишини күчәдә көрән кими гачыб кырдырди евләрдән биринә. Бүтүн евләр исә Күлбәс халанын өзүнә ачыг

иди. Күлбәс хала јенә дә арвад тојларынын руһ верәни иди. Онун әри чәрәчи Мәшәди Ибраһимхәлил бир аз варланандан сонра өзүнә ики-мәртәбә, гәшәнк даш ев тикдирмишди. Евин габағыны да еләмишди гызылқулдук. Мәшәди варланандан сонра даһа өзү тәндирә чәрәк жапырды. Буну муздла тутдуғу адамлар едирдиләр. Мәшәди өзү исә солләгә илә кејиниб, тәрәзинин далында әјләширди. Өзү дә ләззәтли чәрәкләр јемәји севирди. Һәр чүмә ахшама чүчәли плов биширтдирирди, дејирдиләр ки, Мәшәди пловун алтына гојулан чолпаны көтүрүб арвадындан сорушармыш:

—Күлбәс һарасы? (јә’ни тојугун һарасы ләззәтлидир?)

Күлбәс дә, мисал үчүн, дејирмиш:

—Мәшәди, буду!

Мәшәди ачығланыб дејәрмиш:

—А көпәкгызы! (јә’ни дүз демәдин!)

Гәрәз, Күлбәс тојугун бүтүн јерләрини садалајыб, һәрәсиндә дә Мәшәдилән бир «көпәкгызы» аһандан сонра дејәрмиш:

—Мәшәди, тојугун дәриси!

Арвад јалныз инди Мәшәдинин үрәјиндән хәбәр вердији үчүн киши нәшә илә дејирмиш:

—Ај бәрәкаллаһ!

...Фатма нәһәм инди өз-өзүнә данышығында ики мәсәлә илә мәшғул иди. Биринчиси бу иди ки, инди һарда олдуғу билинмәјән, чох адаман итмиш һесаб еләдји Нуруја даима дуа едирди. Икинчиси дә, инди Ејнәз дајы һаггында даһа гәзәблә данышырды. Чүнки Ејвә дајы Бәјрам бабамын бөјүк бир сәһәдә рәис олмағындан истифадә еләрәк дөвләтнин артырды.

Бизим алт евләрдән бириндә олан Кәклик халанын оғланлары да јаваш-јаваш ипләринин учуну тапырдылар. Белә ки, бөјүк оғлу Әләскәр тәрәвәз әлвери едирди. Һашым мәним атамдан борч пул көтүрүб, балача бир әттар дүкан ачымышды, Гәсим исә мөшһүр сүннәт устасы дәләк Әләскәрә шакирд олмушду. Кәзим да һәлә балача иди. Кәклик хала дә аһамын јорған-дөшәк сәлмағ, ип әјирмәк, јун чырмағ кими ишләринә көмәк едирди, сачда бизә јуха биширди. Јәгин мәсәләдир ки, аһам да ону разы салырды. Мәним атамын да ишләри јағ кими кедирди. Инди о, дөвләтчиләр сырасында биринчи олмаға чан атырды. Мүвәффәқијәтләрини ону нечә фәрәһләндирдијини мән һисс едирдим. О, Русејја, Иран тачирләринин она нечә е’тибар елодикләриндән, нисјә нә гәдәр мал бурахдығларындан аһам нефтихарла данышырды. Анчаг бүтүн булар мәни һеч дә шад еләмирди. Чүнки атам бир дөфә дә олсун мәним һәјәтыма мүдахилә еләмирди. Бир дөфә дә олсун мәнә тәрифләјинчи сөз демирди. Сонралар баша дүшдүм ки, јазыг киши бу јолла мәни һәрәкәтә кәтирмәк, мәним дә башга ушағлар кими дејиб-күлән, зирәк, ачығ тәбиәтләр бир мәхлуғ олмағымы истәјирмиш. Даһа һардан биләјди ки, мәним дахилимдә тамам башга бир әләм вар. Өзүм үчүн дә аһамла шылмаз, гаранлығ олан бу әләм мәни бүтүн харичи мүһитдән вә биринчи нөвбәдә, атамын өзүндән ајырыр, мәни онлара јушмаға гојмур.

...Бизим евлән јухары јалда һәр күн мүсават әскәрләринә тәлим кечирдиләр. Тәлимдән сонра онлар нәғмәләр охујурдулар. Чоһ гәрибә иди ки, бу нәғмәләр, әсасән, һәрби руһда олса да, мәндә кәдәрли бир һисс доғурурду. Елә бил ки, бу маһныларын өзүндә нә исә пәришан бир шәј варды.

Јенијетмә, чаван оғланлар балача ушағлардан әскәрсајаг дәстәләр дүзәлдәрәк, онлара «команда» верә-верә күчәләрдә кәзир, түрк нә мүсават әскәрләриндән вјрәндикләри маһнылары охујурдулар. Белә дастәләрдән биринин дә командири Мәһбуб ханымның кичик гардашы Гулам

иди. Бир дэфэ о, анасы Хуршудханымла бизэ кэлдији заман аням деди ки, Гулам мэни дэ апарыб өз дэстэсинэ гошсун.

Сəһəri күн Гулам бизэ кэлди. Аням мэнэ тэзэ палтар кејдирди. Биз кетдик шəһəрин Мурғузлу адланан тэрəфиндэки дүзəнлидэ, көрдүм ки, бурда ушаглар дэстə-дэстə көј олдуга отуруб маһны охујурлар. Гулам да мэни өз дэстэсинэ дахил еладэ. Соңра Гулам ушаглара деди ки, «биз дэ кэрək эскэрлэр кими тəлим кечək, онлар кими маһнылар өјрəнək».

Соңра һансы бир маһныны исə охудулар.

Соңра дэстə башчылары бир јерə јығылдылар. Бунлар һамысы јакшы кејинмиш оғланлар иди. Аңчаг арыг, гарабəниз оғлан һамыдан јакшы кејинмишди. Нисс едирдим ки, о бири оғланлар да онунла чох һөрмэтлэ данышырлар. О, бир нөв јорғун сəслə јолдашларына деди:

—Мəним дэстəмдэки ушаглар чох балачадырлар. Онлара һəрби шејлар нэ чүр өјрəтмək олар?.. Чоху һələ элифбаны да билдири.

Соңра мэн Гуламдан өјрəндим ки, бу оғлан Чаваншир хаилығынын ахырынчы нəсли олан Гафар ағанын оғлудур. Гулам мəним марағымы көрүб, о бири дэстə башчыларыны да мэнэ танытды. Мəлүм олду ки, онлар да бəј оғланларыдыр. Көрдүм ки, бу «командирлəрин» ичиндэ бир нəфэр дэ фəһлэ, кəндли, сənəткар, ја таңир оғлу јохдур. Неч мəһнасыны өзүм дэ дэрк елэмэдијин һалда бу мəним иззəти-нəфсимэ тохунду. Мэнэ елэ кэлди ки, бу бəј оғланлары бурунларыны чох дик тутурлар. Өз бəјликлери илэ ачыг-ачығына фəхр едирлэр. Мэн Гачаг Ханмурадын «јенэ дэ бəј оғланлары мејдан сулајырлар» сөзлəрини хатырладым вə мəндэ касыблара, ади адамлара гаршы бир гаһмарлыг һисси баш галдырды. Соңралар о күнлери хатырлајанда баша дүшдүм ки, синфи зиддијет инсанын өзүнү мудафиэ инстинкти кими бир шејди. Соңра Гулам јенэ дэ мэни апармага кəлəндэ кетмэдим. Сəбəбини дэ неч кəсə демəдим. Атам да мэни адамдан гачмагда тəгсирлəндирэрək данлады.

Байрам бабамкилэ кəлən тэрəkмэлэрлэ дејиб данышмаг мэнэ даһа хош кəлирди, нəинки бəј оғланлары илэ. Мэн ади адамларын јанында өзүмү даһа сəрбəст, даһа азад һисс едирдим. Онлар мэнэ даһа јакшы, даһа сəмини көрүнүрдүлэр. Элбəттə, о замал сəмимијəтин, јекəханалығын нэ демək олдуғуну ајдын мұһакимэ елэј билмэсэм дэ. Нисс едирдим. Курдобалы Хəјнамаз һəфтəбазарына келдэндэ бабамкилэ дүшөрдү. (Үмумијəтлэ, Курдобадан атыны миһнэ касыб-дөвлəтлэ, кəлиб Байрам бабамкилэ дүшөрдү. Һамы да буну тəбини бир һал һесаб едирди). Мэн дэ онун кəһнэ Гафгаз јəһəрли ағ јабысынын үстүндən дүшмэздим. Јабы да буну вєчинэ алмајараг, бағда аддым-аддым кəзиб, өзү үчүр отлајарды. Элбəттə, экар Хəјнамазын эвэзинэ бир ага—мэсəlэн, дајымын достларындан бири олсајды, мэн онун атына миһиб бу чүр сəрбəст кəзмэздим, бу чүр лəззəт алмаздым.

Дајымдан неч бир хəбэр-этэр јох иди. Атам јенэ дэ Бақыја, Русија шəһəрлəринэ тичарəт үчүн келдэндэ ону ахтарырды. Байрам бабам исə вə ону ахтарырды, нэ дэ баресиндэ бир кəлмэ сөз данышырды. Бу дэ Фатма нəһəми јандырыб төкүрдү.

—Киши олан кəс,—дејирди, о чүр оғлуну иткни дүшмэјини вєчинэ алмыр.

Фатма нəһəм «о чүр оғлу» дедикдэ мэн тээчүб едирдим. Чүнки дајымын Фатма нəһəми неч иңнитдији дајымда иди. Амма елэ бил оғлар арвадын зєһниндən тамам силиниб кетмишди. О, күндэ үч дэфэ намаз ғылыб оғлуну дуа елэјирди. Онун сағ-саламат гајытмасы үчүн аллаһа јалварырды, белə аңларда нəһəмэ јазығым кəлирди.

Атам да нəһəмэ дејирди:

—Горхма, ај арвад, Нуруну дəјирманын боғазындан елу салсалар; ајағындан дири чыхар.

Нəһəм дэ узун муштугдакы папиросундан дəрин гуллаб алараг, вə үчүнсə, атама кинли-кинли бахыб бир сөз демирди.

Мэн јенэ дэ кирəвэ дүшан кими бабамкилэ гачырдым. Бир дэфэ дэ онларда олдуғум заман бабамкилин нөкəri Бүнјад јујүрə-јујүрə кəлиб, Фатма нəһəми муштулуглады ки:

—Нуру гага кəлиб, одур, Јагут ханымкилдэди.

Јазыг нəһəм севинчиндэн билмэди нэ десин. Һачандан-Һачана Бүнјаддан соруду:

—Азарлы-зад дөјүл ки?

Бүнјад деди:

—Азарлы нэди, эши, машаллаһ лачын кимиди.

Башга вахт дајымдан горхуб чəкинмэјимə бахмајараг, онун кəлдијини ешидэн кими јујүрдүм евинмэзэ. Көрдүм ки, дајым башында Иран гачагларынын кејдији кечə арагчын, əјиндэ сəрдари чуха артырмада отуруб чај ичир. Мэни көрөндэ күлүмсэди.

Анам мэнэ тапшырды ки, «дајымын кəлмэјини неч кəсə данышма». Мэн бу сөзэ тээчүб елэдимсə дэ, сəбəбини сорушмадым.

НУРУ ДАЈЫМЫН ГƏРИБЭ МАЧƏРАСЫ

Анамын биширдији чүчəли плову, əтирли довғаны бөјүк иштаһа илэ, лəззəт чəkə-чəkə јелəндən соңра дајым балача армуду стəкандакы чајын рəнкинэ зөвг илэ нəзэр јетириб анамла атама данышмага башлады.

«—Биз, јəһни мэн вə достум Алај мұсават ордусунун һесабына элэ кечирдијимиз түфəнклери, патронлары, тапанчалары апарыб Иранда сатмаг гəрəрына кəлдик. Буну бизэ Иранда јашајан кантрабатчы бир түркмэн мəслəһəт көрдү. Онун хуэссы гајыгы варды. Бақыја, Һəштəрхана, Ирана кизли мал апарыб кəтирирди. Биз иһандырды ки, онун кəмэјилэ бүтүн салаһлары хатасыз, эһкəлсиз апарыб, Иран күрдлэринэ сата билəрик.

Гаранлыг бир кечэдэ гајыг Ирана доғру јол алды. Түркмэнни өзүндən башга да ики нəфэр јолдашы варды.

Мэн Алаја дедим ки:

—Ајыг ол, бунларда балача бир кəлək дујан кими үчүнү дэ өлдүрмək лəзымдыр.

Алај деди:

—Доғруду. Буну мэн дэ сənə дејчəkэдим.

Бизлэ данышыб сөвдэлəшən түркмэн уча бојлу, јарашыгы бир оғлан иди. Икинчиси дэ чаван иди.

Онлар бизимлэ елэ данышыб күлдүрдүлэр ки, елэ бил бизлэ чохданын јолдашы иһишлар. Амма онлардан бир гəдэр јашлы олан үчүнүч исə бизлэ бир кəлмэ дэ данышырды. Ејзэн бир көзүнү ғыјым, папирос чəкирди, бизим ғызыл вəзнэлəримизə гəрибэ бир кинлэ бахырды. Гајыг ачыг дэјиндэ кејли узағлашандан соңра мэн чамадандан ики шүшə араг, јемək чыхарыб түркмэнлэрэ тəклиф елэдим ки, бизлэ вурсулар. Чаванлар тəклифимизи мəмнуијəтлэ гəбул елэдилэр. Үчүнчүсү—јашлысы јејиб-иһмək эрəзиндэ нэ бир кəлмэ данышырды, нэ дэ бизим үзүмүзə бахырды.

Орасы да гəрибэ иди ки, бизлэ сөвдэлəшən чаван түркмэн тез-тез өз дилəриндэ она нэ исə дејирди, амма о, јенэ дэ суусуб бир кəлмэ чаваб вєкирди. Биз кејли ичиб дəмлəнишидик. Бирдэн јашлы түркмэнни һəрəkəти мəни һирсэндирди. Мэнэ елэ кэлди ки, көзүнү ғыјым бизим арағы-

мызы јекәхана бир әда илә ичән бу һәриф бизим башымызы нә вахт кәсчәһини көзләјир.

Мән гәддими дүзәлдиб она дедим:

— Еј дост, нијә ағзына су алмысан? Сән али чәмијјәтдән олан әбитләрин мәчлисиндәсән!

О, көзүң гыјыб, мәнә ити бир нәзәр салды, амма јенә динмәди. Әлиндәки гәдәһи ичәндән сонра галхыб араланды. Мән биринчи түркмәндән сорудум:

— Сизни бу јолдашыңыз нијә динмир, лалдыр?

Чаван түркмән деди:

— Јох, лал дејил, хасијјәти беләди, фикир вермәјин.

— Бу гајығын саһибә одур?

— Хејр. Бу гајыг бизим үчүмүзүндүр.

Мән чох ичмишдим, көзүңү гыјыб бизи сәјмајан о һәрфин башкәзүңү әзмәк истәјирдим. Әлими белимдәки онатыланың дәстәсинә гојуб, чаван түркмәндән сорудум:

— Јохса бизим һаггымызда башга хәјалдады?

— Хејр!—дејә чаван түркмән тәләсик чаваб верди. Нә данышырсаң, ага? Сизлә биз гардашың! Сиз әзәрбајҗанлы, биз түркмән. Мәним хала гызымын әри әзәрбајҗанлыдыр, Ашгабадда јашајырлар.

Алај франсызча мәнә деди:

— Чох ағартма.

(Дајым франсыз дилини јахшы билирди. Үмумијјәтлә, онда дил өјрәнмәкдә ити бир јаддаш варды. Рус, франсыз дилләрини ана дили кими билирди, фарс дилини өз-өзүнә өјрәниб «Шаһнамә»ни о дилдә охумушду).

Сонра биз Алајла «Сүсән сүнбүл» маһнысыны охудуг. Сонра мән чамаданан ики бутулка да шәраб чыхарыб, чаван түркмәнләри јенә дә дәвәт еләдим. Онлар көзүгыјыг түркмәнлә өз барәдәсә мүбаһисә едилдиләр. Мән тәклиф еләјән кими сөһбәти кәсиб, бизә јахынлашдылар.

Мән онларын стәканларыны долдурандан сонра гәсдән амиранә бир тонла көзүгыјыг түркмәнә дедим:

— Еј, сән дә кәл!

Мән о бири түркмәнләрлә олдуғу кими онунла да русча данышырдым. Лакин о, мәнә тәмиз Әзәрбајҗан дилиндә чаваб верди.

— Сағ ол, ага. Мән шәраб ичмирәм.

Мән чаван түркмәндән сорудум:

— Бәјәм о, әзәрбајҗанлыдыр?

Оғлан чаваб верди ки:

— Хејр, татдыр. Балаханыдадыр.

Күләк бизим кетдијимиз истигамәтә әсдији үчүн гајыг сүрәтлә кәдирди. Һавә јаваш-јаваш ишыгланырды. Дәнизин сакит шырылтысы адама ләззәт верирди. Алајы јуху апармышды. Өзүңүз билирсиниз ки, мән нә гәдәр ичсәм дә кефли олмурам. Јатмаг да истәмирдим. Әкәр Алајы јуху апармасајды сәһәрә гәдәр ичәрдим. Мән биринчи дәфәјди ки, дәниздә, өзү дә ачыг гајыгда јол кәдирдим. Мән архасы үстә узаныб, көзләrimi јумараг Иранда нечә кеф кәкәчәјимиз һаггында дүшүнүрдүм. Бир дә көрдүм ки, көзүңү гыјыб бахан тат сәсиз алдымларла бизә јахынлашыб дајанды. Алај бәрк хорулдајырды. Мән дә хорулдамағу башладым. Өзү дә бууну елә еләдим ки, һәриф мәним гәсдән хорулдамағым баша дүшмәсин. О, бир хејли, куја дәнизә бахырмыш кими дајандыгдан сонра јолдашларының јанына гајыдыб деди:

— Пијандылар, өлү кими дүшүб галыблар.

Биринчи чаван түркмән ачыгы-ачыгы:

— Лазым дејил,—деди. (Түркмән дили бизим дилә чох јахын олдуғу үчүн мән баша дүшүрдүм.)

Көзүгыјыг деди:

— Сән нә вахтдан белә молла олмусан? — Сонра әләвә етди: — Оррудан оғруја һалалды.

Ган башыма вурса да, өзүмү сахлајыб гулаг асмаға давам еләдим. Көзүгыјыг деди:

— О, сарының (јә'ни мәним) тәкчә бармағындакы брилјант үзүјүн азы дөрд-беш јүз гызыл гијмәти вар. Чамаданлары да јәгин долудур. Араја сүкут чөкдү. Мән усдуфча әлими апарыб онатыланың дәстәјиндән јанышдым. Биринчи түркмән бу дәфә јаваш сәслә деди:

— Јох лазым дејил. — Елә бил ки, о, инди тәрәддүд кечирирди. Јенә дә тыса бир сүкутдан сонра о, әләвә еләди:

— Намәрдлик олар!

О бири чаван түркмән дә нә исә деди. Лакин мән онун сөзүңү баша дүшүрдүм. Көзүгыјыг һәрарәтлә деди:

— Нә намәрдликбазлыгдыр?! Ики бәј оғлуну чәһәннәмә васил еләмәк намәрдлик нијә олур?! Јахшы, сиз әлинизи тәрпәтмәјин, онларын ишләрини мән өзүм битирәрәм. — Сонра пычылты илә деди: — Кәлин бәри, вахт кечир!

Биринчи түркмән бу дәфә санки јухудан ајылараг гәти сәслә көзүгыјыг кишијә бозарды:

— Сәнә дедим ки, олмаз!

Мән артыг дајана билмәјәрәк көзүмү ачыб, дикәлдим. Куја инди чә јухудан ајылырам кими дедим:

— Дејәсән, биз јаман чох јатмышыг...

Онларын һеч бири динмәди. Мән биринчи түркмәндән сорудум:

— Көрәсән јолу јарыламышыг?

— Јарыдан кечмишик, ага! — дејә о, чаваб верди.

Мәним сәсимә Алај да ојаныб дикәлди. Мән јавашча Алаја дедим:

— Әлин силаһында олсун.

О, франсызча соруду:

— Нә олуб?

Мән дедим:

— Көзүгыјыгда хәјанәт вар.

Бу заман бизим гајыг балача бир аданың тәхминән үч-дөрд јүз метрлијиндән кечирди. Мән, гајығын кәнарына сөјкәниб папирос чәкән көзүгыјыгдан зарафатјана сорудум:

— Бурдан о адаја үзүб чатмаг олар?

О, көрүңүр мәним ахмаг суал вердијими дүшүңүб, истәһза илә күләүмсәди:

— Ора ушаг да үзүб чата биләр.

— Јә'ни нечә метр олар ора ки? — дејә мән јенә дә сәдәләвһлүклә сорушараг она јахынлашдым. О, адаја сары бахыб сәјмазјана деди:

— Нечә олачаг?.. Чох олса, дөрд-беш јүз метр...

— Доғурдан?! — дејә мән гәфил ондан јанышараг, бир анда галдырыб туллалдым дәнизә вә һәмни анда да онатыланы чыхарыб чаван түркмәнләрә тушларјагаг гишырдым:

— Әлләр јухары!

Онлар өзләрини итирмиш һалда әлләрини галдырдылар. Алај да тапанчасыны онлара тушламышды.

Мән чаван түркмәнләрә дедим:

— Әлинизи тәрпәтәсиниз, вурачам икнизи дә!

Сонра бир көзүм онларда олдуғу һалда, гајыға сары үзән көзүгыјыға дедим:

— Наһаг зөһмөт чөкмө, јахшысы будур, вахт итирмө, гајыт үз о ада-
ја! Өзүн дө аллаһына шүкүр елө ки, сәни гудуз ит кими күлләләмирәм!
О, илан дилч чыхарыб јалварды. Дедим:
— Гајыт! Гајытмасан, өлдүрөчөм.
О, јенә дө гајыга сары үзмәјө давам еләјөндө дүз габагына ики
күллө атдым. Көрдү, хејр, ишин орасы дејил үзүнү чевирди адаја тә-
рәф вә бир гәдәр араланандан сонра башыны кери дөндөриб, түркмәнлә-
рө гышгырды:
— Еһеј, Дурду! Өкәр мәним бир гәпјими о јан-бу јан еләсәниз,
әлимдән гуртармазсыныз!
Биринчи түркмән мәнә деди:
— Аға, вур ону!
Мән биринчи түркмәнә дедим:
— Икиниз дө силаһларынызы чыхарын, гојун бура!
О деди:
— Аға, һамысы гајыгдады.
Дедим:
— Јери, көстәр!
О, тапанчанын габагында кедиб, силаһларыны чыхарыб гојду сто-
лун үстүнә.
Сонра мән Алаја дедим:
— Бунларын икисини дө голуну далдан багла.
Алај башга бир шеј тапмадыгы үчүн әл-үз мәһрәбасыны бычагла
ики јерә бөлөрәк онларын голуну далдан мөһкәм баглады.
Биринчи түркмән деди:
— Аға, валлаһ биздә тәгсир јохдур.
Мән дедим:
— Отурун! Тәрпәнсәниз, икиниз дө күлләләјөчәјик!
— Бәс сөвдәмиз?
Мән дедим:
— Нечә данышмышыгса, еләчә дө олачаг.
О, тәкрат деди:
— Аға, валлаһ биздә тәгсир јохду.
Мән сәрт сәслә дедим:
— Отурун, көзләјин!
Сонра дөнүб көзүгүјыг кишинин ардыча бахдым. О, артыг аданын
үстүндө дуруб бизә тәрәф бахырды. Биз ададан хејли узаглашмышыдыг.
Иран сәрһәддинә јахылашдыгда, биз дәниздә дајаныб кечәнин
дүшмәсини көзләдик.
Кечә зил гаранлыг иди. Саһлә бир нечә мил галмыш мән Алаја
дедим:
— Ач бунларын голуну. — Сонра өзләринә јенә тәкрат етдим ки:—
Өкәр башга хәјалә дүшсәниз, өләчәксиниз.
Гәрәз, нә башынызы агрыдым, Иранын Иранди шәһәриндә түрк-
мәнләрин тапыб кәтирдикләри күрдләрә силаһларын һамысыны гызыл
пула сатдыг. Түркмәнләри данышдыгымызлан да артыг разы сәлдыг.
Биринчи түркмән һагларыны алыб биздән ајрыланди јенә деди:
— Аға, валлаһ биз сәнә әл галдырмаг фикриндә олмамшыг.
Мән она дедим:
— Билирәм, о кечә тат сизи дилә тутанда мән һамысыны ешидир-
дим, јатмамшыдым.
Алајын әмисә оғлу Истамбулда јашајыр. Дејилмәјө көрә, чох дөв-
ләтли бир адамдыр. Алај мәнә дө тәклиф еләди ки, кедәк Истамбула.
Бу күн-саһаһ Азәрбајҗанда Шура һөкүмәти гурулачаг, онда гајыдарыг.

Азәрбајҗана. Мән дө тәклиф еләдим ки, әввәлчә кедәк Теһраны зады
кәзәк. Алај разы олмады. Деди:
— Пулумуз задымыз гуртарар, галарыг белә. Јахшысы будур, бур-
дан халы-кәбә алыб апарат Түркијәјө, һәм зијарәт, һәм тичарәт.
Мән дедим:
— Илдә-әјјамда әлимизә бу гәдәр пул дүшүб, гој әввәл кедәк Теһ-
раны көрәк.
Хуләсә Алајдан ајрылдым, Теһрана кедиб Лаләзар хијабанында ән
бәһали мейманханаја дүшдүм. Әввәл өзүмә бир нечә дәст палтар ал-
дым, сонра башладым Теһранын әфсанәви һәјаты илә таныш олмаға...
Еһ... Бу дүнјада әсл кеф чөкмөк истәјән Теһрана кетсин. Елә ишләрә
раст кәлирсән ки, сонра адама јуху кими көрүнүрә...
— Нә чүр ишләр! — дејә анам марагла сорушду.
Атам мәнә ачыгланды:
— Дур кет о јана... Сәнә демишәм ки, бөјүкләрин, сөһбәтинә гулаг
асма.
Доғрудур, атам мәнә буну дәфәләрлә демишди, лакин бөјүклә-
рин сөһбәти мәнә һәмишә ушагларын сөһбәтиндән марағлы көрүнүрдү,
бөјүкләрин сөһбәти һәр заман мәним үчүн тәзә иди, мәнә мә'лум олма-
јан әләмдән иди. Мән дуруб чыхдым. О бири отаға кечиб, гулагымы ачар
јеринә дирәјәрәк јенә дө гулаг асмаға башладым.
Дајым өз ширин бәләгәтилә сөһбәтинә давам едирди:
«Бир күн Сәди хијабанында кәздијим заман һисс еләдим ки, чар-
шаблы, рүбәндли бир галын мәни иләјир. Бирдән гәфил дајаныб кери
чевриләрәк ондан сорушдум:
— Сизә нә лазымдыр?
О, јаваш вә чох нәзакәтли сәслә мәнә деди:
— Аға, әкәр өзүнүз кими көзәл, чејран бир ханымы сизә еләјиб бир
кечә вахт кечирмәк истәјирсинизә, ардымча кәлиң.
Оун, ханымы мәнә охшатмасына һирсләниб сорушдум:
— Қимди о ханым, сиз өзүнүзсүнүз?
— Хејр аға, деди, — көрсәниз, тәшриф бујурмагыныза һејфсилән-
мәјәчәксиниз.
Мән Теһран күчәләриндә белә арадүзәлдән галыңлар олдуғуну би-
лирдим. Дүзү, бу мәнә марағлы бир маңара кими көрүндү, она көрә дө
разылыг вердим.
Биз бир нечә тин кечиб гәдим, дар күчәјө дүшүб бир хејли кедәндән
сонра арвад балача бир дарвазанын габагында дајаныб, диггәтлә о тә-
рәф бу тәрәфә бахды. Сонра дәмир тохмагы үч дәфә усдуфча вурду. Га-
пыны он алты-он једди јашында бир гыз ачды. Залым гызы о гәдәр кө-
зәл иди ки, мән јеримдә дөнүб галдым. Нечә ағлыма кәлмәзди ки, мәним
сизә еләјөчәјим ханым будур. О да дајаныб мат-мат үзүмә бахырды.
Оун аллынын ортасында сүн'и бир хал варды. Башы ачыг иди. Узун,
гара һөрүкләри далдан ајагларына гәдәр узанмышды. Биләкләриндә
ири күмүш биләриңкәләр, башында јәгин ки, сүн'и олан мирвари тач вар-
ды. Биз күл-чичәклә долу бағчаја кирдик. Ики-үч отагдан ибарәт бир-
мәртәбә евин отрафында бишмиш кәрпичдән бары варды. Бары о гәдәр
һүндүр иди ки, күчәдән анчаг евин тахтапушу көрүнүрдү. Биз чичәклә-
рин арасындакы чыгырдан кечиб, балача отаға кирдик. Јерә әлван хал-
лылар дөшәмишди. Мави шүшә өртүјүн ичиндә нефт чырағы јанырды.
Биз ичәри кирәндән сонра мәни кәтиран арвад чадра илә рүбәнди чы-
хартды. Көрдүм, бу тәһминан гырх-гырх беш јашында сағлам, еңлиқү-
рәк, ири көзлөрү сүрмәли, гырмызысифәт бир арваддыр. Мән алы-мә на-
зы мәнә бахыб күлдүмсәди. Дншләри балта кими сағлам иди. О, мәним

жадыма нагыллардакы чадукэрлэри салды. Янына митөккө јастыг го-
јулмуш ипөк дөшөкчөјө ишарө илө фарсча мөнө деди:

— Әјлөшин, аға. — Сонра көзөл гызга деди: — Ағаја хидмөт елө.

Бајадан гызын көзү мөндөјди. Арвад она мүрачиөт елөјөндө мөнө
елө кэлди ки, гыз нөјө көрөсө диксиниб горхмуш һалда өввөл гадына,
сонра мөнө бахды. Арвадын үзү тэөччүблү дәрөчөдө мөнө сојуг, гөддөр
көрүндү. Анчаг о, көзүнү гыздан чөкиб мөнө баханда јенө үзүндө јалтаг
бир төбөссүм заһир олду.

— Сиз бир гөдөр мөшгул олун, аға, мөн гоншудан молланы чағы-
рым, сифөнизи охусун.

Мөн ондан сорушдум:

— Ганы мөнө сифө едилөн ханым?

О, гызы көстөриб деди:

— О, сизин гуллуғунуздады, аға.

Доғрусу бу сифө өһвалаты мөнө чох марағлы көрүнүрдү.

— Јахшы, — дедим, — чағыр молланы.

Гыз мөним габағыма гыса ајағлы, балача бир стол гојараг о бири
отагдан гөдим кузөдө шөраб, гөдөһ вө балача бир бошгабда да хушкө-
вөр кәтирди. Гадын, гызга мөндөн оғрун, мөһналы бир нөзөр салыб кетди.
Гыз исө ајаг үстүндө габағымда дајаныб мөнө бахырды. Мөн күлүмсө-
јиб дедим:

— Көл, әјләш.

Анчаг о, јериндөн тәрпөмөди, мөн күлө-күлө ондан сорушдум:

— Сөн фарссан?

О, башыны булајыб:

— Јох, аға, — деди, — мөн күрдөм.

Мөн өз гөдөһими шөрабла долдуруб тәкрар она тәклиф еләдим:

— Көл, әјләш...

О, јенө дө јериндөн тәрпөмөди. Анчаг мөн гөдөһи галдырыб ағызма
апаранда о өзүнү ирәли атыб, әлиндөн јапышды:

— Ичмәјин, аға!

Мөн дәрһал гөдөһи јерө гојуб сорушдум:

— Нө олуб?

О мөним суалыма чаваб вермәјиб, һөјөчанла пычылдады:

— Дурун, бурдан гачын, аға. Сиз чох чавансыныз. Тез олун, гачын!

Мөн гејри-шуури һәрәкәтлө әлими, һәмишә пенчәјил алтында, бе-
лимдө кәэдирдијим балача тапанчанын үстүнө гојуб сөрт сәслә соруш-
дум:

— Нө олуб?

О, рөнки ағаппаг олмуш һалда јенө дө деди:

— Гачын, тез олун, онлар бу саат кәләчөкләр.

Доғрусу «гачын» сөзү мөнө тохунду. Белимдө тапанча ола-ола бу
көзөл гызын көзләри габағында горхуб гачмаг мөнө ар кәлди.

Мөн ондан сорушдум:

— Нечө нәфәрди онлар?

Гыз пычылдады:

— Ики нәфәрдиләр, аға.

Мөн дедим:

— Сөн сакит дур. Онлар кәләндө дө һеч нө бүрузә вермө.

О да ваһимә ичиндө пычылдады:

— Ој, аға!

Мөн ачыгла әмр еләдим:

— Сакит!

Өзүм дө кечиб әјләшдим. Елө бу вахт, өввәлчө арвад, ардынча да
ики киши кәлдиләр. Кишилөрдөн биринни өјниндө өба варды, анчаг

өлөләја охшамырды. Икиси дө орта јашлы, сағлам иди. Ичөри кириб-
өни көрөндө онлар да, арвад да елө бил бир ан нәјө исө тэөччүб елөди-
р. Арвад гәрибө бир ифадө илө өввөл гызга, сонра да мөним габағым-
ды долу гөдөһө бахды. Анчаг һариф өзүнү онда гојмајыб мөнө деди:

— Аға, ичазө верин кәбиннинизи кәссинләр.

Мөн ајага дурдум, тапанчаны онлара тушлајыб, сакит сәслә дедим:

— Әллөр јухары! Үчүнүз дә! Еј ифритә! Сөн дә!

Араја ани бир сүкут чөкдү, мөн тәкрар етдим:

— Әллөр јухары!

Онлар әллөрини јухары галдырандан сонра өбалы киши деди:

— Аға, бу нө зарафатды?

Мөн гәзәблө онун сөзүнү кәсиб әмр етдим:

— Әлинниси тәрпөтсөниз, үчүнүзү дө күллөлөјөчөјөм. Чыхын бајыра!

Өбөсыз киши деди:

— Аға, ахы биз нө күнаһын саһиббијик?

Мөн онларын блшынын үстүндөн бир күллө атаараг гышгырдым:

— Бајыра! Нө күнаһын саһиб олдуғунузу зинданда биләрсинниси!

Өбөсыз киши деди:

— Ағаји, һаггынызы алын, кедин. Ахы бизи диванын әлинө вермәк-
ән сизө нө хөјир?

Арвад да, өбалы киши дө бир-биринө мачал вермөдөн јалварырды-
ар. Ахырда мөн дедим:

— Јахшы, сиздөн әл чөкмәјим үчүн мөнө нө верирсинниси?

Кишиләрин икиси дө дөнүб арвада бахды. Арвад деди:

— Аға, ичазө вер сандыға јахынлашым.

— Көл! — дедим.

О, әсә-әсә ирәлиләјиб сандыгдан он гызыл чыхарыб мөнө узаданда
өлини керн итәләјиб дедим:

— Бу нөди? Сизин кими чаниләри он гызыла? Нечө вахт! — Сонра
мачаланмыш көзләрилә үзүмө бахан арвада дедим: јүз гызыл!

О јенө дө јалвармаға башлады:

— Аға, фәгир адамыг. Мөндө о гөдөр гызыл нө кәзир?

Мөн дедим:

— Јүз гызыл! Бири әскик олса, көтүрмөјөчөм!

О, балача пул кәсәсини кәтириб, мөним габағыма өләвө јетмиш гы-
зыл сајараг анд ичди ки, бундан савајы һеч нөјим јохду.

Мөн гызыллары чибимө гојуб, арвада дедим:

— Отағын бајырдан бағланан ачарыны вер!

— Нө үчүн, аға!

— Вер! — дејө мөн гышгырдым:

— Аға, ачар гапынын үстүндөдир.

Мөн гызга дедим:

— Чых бајыра!

Гыз горхмуш һалда үзүмө бахыб тәрпөмөди. Мөн мүлајим сәслә
она дедим:

— Горхма, чых бајыра.

Гыз бајыра чыхандан сонра онлара дедим:

— Нәләлик! Аллаһыныза шүкүр еләјин ки, сизи саламат бурахы-
рам. Анчаг билин ки, һәмишә нөзәрәт алтындасыныз. Әкәр бир дө белә
шәлә мөшгул олсаныз, сизи бурахмајачам.

Буну дејиб, чөлд бајыра чыхараг гапыны далдан бағладым. Сонра
гызга дедим:

— Көл кедәк!

— Һара, аға? — дејө о, һөјөчанла сорушду:

Мөн дедим:

— Сөн галсаң, бунлар сәни өлдүрөрлөр, кедәк, неjlәмәк лазым да дугуна сонра фикирләрәрик.

Биз кәлдик мән јашадыгым мейманханаја...

Дајым сусду. Бир аздан анам сорушду:

— Ахы бу күрд гызы орда нә кәзирмиш?

Дајым деди:

— Өзүнүн нағыл өләмәјинә көрә Иран күрдләриндән, касыб бир өшнини беш гызындан бири имиш... Он дөрд јашы оландә кәндләрн кәзир верки јыган бир нәфәр ону көрүб елчи дүшүб. Евләнәнән сонра ферә ону өзү илә Теһрана күтириб, беш-алты ај сахлајандан сонра бөшүгүтовуб. Гыз Теһранын күчәләриндә авара сәркәрдан галдыгы заман мән арвада раст кәлиб...

Дајым јенә дә сусду... Анам сорушду:

— Сонра нә олду?

— Сонра мән гыздан сорушдум ки, өз јерләрннә кетмәк истәјирмиш О:

— Ај, аға, — деди, — әкәр сиз мәнн өзүнүзә бир кәниз еләсәјдиннә һеч јерә кетмәк истәмәздим...

Мән дә дедим ки, тезликлә Ираны тәрк еләјиб кедәсәјим. Ону өзүмлә апара билмәрәм. О, чох мә'јус олду, һәлә ағлады да. Мән ону баш салдым ки, Теһранда галса, мәнв олар. Гајыдыб өз јерләрннә кетсә јашшыдыр. О да наәләч галгыбы разы олду. Мән она үч-дөрд дәст палтар ајагагыбы алдым. Өзүнә дә хейли пул вериб, јола салдым евләрннә.

Бир гәдәр сүктдан сонра атам деди:

— Кәрәк о арвадла кишиләри апарыб верәјдин полисә.

Дајым деди:

— Сиз елә билирсиниз ки, онлары чөзаландырачајдылар? Шаһнәмә'мурлары рүшвәт алыб бурахачајдылар.

Сонра атам зарафатјана дајымдан сорушду:

— Инди даныш көрәк, нечә олду ки, әлиһә бир о гәдәр пул кечәчә чә бура гәпиксиз кәлиб чыхдын?

Дейсән атамын сөзү бир аз тохунду дајыма. О, деди:

— Нә олачајды, тачирлик өләмәјәчәкдм ки?.. Теһран елә бир кеф јеридир ки, бир милјонун да олса, бир илин ичиндә чыхыб кедәр ишһнә.

— Сонра дајым нәш'ә илә сөһбәтинә давам еләјиб деди: — Гәрәз, нә бешынызы агрыдым. Бир дә бахдым ки, чәми беш-алты түмән пулум гәлыб, бунунла да һеч јерә кедиб чыха билмәрәм. Отуруб фикирлөшдүм ки, «нејләјим?». Бирдән јадыма дүшүд ки, атам Шушава кимназијадә охујанда бизим Күрдобадан онунла бир јердә Тағы адлы бир оғлан да охујурмуш. Бир күн Тағы атамы өјрәдир ки: «нә вар Шушава, кәл гача, кедәк Бақыја. Орда өзүмүз үчүн бир иш тапыб кеф чәкәрик». Өзү дә Тағы атамдан ики-үч јаш бөјүк имиш. Онлар Бақыја гачандан сонра ордагы јадмыда дејил, нә чүр олурса, атам Бақыда Тағыны итирир, бир нечә күн орда вејиләнәнән сонра гајыдыр јенә Шушава. һамы Тағыны итиб-батмыш һесаб еләјир. Анчаг нечә ил сонра Теһрандан кагызы кәлир. Мә'лум олур ки, орда тиңарәтлә мәшғулду. Буну хатырлајан кимнә кетдим Теһрандаки «Гарабағылар» мәһләсинә. Бу мәһләдә јашајанлар, вахтилә Гарабагдан көчүб кәләнләр иди. Хейли сорағлашандан сонра мәнә дедилар ки, парча-чит базарында Тағы адлы дөвләтлин бир севә дәкәрини мағазасы вар, бәлкә о ола. Кедиб мағазаны тапдым, көрдүм чаван сатычылар алвер еләјир, амма узун гырмызы сағгаллы, иураһи бир киши дә балача табуретин үстүндә әјләншб, бағағында балача стәкәндә чај — тәсбей чевирир. Сатычыларын бириндән јавашча сорушдум

«Ағаји Тағы будур?». Деди: «Бәли». Јахынлашыб әдәблә, өзү дә бәрбајчанча, дедим:

— Салам-әлејкүм, Тағы әми.

Киши тәәччүблә сорушду:

— Кимсән, бала, һардан кәлмисэн?

Дедим:

— Гарабагдан.

Бир гәдәр диггәтлә үзүмә бахыб бирдән сорушду:

— Олмуја Бајрамын оғлусан?

Дедим:

— Өзүдүр.

— Көзләриндән таныдым, — дејиб, киши галгыб бојнуму гучағлады.

Бүтүн гоһум-әгрәбадан һал-әһвал тутду, һисс еләдим ки, кишијә үрбәт јаман тә'сир еләјиб.

Сонра мәнн апарды евинә, көрдүм мәнән дә бөјүк оғланлары вар.

ееләт дә ки, ашыб-дашыр... Гәрәз, дүз он беш күн мәнн гонаг сахлајан сонра сорушду:

— Инди нејләмәк фикриндәсән?

Дедим:

— һеч билмирәм.

Деди:

— Мәсләһәт көрүрәм ки, гајыдыб кедәсән Гарабаға. Вәтәндән һәмидәнк әјры дүшмәк јаман дәрди, мәннн кими илишиб галарсан, ата-атајын да јәгин ки, көзү јолдадыр.

Мән өзүм дә гајытмағ истәјирдим, анчаг бајағ дедијим кими, пулар чыхыб кетмишди, она көрә дә кишијә јалан сатмалы олдум, дедим:

— Тағы әми, вар-јоҳум мейманханада оғурлајылар.

Гәрәз, киши бәсдир дејинчә мәнә јол пулу верди, өзүмү дә тәнтәнә дә јола салдылар ки, куја вәтәнә кедирәм.

Нуру дајым бурда бәркдән күлдү, анам сорушду:

— Бәс кәлмәдин?

— Јох, — Дајым нәш'ә илә чаваб верди. — Әјләшдим фајтона, «Гарабағыллар» мәһләсиндән араланандан сонра фајтончуја әмр еләдим ки:

— Сүр Лаләзәр мейманханасына.

Атам деди:

— Башладым тәзәдән вур-чатласына.

Дајым бәркдән күлдү:

— Бир дә онда ајылдым ки, пулум лап аз галыб. Фикирлөшдүм ки, даһа бу дәфә Тағы әмнини јанына кетмәк олмаз, вәтәнә сары дүшдүм

ола. Пулум тезликлә лап гуртарды. Сағгалым да хейли узанмышды, багыб көрдүм һамы мәнн рус билир. Кимдәнсә ешитмишдим ки, Иран киши мүсәлман өлкәләрнндә әјры диндән дөнүб мүсәлман олана мадди бирдәм еләјирләр. Мән һара кәлди башладым ки, русам, динни дә дејирдим олмушам мүсәлман. «Динә кәлмисэн, ај кафе, бейһишт кедәчәк-сэн», — деја мәнн тә'рифләјиб пул верирдиләр, мән дә әлләрими көјә галдырыб онлара дуа еләјирдим. Сорусдулар ки: «рус оlanda адын нә иди?». Дејирдим: «Александәр». Дејирдиләр: «Бәс инди дөндәриб нә нәјмусан?». Дејирдим: «Нискәндәр». Өз адымь гәслән демирдим. Елә ки, бәрбәчә дуа охујурдум, башыма топлашан адамлар елә тәәччүблә гулағ асардылар ки, елә бил дүнјада көрүмәмиш бир шеј ешидиләр.

Бу мүнвал илә динә кәлмиш тәзә мүсәлман кәлиб чыхды Тәбризә.

Бир гәдәр дә орада пул јығандан сонра кирајә бир ат тутуб кәлдим Иран Шаһсөвһнинә, орада да ки, атамклин көһнә гонағларын тапдым.

Онлар да мәнн кечирдиләр бу таја. Билирсиниз ки, бу саат Аразын даш-

мыш вахтыдыр; әнд еләдим ки, бу таја саламат чыхсам, дүз бир әј ор тутуб, намаз гылачам».

О заман орудчулуг тәэ башлајырды, дајым доғрудан да, һәр к орудч тутуб, намаз гыларды. Бу мәнә дә, атамкилә дә чох гәрибә көр нүрдү. Мән һәмшиә дајымы јолдашлары илә сәһәрдән-ахшамачан орд бурда шәраб ичиб кеф чәкән көрмүшдүм. Инди онун белә мө'мин олы сы чох күмәли иди. О, намаз гыланда Фатма нәнәм дә архадан тәә чүблә тамаша еләјирди. Дајымын ифтары үчүн чүрбәчүр шејләр һазы ланырды. Бабакилин нөкәри онун ифтары үчүн ағ тут жығырды. Дајы бүтүн күн тәсбәһ чевириб, намаз гыларды, дуа охујурду, сары гывыр сағгалы да кетдикчә узанырды.

Анчаг бир күн бабамкилә кәлиб көрдүм ки, дајым сағгалыны тәә тәмиз гырхдырыб, узунбоғаз чәкмәләрини, галифе шалварыны кеји олуб әввәлки кими көзәл бир оғлан, өзү дә ики нәфәр досту илә баға агачын алтында гојулмуш столун атрафында отуруб, тәэ гузу әтнә сојутмасы илә шәраб ичирләр. Мө'минлик, сағгал, тәсбәһ дә чыхыб кәлиб ишнә...

ҺӘЈӘЧАНЛЫ ХӘБӘР, КӨЧҖАКӨЧ ВӘ САНДЫГ ӘҖВАЛАТЫ

Атамкил, Русияда гурулмуш фәһлә-кәндли һөкүмәти барәдә инди даһа тез-тез сөһбәт едирдиләр. Мән дә бу сөһбәтләрә бөјүк бир марәғә гулаг асырдым. Мән ешидирдим ки, орда ағалара, бөјүк тачирләрә дива тутурлар. һөкүмәти касыблар, фәһләләр, кәндлиләр идәр едирләр.

Чох гәрибә иди ки, касыбларын, Хајнамаз кими кәндлиләрин Русияда һөкүмәт башына кечмәләри мәнәдә фәрәһ доғурурду. Елә бил ки, мән өзүм јекаһана бәј балаларыдан нәјинсә гисасыны алырдым. Доғрудан мый бу, һәмни бәј оғланларының һәр јердә өз бәјликләрини һисс етдирилә ләрини нәтичәсн иди? Ким билер, бәлкә буна сәбәб ата-бабадан, лә улү бабаларымыздан бәри бизим нәслин дамарларындан ахан рәјнәј ганы иди? Мән анама дедим:

—Јәгин ки, бурда дә фәһлә-кәндли һөкүмәти гурулса, тај бәј оғла лары һејлә ловғаланмазлар.

Атам тәәччүблә мәнә бахыб деди:

—Бу ушаг ја кичди, ја да әллама!

Анам деди:

—Ушаға ад гојма, кич ишә олур?!
—Көрмүрсән, јашында бөјүк елә данышыр ки, елә бил анданкә мә болшевикди. Тај хәбәри јохду ки, бурда фәһлә-кәндли һөкүмәти гу рулса, бууну атасыны, бабасыны күлләләјрләр.

Мәндән кәзләнилмәјән бир өткәмликлә дедим:
—Сизи нә үчүн күлләләјирләр? Сиз бәј-хан нәслиндән дөјүлсүңиз ки?

Атам јенә дә тәәччүблә бахды, анам бәркдән күлдү. Атам бу дафә на үчүнсә, һәмнишә олдуғу кими ачыгламајараг мұлајим сәслә изаһ елә ди:

—Болшевикләр тәкчә бәјләрин, ханларын дөјүл, бүтүн варлыларын дүшманлыыр. Дејирләр, һеч кәс дөвләтли олмасын! Һамы Фәтиш кими лүт олсу. (Фәтиш атамкилин кәндиндә ән јохсул адам иди).

Мән атырым бу ахырыңчы сөзләриңдә дәрин бир кин һисс еләдјим үчүн үрәјимдә она инанмајараг даһа һеч нә сорушмајыб, бағчаја ендим.

Мән дајымла достлуғ еләјән чаван бәјләрин атама нечә јухарыдан ашағы бахдығларыны һисс едирдим вә бу мәним иззәти-нәфесимә тоху нурду. Ејни һалы чән Мәшәди Гара кими милјонерләрин атамла рафта рында да дујурдум. Она көрә дә узар Русияда Хајнамаз кими, Фәтиш кими, дајымын дөјдүју Иманш кими јохсулларын һөкүмәт олмалары мәнәдә гәрибә, тәрәвәтли, һәтта, севиңчли һиссләр доғурурду.

...Бир нечә күндән сонра, ахшам чағы артырмада отуруб чај ичир бөјүк дарваза дөјүлдү. Зиннәт јүјүруб ачды. Бајрам бабам, Гызыл оғлу Алынын вә күрдобалы һачынын мұшајәтилә һәјәтә дөјүлдү. Гызылбаш оғлу илә Һачы түфәнкли, патрондашлы идиләр. Онлар ардан дүшүб артырмаја галхдыҗа, һәмнишә мәнимлә күлүб-зарафат сыдан Бајрам бабамын бу дөфә чох туттун олдуғуну һисс еләдим.

О, тапанчыны ачыб пәнчәрәнин габағына гојараг стул чәкиб әјләш Пәпирос чыхарыб јандырагаг һал-әһвалатдан сонра атамкилә деди:
—Сабаһдан шәһәрдән чыхмаг лазымдыр.
Атам һәјәчанла сорушду:
—Нә олуб, әши?

Бабам пәпиросундан дәрин бир нәфәс алыб деди:
—Болшевикләрин он биринчи ордуеунун һиссәләри кәлиб чатыб бәрдәјә. Ики-үч күнәчан бурда оларлар.
Араја ағыр сүкут чөкдү. Нәһәјәт, атам сорушду:
—Дүздүр ки, дејирләр, боју бир метрәдән јухары оланлары гырыр ләр?

Бабам һәләм-һәләм ачығланан адам дејилди, сәрт ифадә илә атама деди:
—Сиз дә белә ахмаг-ахмаг сөзләрә инанырсыңыз?!

Јенә дә ағыр сүкут чөкдү. Бабам бир нечә нәфәс пәпирос чәкәндән сонра, өз-өзү илә данышыр кими, кимсәнин үзүнә бахмадан ачығлы да мән етди:

—Кәйризли Ајна ханыма дедим ки, фарағат отурун. Чамааты гыр тина вермәјин, бу селин габағына дурмаг мүмкүн дејил. Арвад беш јүз етәли илә Бәрдәнин кәсди ки, «Мән Гызыл Ордуңу Гарабаға гојмујачам». Нејлә елијәндә әлбәттә, гошун ачыға дүшәр. Бөјүк-бөјүк дөвләтләр бол шевикләрлә бачармыр, амма бу арвад беш јүз атлы илә онун габағыны ахламаг истәјир...

Чај-чөрәкдән сонра Бајрам бабам атама деди:
—Әһмәдалыны дүнән көндәрмишәм Күрдобаја ки, сизи шәһәрдән чыхармаг үчүн үч-дөрд ат кәтирсин, елә һазырлашын ки, дан үзү чыха биләсиниз. Атлар бу кечә бурда олачаг.

Атам сорушду:
—Бәс мағаза, ев-ешик нә олсун?

Бабам деди:
—Гијмәтдә ағыр, сәзидә јүңкүл нәјиниз варса, көтүрүн. Бу гәдәр шәј-шүјү дашымаға вахт чатмаз. Һәләлик келәрсиниз Шеллија, көрәк шиләр нә көстәрир.

—Бәс сәнин өзүн нејләмәк фикриндәсән, дәдә?—Анам сорушду:
Бабам деди:
—Өзүм һәләлик Фатманы анарыб Күрдобаја гојуб гајыдачағам Алхаслија, Газы Мирзәликилә. Ора Араза јахынды.

Атам сорушду:
—Бәлкә о таја кечдиниз?

Бабам деди:
—Иш бәркә дүшсә, башга нејләмәк олар?

Бир нечә эл бундан габаг кәндлиләрилә Русияја фәһләлијә келән кичик әмин Зәби тәәчә кәлиб чыхмышды. О, Русиядакы нигилабдан гәрибә шејләр данышырды. Дејирди кижәлары, буржујлары арабаја го ширдирмиш (Мән сонрлар билдим ки, әмин бир аз шширдирмиш). Адам лар бир-биринә «тавариш» дејирләр.

Атам анамла мәсләһәтләшнб гәрәра алдылар ки, Зәби әми галсын бизим өвләрдә. Фәһлә олдуғу үчүн болшевикләр она дәјмәзләр. Әмин дә разы еләрду.

Сонра атамла-анам, кечә пәрдаләри салыб, гижмәтли нәләри вара са, жыгдылар бөјүк дәмир сандыга. Сәһәр дә долу бир хурчунла һәм сандыгы жүкләдиләр Курдобадан кәлән атлардан биринә. Биз дә јабди атлара минәрәк дүшдүк јола. Евләримизин һамысы халы-кәбә күмүш габ-гачагла долу галды, һәмчинин атамын мағазасы да долу иди.

Биз шәһәрдән чыханда дә јери тәзәчә сөкүллүрдү. Амма јоллар гачан адамларла долу иди. Кими шеј-шүүнү шәләәнниб, ушагынын әдән дән тутараг пәј-пијада кедирди, кими атлы, кими арабада.

Атам тәәччүблә анама деди:

—Балам, бүтүн шәһәр болшевикләрин кәлмәјини билirmiш ки...

Анам пијада гачанлара диггәт јетириб деди:

—Гәрибәдир ки, касыб-кусуб да шәләәнниб гачыр.

Атам деди:

—Чох ола билсин ки, һамы күјә дүшүб гачыр, дүнән ешитмәдини киши нә деди? Мән дә билирдим ки, болшевикләр һаггында дејиләндә шәјиәдир.

Мән атамын изаһ еләмәјинә бахмајараг баша дүшә билмирдим ки болшевикләр нә үчүн, һәтта бәј, хан олмајан гачирләрлә, дөвләтли кәдирләрлә дә дүшмәндирләр.

...Биз шәһәрин сәккиз-доггуз километрлијиндәки Шейли адлы кәндә чатыб, Байрам бабамын көһнә досту һәмид жүзбашынын евинә дүшдүк. Бу, дашдан тикилмиш, бир нечә отагдан ибарәт, күрсүлү, үстү гырмызә дәмир, бир биһа иди. һәмид жүзбашы өзү евдә олмаса да, адамлары бәзи чох һөрмәтлә гаршыладылар...

Јенә дә орда-бурда сילהлы атлылар пејда олмушду, һәмид жүзбашынын гонум-әгрәбасындан олан түфәнкли-тапанчалы адамлар ону евинә далбадал кәлиб-кедирдиләр. Тезликлә мән бу сиррә дә вагиф олдум: көрдүм атам ев саһибләриндән хәлвәт анама данышыр ки:

—Һәмид жүзбашынын адамлары, евләринә гајыдан мүсават әскәрләрини орда-бурда сојуб түфәнкләрини, патронларыны алырлар, дејә сән һәлә евләрини дә өлдүрүрләр.

Анам да һәјәчанла дејирди:

—Јахшы, түфәнкләрини, палтарларыны алырлар алсынлар, бәс евләрини нијә өлдүрүрләр? Јәгин ки, һәмид жүзбашы өзү бурда олсајды, гојмазды.

(Биз кәләндән бир нечә күн әввәл һәмид жүзбашы гојунларына баш чәкмәк үчүн бир нечә атлы илә јайлаға кетмишди.)

Атамла-анам евдә белә данышдылары заман һәмид жүзбашынын јахын гонумларындан олан вә гыздырма хәстәлијиндән тәзә галхдығы үчүн рәнки гачмыш узун, арыг бир оғлан белиндә ики патрондаш, әлиндә түфәнк, ики башга оғланла пәнчәрәнин габагындан жүзбашынын күлфәти олан һиссәјә кечди. Атам һәмин рәнки саралмыш оғлана ишарә илә анама деди:

—Бах, о оғлан јанындакы јолдашларыла дүнән кечә бир ат јүкү әскәр палтары, түфәнк, патрон кәтирмишди. Ким билир, јазыгларын нечә сини өлдүрүбләр, јолда кизләниб пусурлар, әскәрләр кәлиб кечәндә гә фил күлләјә тутурлар.

Анам јана-јана деди:

—Јазыг әскәрләр.

Атам да дәриндән нәфәс алыб деди:

—Бизим милләтимиздир дә...

Әһвалат мөним дахилә әләмимә анлашылмаз бир дәрәд кими дахилә олды. Мән һеј евләринә гајыдан чаван әскәрләр һаггында, түфәнкдән, палтардан өтрү онлары өлдүрән рәнки саралмыш гыздырмалы оғлан ба-

дә дүшүнүрдүм. Мән евләриндә аналары јолларыны көзләјән чаван адамлары гәфил күлләјә тутан һәмин рәнки саралмыш оғланын гәддарлығын дәрк елијә билмирдим. Мән, јалгузаг чанаварларын гәфил һүчүм әлиб адамлары парчаладыларыны, обадан көрпә ушаг апардылары чох ешитмишдим. Инсанын инсаны өлдүрмәји, өзү дә пул-палтар үсәндә өлдүрмәји, мәндә јалһыз дәрин гүссә дејил, ејни заманда икраһ һисси доғурурду. Бу, мәнә инсанын инсан јемәји кими дәһшәтли вә иј-

ләкчә көрүнүрдү. Рәнки гыздырмадан саралмыш оғлан мәнә илан кими әһәрибләр вә сојуг көрүнүрдү. Мән иландан һәм горхур, һәм дә ијрәнәрдим. Мәнә елә кәлирди ки, илан бүтүн вәһшин һејванларын ән намәрдидир.

Нә үстүндә исә балача бачым Маһтабы вүрүб ағлатдығы үчүн анам мөним тутуб дөјмәк истәјәндә мән гачыб артырманын тәјкәсиндән јерә күлдәндим вә сағ голумдан шиддәтли ағры һисс едәрәк гышыгдым.

Голум олду ки, голум алтымда галыб, сыныб. Бу кәндә сыныгы јоқ иди, она көрә дә атам мөни једди-сәккиз километр аралыдакы Хәләфли кәндиндә олан мәшһур сыныгы Мәшәди Маһмудун јанына апармалы олды. һәмид жүзбашынын арвәды атам деди:

—Сән сәһмәт чәкмә, ушаглар апарлар.

Аңчаг атам разы олмајараг, гачарағы вә һәширилији илә мәшһур боз гымызы јәһәрләјиб минәрәк, мәнә дә гучағына алыб өзү апарды. Голум бәјунмдан асылы олмағына бахмајараг, ат силкәләдикдә бәрк ағрыјыр-ыр, она көрә дә атам мәчбур олурду бир әли илә чилөвдан јалышсын, дидир әли илә сынмыш голумун алтындан тутсун. Јәгин ки, гачаг-гулдурда бәст кәлмәмәк үчүн атам әсас јолла дејил, дәрә-тәпәдән кечәрәк чөлләмә кедирди.

—Голун ағрымыр ки?—дејә атам тез-тез сорушурду.

Мән кичик һәјәтәмдә биринчи дәфә олараг атамын сәсиндә өзүмә гаршы мәһрибанлыг вә гајғы һисс едирдим вә бу мөним үрәјини көврәлдирди.

Биз Хәләфли кәндиңә кириб Мәшәди Маһмудун һәјәтинә дахил олдүк. Алтымш беш-јетмиш јашлы бир адам олан Мәшәди Маһмуд артырмада бөјүк тахтын үстүндә әјләшәрәк митәккәјә сөјкәниб тәсбәһ чевирди, бизи көрәкән дүңкәлиб:

—Ај ушаг, гонагын атыны тутун! — дејә сәсләнди.

Атам әввәл мөни усдуфча јерә гојду, сонра да өзү ашырылыб дүшдү. Чаван бир оғлан ушагы јүзүрүб бизим аты төвләјә чәкди. Әјиндә атлаз архаылыг, башында күмүшү папаг олан Мәшәди Маһмуд тахдан дүшәрәк габагымыза јеријиб, көһнә таныш кими атамла көрүшдү вә бизи дә тахтын үстүндә әјләшмәјә дә вәт еләди. Атамла ордан-бурдан сәһбәт еләдиләр. Болшевикләрин кәлишиндән данышдылар. Мәшәди Маһмуд сәһбәт вә гајғылы сәсләнди:

—Кәлиниләр, көрәк нә дејирләр?
Һәмин чаван оғлан бизә чәј кәтирди. Сонра Мәшәди зарәфәтјана мәнә деди:

—Гочаг оғлан, көстәр көрүм голуну.

Атам мөним голуму ачды. Мәшәди голуму әли илә јохлајанда мән шиддәтли ағры һисс еләсәм дә, сәсини чыхармадым. Дишләримни бир-биринә бәрк сыхыб дөздүм. Мәшәди нәләрдәнсә тәпитмә гајырыб голуму сарыјандан сонра күлүмсәјиб деди:

—Бу доғурдан да, дөзүмлү оғланмыш...

Сонралар, чох сонралар мән һәјәтын кәскини әзабларына дөзәндә һәминә сыныгы Мәшәди Маһмудун о сөвләрини хатырлајырдым. Көрүнүр, гәдә мөним кәләчкәдә нәләр чәкәчәјини билдији үчүн мөним лап кичик-кичикдән һәр чүр ағры-ачыја алышмағыма көмәк едирмиш. Әлбәтгә, биринчи нөвбәдә мәнәни ағрыларә...

Биз сыныгыч Мәшәди Маһмудун һәјәтиндән чыганда ахшам сары галхмышды. Биз жеңә дө чөлләмә кедирдик. Боз ат јахшы жејиб дигчәләрдә ји үчүн (бизим јерләрдә гонағын өзүнә олдуғу гәдәр дө атына гуллар едәрдиләр) дәрәләри-тәпәләри јел кими чыкыб енирди. Атам сорушду:—Инди нечәди агрысы?

—Һәлә бәрк агрыса да, дедим:

—Јахшыдыр.

—Мәшәди деди ки, бир аз агрыыб кәсәчәк.

Атамын мүләјим данышыгы вә онун сәсиндә өзүмә гаршы һисс еләди јим гајгы мәни хошбәхт едирди вә мән өз-өзүмә фәхрлә дејирдим: «Бә мәним дө атам мәни чох истәјир...». Атам һеј ев-ешији, мағазаны башына нә кәләчәји барәдә данышырды. Нараһат олурду. Белә аһларда атам да ја папирос чәкиб биканә бир ифадә илә әринин сөзләрини тәсли едирди, ја да она гулаг аса-аса тамам ажры бир шеј барәдә фикирләширди. Мәнә исә анамын белә һәрәкәти даһа ширин, даһа чәзибәдәр тәсли еләди. Мән өз вар-дөвләтин барәдә атамнын бүрүзә вердији бу гајгыда нә исә сојуг, тутгун бир шеј һисс едирдим. Һалбуки, мән ушаг олса да, вар-дөвләтин нә демәк олдуғуну билирдим. Анчаг мәнә елә кәлирдә ки, анамын сағламлығы, шәлији, гајгысызлығы мәним үчүн дүјидә һәр чүрә дөвләтдән, гызылдан, пулдан севинчлидир.

Он биринчи ордунын һиссәләринин шәһәрә чатдығыны ешитдијимә күнүн сәһәри көрдүк ки, вахтилә Бајрам бабамкини нөкәри — инди исә адыры гачағлардан бири — Баһадур өз дәстәсилә кәлди. Анам гачағ Баһадур һаггында чох һәвәслә данышырды. Онун нечә сәдагәтлән, үзүкүләр, көвәл оғлан олдуғуну сөйләјирди. Мән исә ону илк дәфә көрүрдүм. Учә бојлу, әсмәр бәнизли вә чох јарашыгылы бир оғлан иди. Гызылбаш оғлу кими, гачағ Ханмурад кими бирчәк сахламырды. Гара сачларыны шәһәр сајагы вурдурараг керижә дарамышды. Ајағларында тәмиз силинмиш узунбоғаз чәкмә варды. Беләнә үч патрондаш бағлајыб, икисини дө чә јилләриндән чадын-чарпаз ашырмышды.

О, атамла көһнә бир дост кими көрүшүп күлә-күлә онун кефини сорушду. Атамла бир нөв рәси м көрүшү.

Мәлум олду ки, Бајрам бабам онлары көндәриб ки, бизи Алхаслы кәндинә апарсынлар. Атам кетмәк истәмирди. Атам истәјирди биз, һеј олмасза, өз кәндимизә—Күнеј Күздәјә кедәк. Анам ики ајағыны бир башмаға дирәјиб гәти рази олмады. Анамын күнеј күздәкәндәрдән зәһәрләси кедирди, онлары намәрд-гәдлар һесаб едирди.

Нәһәјәт, биз атланыб Алхаслыја кетмәли олдуғ. Анам мәнә ишәрә илә деди:

—Кәрәк бир адам сарыгы голундан еһмал тутсун.

Баһадур деди:

—Гагаш бир јашында оландә һәмнишә Баһадур дајысынын гучағыны минәрди, јәгин инди дө минәр.

Гачағлардан бири мәни гајдырыб гојду Баһадурун гучағына. Баһадур да мәним сарыгы голумдан јанышараг атыны маһмызлајыб дүшдү габаға.

Јоллар атлы-түфәнкли адамларла долу иди. Һәр јердә һөкүмәтсизлик билинирди...

...Биз Алхаслы кәндиндә бабамын көһнә досту Газы Мирзәлинин евинә дүшмүшдүк. Алхаслы да Курдоба кими тәрәкәмә иди. Әһалинин чох һиссәси һәлә мәјин он бешиндән јайлаға көчмүшдү. Газынын да гојун-гузусу јайлаға иди, анчаг көрүнәр, сон һадисәләрлә әләгәдәр олараг өзү вә арвад-ушагы һәлә јайлаға көчмүшди. Газынын дөрд оғлу варды. Гызы исә бизим шәһәрин лап јахшылығындакы Шаһбәбалы кәндиндә

Әдилбәј адлы оғлана әрә кетмишди. Әдилбәј дө атамны јахын досту олуб гачарәтлә мәшғул иди.

Газынын бөјүк оғлу Мирзә Садыг моллалыға һазырлашырды. Гыса вурулмуш гара сағгалы вә узун папагы варды. Ајағларына гәдәр узанан архалығынын үстүндән ағ гуршаг бағламышды. Кичик оғлу Сәрдар исә мөндән үч-дөрд јаш бөјүк оларды. Газынын евин кәндә, дашдан тикләмиш, јеканә—үстү дәммирли, бөјүк, киммәртбәли биһа иди. Евин аил тәрәфиндән Көндәлән чајынын бир голу ахырды. Газы аганын үч јүзә гәдәр инаји сағғылырды. Бүтүн Араз боју кәндләри кими Алхаслы да чох исти јер иди. Бүтүн күнү исти чәкилмирди. Газынын кичик оғлу Сәрдар мәни апарырды архын гырағына, архын үстүнә бир тир гојулмушду. Сәрдар мәни дө гучағына көтүрүб тирин үстү илә јүјүрә-јүјүрә о тәрәф-бу тәрәф кечирди. Бир дәфә мәни јерә гојуб деди:

—Инди өзүн тирин үстүлә јери көрүм.

Мән өзүмү нә гәдәр бәркишдирдимсә дө, тирин үстү илә архы кечмәјә чәсарәт еләмәдим. Сәрдар гәһгәһә илә күлүб:

—Ә, бу шәһәр ушағлары нә горхат олурлар,—деди вә бир нечә дәфә тирин үстү илә бәрк јүјүрә-јүјүрә о тәрәф-бу тәрәфә кечди.

...Башида бабам олмагла Араз гырагы кәндләринин обаларынын, дәмәк олар ки, бүтүн адлы-санлы адамлары күндүзләри «Шипарты» дејилән чөлдә далдаланыб кечәләр гәсид вәситәсилә һәләлик болшевикләрин Алхаслы тәрәфә үз гојмадыгларыны өјрөнб кәлирдиләр Газы Мирзәлинин евинә. Бурада гојунлар кәсилир, самоварлар гојулурду. Онларын ичиндә, нечә олмушдуса, Һуру пашанын ордусундан ајрылыб галмыш Казым бәј адлы бир забит дө варды. Дәстәнин сајы кетдикчә артырды. Һәр күн газынын евиндә ики-үч еркәк кәсилирди. Кечәләр кәндин ашағы тәрәфиндә, шәһәрә кәдән јолун үстүндә гаровулчу гојуб һәјәтдә салынмыш халы-кәбәнин үстүндә әјләшәрәк жејиб ичир вә ејзән болшевикләр барәдә һәјәчәнлә данышырдылар.

Газынын бөјүк оғлу Молла Садыг исә күндүзләр узун бир ағачын башына бир парча ағ бағлајараг бајраг гајырыб, сәһәрдән ахшамачан евин габағындакы тәпәнин үстүндә әјләширди ки, болшевикләр кәләндә лап узагдан көрсүнләр ки, кәнд әһли ағ бајраг галдырыб онлары көзләјир. Чаван Молла Садыгын бу һәрәкәти анама чох күлмәли көрүнүрдү. Анам она саташараг дејирди:

—Болшевикләр моллаларла да дүшмәндылар, кәрәк сағгалыны гырхдырыб, палтарыны да дәјишсән.

Молла Садыг да фасыг-фасыг күлүмсәјиб, һеч бир сөз дәммирди вә онун бу тәбәссүмү икиүзүлү бир һәрәкәт кими мәнә пнс тә'сир еләјирди. Она көрә дө мән бу чаван молланы севмирдим, истәјирдим ки, болшевикләр кәлиб ону мәһшәр ајағына чәксинләр, көрәк онда да белә фасыг-фасыг күләчәкми?!

Мән икиүзүлү күлүшү, икиүзүлү һәрәкәти, данышыгы һисс едирдим. Бәзән мәнәсыны баша дүшмәсәм дө, һисс едирдим. Мәнз бунун үчүндүр ки, атам бәјләрлә, бөјүк вәзифә саһибләрлә һөрмәтлә данышанда ачығынын тутурду. Мән билирдим ки, атам бәјләри севмир. Дәлдәда онлары «чибәрәндә сичан ојнајан, јекәһан, мүфтәхәр чәнәблар» адаландыра-раг лаға гојурду. Мән ону да һисс едирдим ки, анамын бәјләрә һүсн-рәғбәти атамә гәтијән хош кәлмир.

Алхаслыја кәләндән бир нечә күн сонра Бајрам бабам кечә бизим јанымыза кәләрәк атама деди:

—Мәсләһәт беләдир ки, сиз Күнеј Күздәјә кедәсиниз. Ора сизин үчүн бурдан горхусуз олар.

Атам сорушду:

—Нәјә көрә?

...

...

...

...

...

...

...

...

Бадам деди:

—Она көрө ки, бура Газы Мирзалин евидир. Амма Күнеј Күздөкө сенин гардашын ајагы чарыгы кылды бабадыр. Болшевиклөр она тохунмазлар. Сиз дө палтарынызо дөјишиб садө кенди палтары кејәрсиниз. Аралыг сакит олана гэдәр орда галарсыныз.

Анам сорушду:

—Бәс сиз нејлөјөчөксиниз?

Бадам гашларыны чатыб, артырмадан көрүнөн Чәнуби Азәрбајчаң дағларына бахараг деди:

—Биз о таја кечөчөјик.

Анам сорушду:

—Һамыныз?

Бадам көзләрини о тајдан чөкмөјөрөк деди:

—Һамымыз.

Сонра әлава етди:

—Һазырлашын, Баһадур сәһәр тездөн сизи апарсын Күнеј Күздөја. Гага Баһадурла үч јолдашы габагда, биз дө онлары ардынча һәр јердө шөсе јолдан кәнар, чөлләмә кедәрәк ахшам чағы чатдыг Күнеј Күздөја.

Губад әмим:

—Һә, дејсән, јолдашлардан үркүб јајынмысыныз—дејә зарафат еләди.

Мән онда гәрибә бир руһ јүксәклији һисс еләдим.

Анам истейзәли бир тәбәссүмлә деди:

—Дејсән, «јолдашларын» кәлмәјинә севинирсән?

Губад әмим деди:

—Нијә севинмәјин, «јолдашлар» мәним кими ајагы чарыглыларын һөкүмәти дөјүл?

Анам она кинли бир нәзәр салыб деди:

—Јохса елә билирсән онларын вахтында әфсәр чөкмәси кејөчөксән?

Губад әмим ејин руһла деди:

—Мән кејмәрәм, оғланларым кејәрләр.

Анамын додағлары ағарды. О, һәмишә бәрк ачыглананда белә олурду, атам зарафата салыб деди:

—Губад чох танан болшевикидир.

«Губад әминин дә, Зәки әминин дә дөвләтдиләрлә арасы јохду,—дејә мән дүшүнүрдүм. Нә үчүн булар да атам кими дөвләтли олмага чәлишмајыблар? Фатма нәнәм һәмишә дејир ки, аллаһ биринә дөвләт вериб, биринә зилләт...»

«Нә үчүн?—дејә мән һәрарәтлә дүшүнүрдүм, атамкилин језнәси—башы чийиләринин арасына кирән, балача көзләри нијлә илә бахан кәдәк Әбдүләзизә аллаһ дөвләт версин, амма атамкилин башга гоһуму—Идрис адлы учабөј, хошһөфәт, јарашыгы оғлана вермәсин?»

Бу, мәним һәјәтдә һисс еләдиги биринчи бөјүк зиддијәт иди. Мән бу зиддијәтин мәнасыны баша дүшмәдиги үчүн бир шүбһә, кеј бир анышылмазлыг ичиндә олурдум. Дүшүнүрдүм ки, бәлкә Әбдүләзизә киши ејбәчәр донә кирмиш мәләкдир? Ахы бизин нағылларда мәләк кими көзәл, күнаһсыз гызлар-оғланлар бәзән мејмун, гурбага донуна кирирләр. Аячар онлар бу донда истәдиләри адала јахшылыглар едирләр. Әбдүләзиздән исе ким бир јахшылыг көрүб?

Биз тәзә палтарымызы чыхарыб көһнә палтар кејдик ки, кәнд әлиндән сечилмәјөк. Анам нимдәш кәндли палтарында мәнә чох гәрибә көрүпүрдү. Атам да күмүшү папагыны сачагы кәндли папагы илә әвәз етмишди. Баһали шибилит чөкмәләрини чыхарыб, учуз чуст, көһнә кәндли архалыгы кејмишди. Бузулла белә о кечә елдә јатмага чәсарат еләмәјә-

рәк, језнәси Әбдүләзиз илә, гоһумлары Мәһәммәд бәјлә вә кәндин башга варышлары илә кедиб кәндин кәнарындыкы бағларда галырды. Бизә хәбәр чатды ки, Бајрам бабамкил дә кеңибләр Аразын о тајына.

Бизин кәндин јохсуллары дөстә-дөстә орда-бурда топлашыб, нә һагда са һәрарәтлә данышырдылар. Анам онлара ачыгла бахыб деди:

—«Јолдашлары» көзләјирләр.

Нәһәјәт, бир күн кимсә шәһәрдән хәбәр кәтирди ки, «јолдашлар кәдирләр!»

Кәндин касыб чаванлары шәһәрдән кәлиб сәрһәдә кәдән шөсе јәтун алт тәрәфиндәки јала јыгылараг, сәс-күлә данышыб көзләјирдиләр. Атамкил әкилмишди бағлара. Анам евимизин јала бахан арха балконунда отурагаг папирос чөкиб јола тамаша едирди. Бирдән атлар гошулмуш балача арабалар, онларын да ардынча бир дөстә солдат көрүндү. Ајағ-јалын, башыачыг, чындыр палтарлы кәнд ушағлары шән сәс-күлә јүрүдүләр онлара тәрәф. Доғрусу, болшевикләр һаггында чох горхулу сөһбәтләр ешитмәјимә бахмајараг, мән да онларын габагына јүрүмәк истәјирдим. Онлар кәлиб бизин арха балконун габагында кечдикчә мән көрүрдүм ки, һеч кәсә кизли-ачыгы бахмырлар, күлүмсәјә-күлүмсәјә кәнд ушағларына кишмиш верирләр. Бирдән кәндин ән касыб адамларындан олан вә голуна гырмызы парча бағламыш Чавад бәркдән гишгырды:

—Јашасын Шура һөкүмәти!

Ики журна-балабан чалаң да, һағара буран да чала-чала солдатларын габагына јеридиләр. Ушағларыны ачыгдан пенчәрлә јаза чыхаран Сәдәт арвад орталыга дүшүб ојнады. Муздур Вејсәл да сүзә-сүзә онун габагына јериди, узуң заман Русияда фәһләлик еләмиш Чавад да нә исе башга бир һава чалдырыб, руслар кими ојнады. Буну белә көрән ики чаван солдат да она гошулду. Бүтүн кәнд ахышыб кәлирди. Голуна гырмызы бағламыш Чавад дашын үстүнә чыхыб, бәркдән деди:

—Чамәат, көрүрсүнүз ки, гырмызы ордунун солдатлары адам кәсәндә дөјүлләр! Амма буржулар онларын һаггында јүз чүрә сөз чыхарыдылар!

Кимсә гишгырды:

—Мәһв әлеун буржулар!

Сонра орта бојлу, еңликүрөк бир командир данышды. Чавад онун сәләрини кәндиләрә тәрчүмә еләди.

—Јолдаш командир дејир ки, биз сизин гардашларынызыг. Биз кәлмишк ки, сизин өз торпагынызын јијәси олмагыныза, азад јашамагыныза көмәк елијөк. Бизин рәһбәримиз јолдаш Ленин демшидир ки, торпаг кәндлинидир!

Буну дејәндә бүтүн издиһам һәрәкәтә кәлди. Вејсәл гишгырды:

—Јашасын Шура һөкүмәти!

Чавад да гишгырды:

—Јашасын Ленин!

Солдатлардан бири Ленинни шәклини јухары галдырды. Издиһам бир санија сакит олуб, шөклә бахды.

—Сонра командир дејир ки, гој һәр кәс өз тәсәррүфатыјла мәшғул олсуң. Биз фәһлә-кәндли һөкүмәтијик, һеч кәс өз һалал зәһмәтилә јашајан адала гашын үстә көзүн вар дејә билмә! һөкүмәт адамларыны сиз өзүнүз өз ичиниздән сечөчөксиниз!

Сонра солдатлар бизин евин јахынлыгында олан кечмиш дәфтәрхана бинасына тәрәф кетдиләр, чамәат да онларын ардынча.

Гызыл Орду һиссәси бизин кәнддә кичик бир дөстә гојараг Чәбрајыл һаһијәсинә тәрәф јолуна давам етди. Бу һиссә кәнддә олан мүддәтдә атамкил күндүз дә евә кәлмирди.

Арабалары, жемэк сурсатлары бизим евин јанында дајанан солдатлары јанына мән дә кедирдим. Онлар өз диллериндә бизимлә зарафатлашдырдылар, бизә кишиши верирдиләр. Мән, башга вахт өз евимиздә бабалы конфетлери, шоколадлары жемэк истәмәдијим һалда, инди бу тозлукторпагы кишиши һавәслә јејирдим. Мән, ким билир, һаралардан калың бу зарафатчыл оғланлара гаршы өзүмдә гәрибә бир сәмијјәт дујурдум вә атамкил бунлардан горхуб өзә кәлмәләри мәнә пис тә сир едирди. Чүнки мән дә өзүмү бу кәндли ушаглары кими онларә јахын һисс еләјә билмирдим. Мәнә елә кәлирди ки, мән бу чаван әскәрләрдән дә, онларын башына толлашан бу ушаглардан да таман ајрыјам. Елә бил ки, мән азыб бура дүшмүш јад бир гуш идим. Елә билирдим ки, онлар атамын онлардан гачыб багда кизләнмиш олдуғуну ешитсәләр, мән хәчаләтмәдән өләрәм.

Атамкил бүтүн гижмәтли шејләрини, гызыл-мызылларыны јығдығлары бөјүк дәмир сандығы Губад әминин мәсләһәтилә, улу бабамкилдән галмыш вә инди ичиндә барам сахланан гәдим дамда кизләтмишдиләр. Әлдә елә бир гижмәтли шеј галмамышды ки, анам бу кәнддә жемэк шејләринә дәјиши. Губад әминин арвадынын анамы көрмәјә көзү олмадығы үчүн инәкларинин, чамышларыннын јаванлыгындан бизә бир тикә дә верирди. Оны көрә дә мән биринчи дәфә оларә јохсул јашамағын зәрбинин һисс еләмәјә башлајырдым. Бачым аглајыб конфет истәјирди, әт хәрәји истәјирди. Анам бүтүн күнү әсәбиләк кечирди. Атам да бүтүн күнү багда кизләндији үчүн һеч бир шеј еләјә билмирди. Бајрам бабамкилдән дә һеч бир хәбәр јох иди. Рәнк-руфу сапсары, арыг, азардар бир гәдин олан әмин арвады, демәк олар ки, һәр күн бир шеји бәһанә еләјиб аманла далашарды. Бизи кәнддә олан солдатларлә һәдәләјирди:

—Чох о јан-бу јан еләсәни, —дејирди, кедиб болшевикләрә хәбәр верәрәм ки, бунлар буржујдулар, кәлиб бурда палтарларынны дәјишиб кизләнибләр.

Әјәр мәнним анам бу әмин арвадына бир пәслик еләмиш олсајды, фикир едәрдим ки, гисас алыр. Чүнки мән гисасын, интигамын нә демәк олдуғуну артыг билирдим. Анчаг анам она һеч нә еләмәмишди. Елә исә бу әми арвадынын һәрәкәтини нә илә изаһ еләмәк оларды? Атамкил мәнни һәр нә гәдәр дә «әлламә» адландырсалар да, мән әмин арвадынын аманә гаршы гәзәбинин сиррини дәрк еләјә билмирдим.

...Нәһәјәт, аралыг тамам сакит олду. Һамы билди ки, динч дурия адамла болшевикләрин иши јохдур. Бир күн биз дә һазырлашардык ки, кедәк шәһәрә, евимизә. Атам да артыг үзә чыхмышды. Атамын хаһишиә Губад әмин кедиб дамдакы сандығымызы кәтирәндә көрдүк ки, сандыг тамам бошдур. Сындырыб ичиндә нә варса, һамысыны апарыблар. Атамла анам горху вә тәччүблә бир-биринә бахырдылар. Анам Губад әминдән сорушду:

—Һаны бунун ичиндәкиләр?!

—Мән нә билим һаны!

Анам деди:

—Сандығын јерини сәндән башга билән јох иди.

Губад әмин деди:

—Мәнним һеч нәдән хәбәрим јохдур!

Атам чыхарыб папирос бүкдү.

Анам рәнк-руфу гачмыш һалда әминә деди:

—Шејләри нечә көтүрмүсәнсә, һејлә дә кәтир!

Губад әмин бозарды:

—Сәнә дедим ки, бизим хәбәрнимиз јохдур!

Анам деди:

—Башын бәдәниә ағырлыг еләмәсин, Губад, кет шејләри кәтир!

Бирдән әмин өзүндән чыхды:

—Кимлә һәдәләјирсән мәнни, аз?! Кетди Бајрам бәјин гачаг-гулдурү башына јығыб мејдан суладығы вахтлар! Аллаһа анд олсун, о јан-бу јан еләрсән, кедиб солдатлары кәтиррәм, һамынызы тылынчдан кечиррәләр. Чәһәннәм олун, чыхын кедин харабаныза!

Губад әмин белә дејиб кетди.

Анам гәзәблә атамә деди:

—Ахы бүтүн зар-јохумуз о сандыгдајды! Гардашын бизи диләнчи көкүнә салды. Нијә дилини тәрпәтмирсән?

Атам тәмкинлә деди:

—Динмәјин мә'насы јохдур. Ешитмәдин нә деди?

Сонра атам башга тоһумларындан биринин өкүз арабасында бизи кәтирди шәһәрә.

Јол узуну мән ејзән атамла Губад әмин барәдә фикирләширдим, һәјатымда биринчи дәфәјди ки, мән гардашлар арасында белә мүнәсибәт көрүрдүм. Фатма нәнәм, гардашларынын Мәлик Мәммәди алдадыб, гырх аршын гујуја салдығларыны нағыл еләјәндә мән инана билмирдим. «Анам да гардашыны гујуја салармы?» —дејирдим. Фатма нәнәм дә узун муштугдакы папиросундан дәрин бир нәфәс алыб дејирди: «Вәләдүзүна гардаш салар!». Сонра да башлајырды Ејвазын Бајрам бабамы дилә туғуб, кишинин газанчыны «камына чөкмәси» барәдә јана-јана данышмаға.

Атамла Губад әминин гардаш олмағлары да мәнә тәччүблү көрүнүрдү. Фикирләширдим ки, көрәсән бунлар ушаглыгда бир-бирилә нечә рәфтар едирмишләр? Онда да Губад әмин өз гардашынын шејләрини белә көтүрүрмүш? Мән «оғурлајырды» дејә билмирдим, чүнки гардашын гардашдан отурлуг еләмәји мәнә Мәлик Мәммәди гардашларынын гырх аршын гујунун дибнә салмалары кими дәһшәтли вә ағласымаз көрүнүрдү. Мән ону да һеј фикирләширдим ки, бәлкә анам сәһв едир? Бәлкә сандығын јарылмасындан доғрудан да әминкилин хәбәри јохдур? Анчаг бир һәгигәт варды ки, сандыгдакы шејләрин кетмәји, анам дејән кими, бизи тамам јохсул бир вәзијјәтә салды.

ТӘЗӘ КҮНЛӘРИН ТӘЗӘ ӘҢВАЛАТЛАРЫ

Он биринчи ордунын бир баталјону бизим евләрдә јерләшмиши. Отағлары анчаг бирини вермишдиләр бизим куја «нөкәримиз» олан Зәби әминә. Биз дә һәмни отагда јерләшдик. Евдә гојуб кетдикләримиздән һеч бир әсәр-әләмәт алмамышды. Атамын кешишдән алдығы мөлбәләри дә сындырыб дағтымышдылар.

Гәрәз, демәк олар ки, биз лат-лүт галмышдыг. Мағазадакы шејләрдән дә әсәр галмамышды. Зәби әмин дејирди ки, «кәндлиләр кәлиб шејләри мүфтә апарыблар» Бунун нә дәрәчәдә доғру олуб-олмадығыны ајдылашдырмағ мүмкүн дејилди.

Анам дејирди ки:

—Зәби јалан данышыр. Һеч кәс атамә көрә бизим шејимизи мүфтә апармазды. Мағазанын шејләрини дә, евдәки халы-кәбәләри дә Зәби јејә, үстүндән сү ичиб.

Баталјон командирин јахшы оғлан иди. Бизә дүјү, чәрәк, кишиши верирди. Мәннимлә, бачымла зарафат едирди. Бәзән бизи өзләрилә бир столада отурдуб «кашаја» гонаг едирди. Вахтилә анам чүчә плову, чәјран әтинин кабабыны бизә зорла једиздирди. Амма инди бу дузсузләдсыз човдар ашыны биз елә ширин-ширин јејирдик ки, командир ашпаза әмр едирди ки, бошгабымыза бир аз да әләвә еләсин.

Мән бу командирин да, чаван әскәрларин да јанында өзүмү инди ол-
дугча сәрбәст вә нечә дејрләр, руһлу һисс едирдим. Баталјон командир
орта бојлу, еңликүрәк вә чох сағлам бир оғлан иди. Биз кәләндән бир
нечә күн сонра малјарија тутмушду, бәрк титрәдиб ғыздырылды. Ин-
рәдәндә шишели, адјалы үстүиә төкүб, дишләри бир-биринә дәјә-дәјә за-
рафатла мәнә дејрди:

— Бир көр һа... Сизин јер нечә јерди... Һеч Сибирдә—әлли дәрәчә
сојугда мән белә титрәтмирдим, амма бу истидә титрәдирәм.

Анам чај дәмләјиб чајники мәнә верирди, мән дә апарыб стәкана тө-
кәрәк гојурдум онун габағына, о да ғыздырмаја дүшәндә бу чајы ләззәт-
лә ичиб тәрләјрди.

Бизим көһнә достумуз доктор Гулијев кәлиб она киңә ијнәси вурурду.
Командирин, көзүндә ејнәк олан, ғыса бојлу, арыг бир јолдашы да варды
ки, сиулла бир отагда галырды. Бир кечә ики нәфәр солдат кәлиб, атамы
апарды. Көзләдик, атам кәлмәди. Сәһәр анам командирдән сорушду ки:

— Бу нә әһвалатды?

Командир деди:

— Бу, Воронов јолдаша (јә'ни һәммин ејнәкли командирә) аид иширди.
Зәби әмин өјрәниб билди ки, кимсә атамы шејтанлајыб ки, куја о, бә-
јүк капиталист олуб, зүлмкар олуб. Бизим достумуз доктор Гулијев һә-
мишә командирә ијнә вурмаға кәләндә бизә дә баш чәкирди. Бу дәфә да
кәләндә ғнам әһвалаты она нағыл еләди. Доктор да һәммин ејнәкли ко-
мандири инандыра билди ки, тутдугунуз адам бир аз варлы олса да, нә
капиталист олуб, нә зүлмкар. Ејнәкли командир дә докторун сөзүнә
инаныб атамы бурахды.

Мән биринчи дәфәјди ки, «шејтанламағ» сөзүнү ешидирдим вә тәч-
чүб едирдим ки, нә үчүн инсан шејтана чеврилир? Фатма нәнәм кор шеј-
тан нағында мәнә чох нағыллар данышмышды. Фатма нәнәм демшиди
ки, шејтан да бир заманлар мәләкләрдән бири имши. Бир күн аллаһын
она ғәзәби тутур вә шејтаны лә'натләјәрәк говур. Инди о вахтдан бәрн
шејтан да аллаһын јаратмыш олдуғу инсанлара данма пислик еләмәклә
ондан интигам алыр. Мән дә тәччүб едирдим ки, нә үчүн һәр шејә гәдир
олан аллаһ шејтанын бу гәдәр пис ишләр көрмәсинә јол верир? Нә үчүн
бир илдырым чәхдырыб шејтаны күл еләмир?! Мән буну сорушанда Фат-
ма нәнәмин ачығы тутурду. «Аллаһын ишинә әл апармағ олмаз!» дејә
мәни говараглајырды.

Фатма нәнәм дејрди ки, шејтан инсанын гәлбинә кириб, ону јолдан
чыхарыр. Инсан да пис ишләр көрүр.

Мән, шејтанын јорулмағ билмәјән бу һәрәкәтләриндә ахмағ бир мә'на-
сызлығ һисс едирдим вә булу һеч кәсә демирдим. Мән башғасыны инчит-
мәкдә һеч бир ләззәт көрмүрдүм. Әксинә, белә һәрәкәтләр мәним дуду-
ғум харичи аләмә бир сојуглуг, бир гүввәт верирди. Инди мән фикирлә-
ширдим ки, бәлкә атамы мәнимлә һәмишә сәрт рафтар еләмәјә, мәни да-
ламағ сөвг еләјән шејтандыр? Ахы мәним голум сынанда вә ја мән хәс-
тәләнидә атам мәнимлә мәррибан олурду? Мәнә тәзә палтар алырды.
Мән бу лә'нәтә кәлмиш шејтана нә пислик еләмишәм?! Мәнним атам, ону
ғырмызы командирә шејтанлајыб тутдуран адама нә пислик еләјиб? Би-
лирдим ки, о, һеч кәсә пислик еләјән адам дејил. Мән фикирләшдим ки,
јәгин шејтан ушағлыгда һеч дә пис ишләр көрмәјиб. Јадымдадыр, бачым
Маһтаб једди-сәккиз ајлығ көрпә оlanda бир дәфә јухуда күлүм-
сәди. Анам деди ки, «көрпә јухуда мәләкләри көрдүјү үчүн хошһәл-
ланыб күлүмсәјир...». Мән Ленинни күлүмсәјән шәкилләринә марағла
бахырдым. Ленинни күлүшү мәнә гәрибә, хош һиссләр доғурурду. Мән
артыг билирдим ки, падшаһы тахтдан чәкиб салан (мән о ингилабы елә
белә дә тәсәввүр едирдим) Лениндир. Падшаһын гошуңлары илә дава

еләјән фәһлә-кәндли ордусунун командире дә Лениндир. Шәклини кө-
рәнә гәдәр мән Ленинни, Фатма нәнәмин нағылларындакы јенилмәз нә-
һәнк Рүстәм Зал кими бир гәһрәман тәсәввүр едирдим. Сан демә, бу да
доктор Гулијев кими галстук бағлајан, хошсифәт бир киши имши... Өзү
дә һеј күлүмсәјән бир киши! (Доктор Гулијев дә һәмишә мәни көрәндә
бах бу чур, Ленин кими күлүмсәјирди.) Бу, мәнә дә мә'насыны дәрк елә-
мәдјим бир фәрәһ доғурурду. Мән дә анамдан бир парча ипәк ғырмызы
деңг алыб, болшевик кими сол дөшүмә санчырдым. Атам мәнним ғырмызы
деңгимә бахыб күлүмсәјирди вә өз достларына зарафатјана дејирди ки,
«Бизим бу оғлумуз болшевикдир! Сәһәрдән ахшамачан Ленинни шәкли-
ни чәкир». Мән дә бу сөзләрлә фәхр едирдим. Болшевикләр кими кејин-
мәјә чалышарағ, евимиздә олан һәммин командирин долағындан хәлвәтчә
хәсиб өз ғычыма долајырдым. (О заман әскәрләрин дә, командирләрин
дә чоху боғазлы чәкмә әвәзинә кобуд ајағгабы кејиб, долағ долајырды-
лар). Сонра анамдан хаһиш еләдим ки, солдатлар кими мәнә дә шиш
папағ тикдирсинләр. О, өзү мәнә от рәнки парчадан шиш папағ тикди.
Мән дедим:

— ғырмызы парчадан бешкушәли улдуз кәс, тик папағын габағына.
Анам бу дәфә мәнә ачығланыб деди:

— Итил о јана.

Атам өмрүндә биринчи дәфә оларағ мәнним тәрәфимни сахлајыб, ана-
ма деди:

— Јахшы дә... тик дејир, тик!

Анам мәнним шиш папағыма бешкушәли улдуз да кәсиб тикди. Мән
командирин долағындан кәсдијим парчаны доладым ғылчама, ғырмызы
ипәк ленти санчдым дөшүмә, шиш папағы да гојдум башыма олдум ғыр-
мызы командир. Бу мәнним һәјатымда јени бир аләм иди, јени бир һәвәс
иди. Мән өзүмдә фәрәһ вә күмраһлығ һисс едирдим. Мәнним үчүн бу аләм-
дә ән марағлы чәһәт бир дә о иди ки, атам мәнним бу чур «ғырмызы ко-
мандир» олмағымдан хошһәл көрүнүрдү. Һәтта, сәррач Гафара мәнним
үчүн еңли бир командир кәмәри дә тикдирди.

(Арды вар).

